

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН
ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск № 3 (9)

**м. Київ
2015**

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 3 (9) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2015. – 176 с.

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),

С.В. Нікітіна (верстка), А.Ф. Малород (комп'ютерний набір)

Згідно рішення Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 793 від 4 липня 2014 р.)

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 8 від 30 вересня 2015 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 7 від 20 вересня 2015 р.

© Національний музей історії України
у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс
© Автори статей

ЗМІСТ

ПАМ'ЯТНІ ДАТИ	5
Людмила РИБЧЕНКО 2 ВЕРЕСНЯ 1945 р. – ОСТАННЯ КРАПКА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	5
МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	24
Віталій ГЕДЗ ДО ПИТАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ УПРАВИ В ОКУПОВАНОМУ КИЄВІ. МУЗЕЙНО-АРХІВНИЙ АСПЕКТ	24
ГРАНІ ВІЙНИ	31
Андрій РУККАС КРЕМЕНЕЦЬ У ВЕРЕСНІ 1939 р.	31
Володимир ЯХНІВСЬКИЙ НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРИСВОЄННЯ ЗВАННЯ ГЕРОЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	51
НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ	61
Юрій СКРИПНИЧЕНКО ПРИМУСОВІ РОБІТНИКИ НА ХАРКІВЩИНІ: ЗАГАЛЬНІ АСПЕКТИ	61
Роман ШЛЯХТИЧ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ КРИВОГО РОГУ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1944)	73
ТИЛ, МОБІЛІЗАЦІЇ, ЕВАКУАЦІЇ, ДЕПОРТАЦІЇ	82
Наталія ГАМАРНИК ДЕПОРТАЦІЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР У СПОГАДАХ ТА ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСАХ ОЧЕВИДЦІВ ПОДІЙ	82
ІСТОРІЯ ТА ЮРИСПРУДЕНЦІЯ: ДО ПІДВАЛИН СОЦІОГУМАНІТАРИСТИКИ	93
Владислав БАРСТОК МІЖНАРОДНЕ ПРАВО І СУДОВІ РЕПРЕСІЇ ЩОДО ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ ст.): ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ПРОБЛЕМИ	93

Олександр КИРИЧЕНКО, Олександра ТУНТУЛА НОВІТНІЙ ЮРИДИЧНИЙ ДОКТРИНАЛЬНИЙ БАЗИС РОЗВИТКУ ІСТОРІЇ ТА ІНШИХ НАПРЯМКІВ СУСПІЛЬНОГО І ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ	105
ДО ІСТОРІЇ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ ХІХ СТОЛІТТЯ	117
Олександр КАЛІНІЧЕНКО ОСТАННЯ МОРСЬКА ЗВИТЯГА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ (до 600-ї річниці Одеси)	117
ТЕОРІЯ МУЗЕЄЗНАВСТВА ТА МУЗЕЙНА СПРАВА	130
Дмитрий ПАНТЬО /Dmitriy PANTO/ МУЗЕЙ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В ГДАНЬСКЕ. ИСТОРИЯ. КОНЦЕПЦИЯ. НАРРАТИВ	130
Андрій КУЗЬМЕНКО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЕФЕКТИВНИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ У МУЗЕЄЗНАВСТВІ	134
Тамара КУЦАЄВА ІСТОРІОГРАФІЯ МУЗЕЙНОЇ СОЦІОЛОГІЇ ТА АНДРАГОГІКИ (АНАЛІЗ ВІТЧИЗНЯНИХ НАПРАЦЮВАНЬ ТА ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ, ПОШИРЕНОГО В УКРАЇНІ)	140
СКАРБНИЧКА МУЗЕЙНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА	154
Ірина КОЦАБ'ЮК АФГАНСЬКІ НАГОРОДИ У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ	154
ІЗ ПРАКТИКИ МУЗЕЙНОЇ РЕСТАВРАЦІЇ	164
Ірина РУДЕНКО ЗБЕРІГАННЯ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ РЕСТАВРАЦІЇ МУЗЕЙНИХ ПРЕДМЕТІВ	164
НАШІ АВТОРИ	174

ПАМ'ЯТНІ ДАТИ

УДК 355.445 “1945.09.02”

© Людмила РИБЧЕНКО

2 ВЕРЕСНЯ 1945 р. – ОСТАННЯ КРАПКА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розглядається хроніка церемонії підписання Акта про капітуляцію Японії, що відбулася 2 вересня 1945 р. у Токійській затоці на борту американського лінкора «Міссурі» й поставила останню крапку в Другій світовій війні. Також містить короткі характеристики життєвих доль основних учасників історичної події.

Ключові слова: Друга світова війна, капітуляція Японії, Акт про капітуляцію Японії, 2 вересня 1945 р., Кузьма Дерев'янка, Дуглас Макартур, лінкор «Міссурі».

«2 вересня 1945 р. японське керівництво підписало Акт про беззастережну капітуляцію. Так закінчилася шестирічна боротьба...». Ці рядки відомі нам із підручників та історичних енциклопедій, але вони не розкривають повною мірою масштабу та суті визначної історичної події, яка для ветеранів США та ряду інших країн світу стала вирішальною в контексті завершення Другої світової війни. Завдяки унікальним фотографіям з фондової колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні ми зможемо через 70 років знову побувати на церемонії капітуляції Японії, відчувати емоційний настрій її учасників та ще раз пережити той пам'ятний в історії людства день.

На відміну від подвійної капітуляції Німеччини спочатку в Реймсі, а потім у Карлсхорсті, у Токію, з огляду на те, що саме американці брали найактивнішу участь у боях на Тихому океані, організаторами капітуляції Японії були визначені Сполучені Штати Америки. 12 серпня 1945 р. Йосип Сталін в особистому таємному посланні Гаррі Трумену погодився на призначення Верховним Головнокомандувачем союзних армій на території Японії генерала армії Дугласа Макартира й організацію ним прийняття беззастережної капітуляції японських військ, зокрема й перед Радянським Головнокомандувачем на Далекому Сході.

Ранок 2 вересня 1945 р. видався похмурим і туманним, але до 9 години ранку хмари над Токійською бухтою розійшлися і з берега стало добре видно американський лінкор «Міссурі». Саме на ньому було вирішено провести церемонію капітуляції, оскільки висадка союзних окупаційних військ на берег Країни Вранішнього Сонця відбувалася з моря.

Лінкор «Міссурі» (USS Missouri, BB-63) мав назву штату, в якому народився президент Гаррі Трумен, був гордістю ВМС США та одним із найсучасніших і наймогутніших бойових суден світу. За час своєї бойової служби дістав красномовні назви – «Mighty Mo», «Big Mo», («Могутній Мо», «Великий Мо»). У будівництві човна, яке розпочалося 6 січня 1941 р., взяли участь близько 10 000 осіб.

Водотоннажність лінкора становила 48 425 т, довжина – 270,4 м, ширина – 33 м. Енергетична установка складалася з чотирьох турбозубчастих агрегатів та восьми парових котлів сумарною потужністю 212 000 кінських сил. Для забезпечення роботи «Міссурі» потрібно було 7 621 тонна нафти. Корабель мав швидкість 32,5 вузлів та дальність плавання 15 000 миль. На озброєнні знаходилися три високоефективні 406-мм гармати (по 50 снарядів кожна). Маючи дальність стрільби понад 30 км, гармати вели вогонь, надаючи підтримку сухопутним військам, що діяли на березі. Крім того, на «Міссурі» розміщувалися десять спарених 127-мм установок (по 38 снарядів), двадцять 40-мм зенітних гармат (по 56 снарядів), сорок дев'ять 20-мм зенітних гармат, три гідролітаки тощо. Екіпаж складався з 1 921 особи. До того ж, лінкор мав новаторські радіолокаційні станції для виявлення повітряних і надводних цілей.

«Міссурі» був спущений на воду 29 січня 1944 р. Через рік узяв участь у бойових діях на Тихому океані. У січні – березні 1945 р. у складі цільової групи допомагав кораблям завдавати ударів по Японії. 19 лютого вів обстріл ворожих позицій на острові Іводзіма. Упродовж місяця збив п'ять японських літаків. 24 березня здійснював артпідготовку перед висадкою десанту на Окінаві. 11 і 16 квітня був двічі легко пошкоджений у результаті атак літаків льотчиків-камікадзе. (Під час першого нападу на лінкорі виникла пожежа, яку швидко локалізували, тому боеприпаси не здетонували, і ніхто з екіпажу не постраждав). Серед уламків матроси виявили тіло японського пілота. Наступного ранку екіпаж зупинився, щоб віддати шану загиблому ворогу: почесна варта лінкора вистрелила трьома залпами з гвинтівок, сурмач виконав американський похоронний військовий марш «Taps», а корабельний капелан сказав: «Передаємо його тіло морю».

5 травня «Міссурі» знову атакували льотчики-камікадзе. За різними даними, екіпаж знищив від п'яти до шести літаків. З 27 травня до 6 червня лінкор супроводжував авіаносці під час бомбардувань острова Кюсю. 15 липня вів обстріл острова Муроран, а 17 – 18 липня – Хітачі. 29 серпня 1945 р. лінкор увійшов до Токійської затоки, аби через кілька днів стати ареною визначної історичної події – капітуляції Японії.

2 вересня 1945 р. на згадку про трагічні події, які супроводжували вступ США у війну, на флагштоку «Міссурі» був піднятий прапор, який майорів над Білим домом у Вашингтоні 7 грудня 1941р. – у день нападу японців на Перл-Харбор. У бухті стояли 258 військових кораблів – від лінкора до десантної баржі, які представляли всі союзні країни, що воювали з Японією.

Обидві палуби лінкора були прикрашені прапорами союзних націй та вшент заповнені кореспондентами з різних країн світу, матросами та офіцерами. У центрі на нижній палубі стояв стіл, на зеленому сукні якого лежали тексти Акта про капітуляцію Японії англійською та японською мовами. Численні мікрофони готові були транслювати церемонію підписання на весь світ.

Радянську делегацію, що зійшла на борт лінкора в складі: представника Верховного Головнокомандувача генерал-лейтенанта Кузьми Дерев'янка, якого супроводжували генерал-майор авіації Микола Воронов, контр-адмірал Андрій Стеценко та перекладач, доставив міноносець «Буконан». За свідченням учасників церемонії, під час підйому на корабель радянських офіцерів американські матроси влаштували їм бурхливу овацію – гучно вітали, кидали догори свої матроські шапочки. «Це був вираз глибокої симпатії до Радянського Союзу, до його героїчного народу, який зробив неоціненний внесок у справу визволення народів від фашистського ярма, а також у розгром японських мілітаристів», – писав Кузьма Дерев'янка у своїх спогадах.

О 8.56, після прибуття всіх учасників, на борт ступила японська делегація, доставлена з Йокогами на американському есмінці «Ленсдаун». До її складу входили: представник уряду та імператора – міністр закордонних справ Сігеміцу Мамору, представник імператорської ставки – начальник Генерального штабу генерал Умедзу Йосідзіро та інші представники міністерств, армії та флоту. Цивільні були одягнуті в офіційні костюми й циліндри, військові – в армійські похідні форми оливково-зеленого кольору з червоними кантами, без нагород і самурайських мечів.

Церемонія розпочалася з «п'яти хвилин ганьби Японії». Такого прецеденту в національній історії Японії раніше не траплялося. Капітулянти стояли обличчям до китайської делегації, що для них було вельми ганебно, і впродовж п'яти хвилин в атмосфері німої тиші витримували на собі докірливі погляди всіх присутніх на судні.

Далі до мікрофона вийшов генерал Дуглас Макартур. Із суворим виразом на обличчі він виголосив промову: «Ми, представники головних воюючих держав, зібралися тут для того, щоб укласти урочисту угоду, за допомогою якої можна буде відновити мир. Спірні питання, пов'язані з різними ідеалами й ідеологіями, були вирішені на полях боїв у різних частинах світу, а тому не підлягають дискусії чи дебатам. Так само ми, як представники більшості народів світу, не повинні, зустрівшись тут, виказувати почуття недовіри, злоби та ненависті. Усім нам, як переможцям, так і переможеним, скоріше належить вести себе з тим високим почуттям власної гідності, яке одне подобає священній меті, якій ми збираємось тут служити, беззастережно обертає наші народи на вірне виконання зобов'язань, які вони тут офіційно візьмуть на себе. Моя найбільша мрія і мрія всього людства, щоб з цієї урочистої миті почалося існування іншої епохи. Нехай у минулому залишаться кров і смерть, а мир буде заснований на вірі й

взаємопорозумінні, світ буде намагатися не втрачати людської гідності, досягти найбільших прагнень – свободи, терпимості та справедливості».

Потім генерал Макартур запропонував японським представникам підписати Акт про капітуляцію Японії:

«1. Ми, діючи за наказом і від імені імператора, японського уряду й японського імператорського генерального штабу, цим приймаємо умови декларації, оприлюдненої 26 липня в Потсдамі головами урядів Сполучених Штатів, Китаю і Великобританії, до якої згодом приєднався і СРСР, чотири держави, які згодом будуть називатися союзними державами.

2. Цим ми заявляємо про беззастережну капітуляцію союзним державам японського імператорського генерального штабу, всіх японських збройних сил і всіх збройних сил під японським контролем незалежно від того, де вони знаходяться.

3. Цим ми наказуємо всім японським військам, де б вони не перебували, і японському народу негайно припинити військові дії, зберігати і не допускати пошкодження всіх суден, літаків і військового і цивільного майна, а також виконувати всі вимоги, які можуть бути висунуті верховним командувачем союзних держав чи органами японського уряду за його вказівками.

4. Цим ми наказуємо японському імператорському генеральному штабу негайно видати накази командувача усіх японських військ і військ, що перебувають під японським контролем, де б вони не знаходилися, беззастережно капітулювати особисто, а також забезпечити беззастережну капітуляцію всіх військ, що перебувають під їхнім командуванням.

5. Усі цивільні, військові і морські офіційні особи повинні коритися і виконувати всі вказівки, накази і директиви, які верховний командувач союзних держав уважатиме необхідними для здійснення цієї капітуляції і які будуть видані ним самим або ж за його уповноваженням; ми наказуємо всім цим офіційним особам залишатися на своїх постах і як раніше виконувати свої небойові обов'язки, за винятком тих випадків, коли вони будуть звільнені від них спеціальним наказом, виданим верховним командувачем союзних держав або за його уповноваженням.

6. Цим ми даємо зобов'язання, що японський уряд і його наступники будуть чесно виконувати умови Потсдамської декларації, віддавати ті розпорядження і починати ті дії, яких із метою виконання цієї декларації потребують верховний командувач союзних держав або будь-який інший призначений союзними державами представник.

7. Цим ми наказуємо японському імператорському уряду і японському імператорському генеральному штабу негайно звільнити всіх союзних військовополонених та інтернованих цивільних осіб, які перебувають тепер під контролем японців, і забезпечити їх захист, утримання та догляд за ними, а також негайну доставку їх у вказані місця.

8. Влада імператора і японського уряду управляти державою буде підпорядкована верховному командувачу союзних держав, котрий буде робити такі кроки, які він визнає необхідними для здійснення цих умов капітуляції».

Закінчивши виступ, Дуглас Макартур запросив до столу японську делегацію. Спираючись на палицю, оскільки одна нога була на протезі, до столу підійшов Сігеміцу Мамору. О 9.04 він першим підписав Акт.

Сігеміцу Мамору на той час виповнилося 58 років. Випускник Токійського університету, він з 1933 р. перебував на посаді заступника міністра закордонних справ, з 1936 р. до 1938 р. – посол у Москві. Саме в цей час сталися військові сутички біля оз. Хасан та на р. Халхін-Гол. Міжнародний військовий трибунал у Токіо засудив його до семи років ув'язнення, проте через чотири роки й сім місяців вийшов на свободу. У 1956 р. став першим представником Японії в ООН. Помер у 1957 р. у віці 69 років.

Далі від переможеної сторони свій підпис поставив генерал Умедзу Йосідзіро.

65-річний генерал, випускник Вищої військової академії Імператорської армії Японії, свою військову освіту вдосконалював у навчальних закладах Німеччини та Данії. З 1919 до 1921 рр. обіймав посаду військового аташе в Швейцарії. З 7 вересня 1939 р. до 18 липня 1944 р. перебував на посаді командувача Квантунської армії, потім – начальника Генштабу. Різко виступав проти капітуляції, наполягаючи на тому, що війська мають воювати далі, аби Японія мала змогу укласти мир на більш вигідних умовах. Спочатку відмовився брати участь у церемонії капітуляції, однак за особистим наказом імператора таки прибув на лінкор. Міжнародний військовий трибунал у Токіо засудив його на довічне ув'язнення. У тюрмі навернувся до християнства. Помер від хвороби в 1949 р., на той час йому виповнилося 67 років.

Своїми підписами Сігеміцу Мамору та Умедзу Йосідзіро визнали поразку Японії у війні, яка тривала 1 364 доби, з часу атаки на Перл-Харбор.

Від імені союзних країн факт капітуляції Японії засвідчив Верховний головнокомандувач союзних армій генерал армії США Дуглас Макартур.

Син генерала, який виховувався у військовій династії, він на початок Другої світової війни свою блискучу військову кар'єру вважав завершеною. Найкращий випускник Військового училища у Вест-Пойнті, учасник Першої світової війни, командувач військ на Філіппінах, у 1925 р. він став генералом, а в 1930 р., у 50-річному віці, – наймолодшим начальником штабу армії США. У 1936 р., за домовленістю з урядом США, був звільнений з лав армії і призначений фельдмаршалом філіппінської армії. У липні 1941 р. знову очолив збройні сили США на Далекому Сході. Керував військовими операціями на території Філіппін та Нової Гвінеї. На час завершення Другої світової війни йому виповнилося 65 років. З 1945 до 1951 рр. перебував на посаді Головнокомандувача окупаційних військ союзників в Японії, командував військами ООН у Корейській війні. Користувався великою популярністю та мав значний вплив у японському та

американському суспільстві. У 1952 р. балотувався на пост президента США. Помер у 1964 р. у віці 84 років.

Дуглас Макартур підписав англійський та японський тексти Акта про капітуляцію Японії різними ручками. У цю урочисту мить поруч із ним стояли колишні полонені американські генерали – генерал-лейтенант Джонатан Уейнрайт, який капітулював на Філіппінах, та генерал-лейтенант Артур Персиваль, котрий здався в полон японським військам у Сінгапурі. Обидва нещодавно були звільнені радянськими військами з табору для військовополонених у Маньчжурії. Їхній зовнішній вигляд свідчив про нелегкі випробування, які довелося пережити їм у ворожому полоні. Дуглас Макартур на знак поваги кожному з них подарував по ручці, якими підписував документ.

У радянських газетах факт перебування донедавна полонених генералів на палубі «Міссурі» згадувався лише для того, щоб нагадати, що їх визволяли радянські війська. Але для мислячих людей, яким був, зокрема, Олександр Довженко, ця демонстрація американського генерала давала поштовх для інших роздумів – про долю радянських військовополонених. За наказом Йосипа Сталіна від 16 серпня 1941 р. вони оголошувались «ворогами народу» й підлягали репресіям. Почуття нестерпного болю й відчаю за таке несправедливе ставлення до полонених звучить у словах митця, які він записав у своєму щоденнику у вересні 1945 р.: «Не можу тільки простити генералу Макарту, що, підписуючи капітуляцію Японії, підвів із собою до великого історичного стола двох своїх побувалих у полоні генералів. Ох і влетить йому од Трумена! Отаке вчинити. Який всесвітній сором! Полонених, замість того щоб розжалувати їх, перевірити в концтаборі й проробити так, щоб знали до четвертого коліна, як потрапляти до полону. Замість того, щоб довідатись шляхом серйозних досліджень, чи не були часом вони японськими шпиками, чи не допомагали японському фашизму, оцих-от підозрілих полонених так зразу покликати до столу як переможців, товариші, що ж це таке? Не розумію. І не розумію ще, чому се так схвилювало мене? Чому мені стало завидно?.. І чогось жаль. І радісно, що є на світі горді люде, всі помисли яких спрямовані на життя і на довіру до людини. Чорт забирай, які ж бо гарні речі бувають у житті!».

Далі свої підписи поставили представники всіх союзних країн, які воювали проти Японії. Від США документ засвідчив командувач Тихоокеанського флоту США 60-річний адмірал Честер Німіц.

Син німецьких емігрантів, він дослужився до найвищого звання ВМФ США – «адмірала флоту» (1944 р.). З 1943 р. – Головнокомандувач Тихоокеанського флоту та прилеглих територій. Один з організаторів і керівників морських битв біля островів Мідуеї та Гуадалканал, перемога в яких поклала перелом у війні на Тихому океані на користь американських військ. Чудовий політик і дипломат, визначний стратег адмірал Честер Німіц заслужив славу найкращого американського флотоводця часів Другої світової

війни. День його повернення на Батьківщину, 5 жовтня 1945 р., перетворився на загальнонаціональне свято й увійшов в історію як «День Німця».

Далі присутні були дещо здивовані тим, що наступними підписувати документ запросили представників Китаю. Мета такого кроку – зробити процедуру підписання Акта ще більш принизливою для японської сторони, адже, як писав у своїх спогадах Кузьма Дерев'янка: «японці не вважали китайців за людей, рубали їм голови навіть за те, що вони насмілювались їсти рис, призначений для японських окупантів». Документ підписав начальник оперативного відділу китайської Ради Національної оборони – гомільданівський генерал Су Юн-чан.

Потім до столу підійшла делегація Великобританії. Акт підписував 57-річний командувач Британського Тихоокеанського флоту адмірал Брюс Фрезер.

Фахівець у галузі морської артилерії, в роки Другої світової війни він брав участь в охороні караванів човнів, які прямували у порти Мурманська та Архангельська, за що був нагороджений радянським орденом. У грудні 1943 р., перебуваючи на посаді командувача Флоту Метрополії, провів успішну операцію знищення німецького лінкора «Шарнхорст». На церемонію одягнув британську військову тропічну форму – білу безрукавку, шорти, шкарпетки й туфлі.

Далі до столу для підписання Акта запросили представника СРСР, 41-річного генерал-лейтенанта Кузьму Дерев'янка.

Родом з України, наймолодший і найменш відомий з усіх підписантів, він теж мав за плечима гарну військову освіту та яскравий військовий шлях. Закінчивши спеціальний факультет Військової академії ім. Фрунзе, де опанував англійську та японську мови й отримав навички розвідника, він виконував таємні завдання в Китаї та Фінляндії. У роки німецько-радянської війни перебував на посадах начальника розвідвідділу фронту, начальника штабів 53, 57, 4-ї гв. армій Червоної армії. Брав участь у підготовці та реалізації Дем'янської операції, Курської битви, у форсуванні Дніпра, операцій з вигнання нацистських окупантів із території України та країн Європи. У травні 1945 р. був призначений представником СРСР у Союзній Раді по Австрії, а 27 серпня отримав наказ про призначення уповноваженим від імені Верховного Головнокомандувача підписати Акт про беззастережну капітуляцію Японії.

Пізніше Кузьма Дерев'янка згадував: «Як тільки генерал Макартур оголосив про те, що зараз Акт підпише представник СРСР, на нас спрямувалися погляди всіх присутніх, фото і кінокамери майже п'ятисот кореспондентів усіх країн світу. Намагаючись видаватися спокійним, я в супроводі генерал-майора авіації М.В. Воронова і контр-адмірала А.М. Стеценка підійшов до столу. Не кваплячись сів, дістав з кишені автоматичну ручку й поставив свій підпис під документом. Мимоволі пригадалася розповідь одного з очевидців підписання представниками гітлерівської Німеччини Акта про беззастережну капітуляцію. Та церемонія ознаменувала собою завершення війни в Європі, а зараз ставилась переможна крапка під Другою світовою війною. На землю прийшов довгоочікуваний мир...».

Фотографія підписання Кузьмою Дерев'янком Акта про капітуляцію Японії, зроблена фотокореспондентом газети «Правда» Віктором Тьоміним, обійшла багато радянських та зарубіжних газет. Однак цікавою є сама історія появи цього знімка. Коли радянський фотокореспондент піднявся на палубу «Міссурі», йому повідомили, що всі зручні для зйомки місця зайняті – заздалегідь викуплені іноземними ЗМІ. Він на ходу виклав свою проблему генералу Дерев'янку, який щойно піднявся на борт лінкора й прямував до місця офіційних делегацій. Кузьма Миколайович миттєво відреагував і під час вітання представив Дугласу Макартуру Віктора Тьоміна як спеціального кореспондента Йосипа Сталіна. Американський генерал одразу запропонував йому самому обрати найзручніше місце.

Після представника СРСР свої підписи поставили представник Австралії – Головнокомандувач Австралійських військ генерал Томас Блеймі, представник Канади – полковник Лоренс Мур-Косгрейв, представник Франції – Головнокомандувач французьких частин на Далекому Сході генерал Жан Леклерк, представник Королівства Нідерландів – Головнокомандувач ВМФ Нідерландів адмірал-лейтенант Конрад Хелфріх та представник Нової Зеландії – віце-маршал авіації Леонард Ізітт.

Після того як усі учасники підписали документ, Дуглас Макартур виголосив завершальне слово: «Давайте помолимося, щоб на всій Землі настав мир і Господь зберіг його назавжди...».

О 9.25 завершилися всі формальності. Піднялося сонце, і сотні літаків, які здійснювали в небо з авіаносців, з гуркотом пролетіли над «Міссурі» та іншими кораблями.

Великі сподівання на мирне життя покладали учасники церемонії на борту «Міссурі» 2 вересня 1945 р. Один із них зазначив, що палуба лінкора перетворилася на олтар миру. Вони не могли передбачити, що підписаний Акт про капітуляцію Японії на тривалі роки стане останнім документом, узгодженим колишніми союзниками; що невдовзі лінкор «Міссурі» братиме участь в обох Корейських війнах (1950 р., 1953 р.), а згодом й у війні у Перській затоці (1991 р.); що США розпочнуть війну у В'єтнамі, а генерал Дуглас Макартур – командувач міжнародних сил ООН (1950 р.) буде звільнений з лав армії саме через наполягання на використанні атомної зброї під час першої Корейської війни. Сігеміцу Мамору, засуджений на Токійському процесі «за участь у веденні агресивної війни», у 1954 р. знову очолить Міністерство закордонних справ тепер вже демілітаризованої і демократичної Японії. Також ніхто не міг передбачити й того, що наймолодший і найперспективніший учасник церемонії – радянський генерал Кузьма Дерев'янка – того ж 1954 р. помер від важкої хвороби, яка стала наслідком відвідання ним місць атомного американського бомбардування – міст Хіросима та Нагасакі, куди він відбув одразу після підписання Акта про капітуляцію Японії...

Джерела та література:

1. Автобіографія та спогади К.М. Дерев'янка. // Трохименко Л.М. Легендарний генерал. Документальна розвідка. - Київ: КНЕУ, 2004.
2. Балакин С.А., Дашьян А.В., Патянин С.В., Токарев М.Ю., Чаусов В.Ю. Линкоры Второй мировой. Ударная сила флота. - М.: Коллекция, Яуза ЭКСМО, 2006.
3. Дашьян А.В., Патянин С.В., Токарев М.Ю., Балакин С.А., Кофман В.Л. Все линкоры Второй мировой. - М.: Яуза, ЭКСМО, 2009.
4. Дерев'янка В.К. Солдат, генерал, дипломат. - Дніпропетровськ: «Промінь», 1971.
5. Довженко О. Господи, пошли мені сили. Щоденник, кіноповісті, оповідання, фольклорні записи. Листи, документи. - Харків: «Фоліо», 1994.
6. Залесский К.А. Кто был кто во Второй мировой войне. Союзники Германии. - Москва: Астрель АСТ, 2003.
7. Залесский К.А. Кто был кто во Второй мировой войне. Союзники СССР. - Москва: Астрель АСТ ВЗОИ, 2004 - С. 378.
8. Кузнецов Л.М. Стопроцентный американец: Исторический портрет генерала Макартура. - Москва: Молодая гвардия, 1990.
9. Линкор «Миссури» - последний линкор XX столетия // Режим доступу: http://korabley.net/news/linkor_uss_missouri_poslednij_linkor_xx_stoletija/2010-02-23-490; час перегляду ресурсу - 12.08.2015
10. Морисон С.Э. Американский флот во Второй Мировой войне. - Екатеринбург: «Зеркало», 1998.
11. Переписка председателя СМ СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941 - 1945 гг. Т. 2, изд. 2-е - Москва: Политиздат, 1989: № 360.
12. Трохименко Л.М. Легендарний генерал. Документальна розвідка. - Київ: КНЕУ, 2004.
13. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні.
14. Шерман Ф. Война на Тихом океане. Авианосцы в бою. Москва: АСТ; - СПб.: Terra Fantastica, 1999 - С. 534.
15. Battleship Missouri Memorial. World War II // Режим доступу: <https://ussmissouri.org/learn-the-history/world-war-ii/>; час перегляду ресурсу - 12.08.2015.
16. [https://en.wikipedia.org/wiki/USS_Missouri_\(BB-63\)](https://en.wikipedia.org/wiki/USS_Missouri_(BB-63))

© Людмила РЫБЧЕНКО

2 СЕНТЯБРЯ 1945 г. – ПОСЛЕДНЯЯ ТОЧКА ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Рассматривается хроника церемонии подписания Акта о капитуляции Японии, которая состоялась 2 сентября 1945 г. в Токийском заливе на борту американского линкора «Миссури» и поставила последнюю точку во Второй мировой войне. Также содержит краткие характеристики жизненных судеб основных участников исторического события.

Ключевые слова: Вторая мировая война, капитуляция Японии, Акт о капитуляции Японии 2 сентября 1945 г., Кузьма Деревянко, Дуглас Макартур, линкор «Миссури».

© Liudmyla RYBCHENKO

SEPTEMBER 2, 1945 – THE LAST POINT OF THE SECOND WORLD WAR

Consider signing ceremony news of Japan's surrender, which took place September 2, 1945 in Tokyo Bay aboard the US battleship "Missouri" and put the last point in the Second World War. Also contains a brief description of the life fate of the main participants of historical events.

Keywords: Second World War, surrender of Japan, the Japanese Instrument of Surrender, September 2, 1945, Kuzma Derevianko, Douglas MacArthur, the battleship "Missouri".

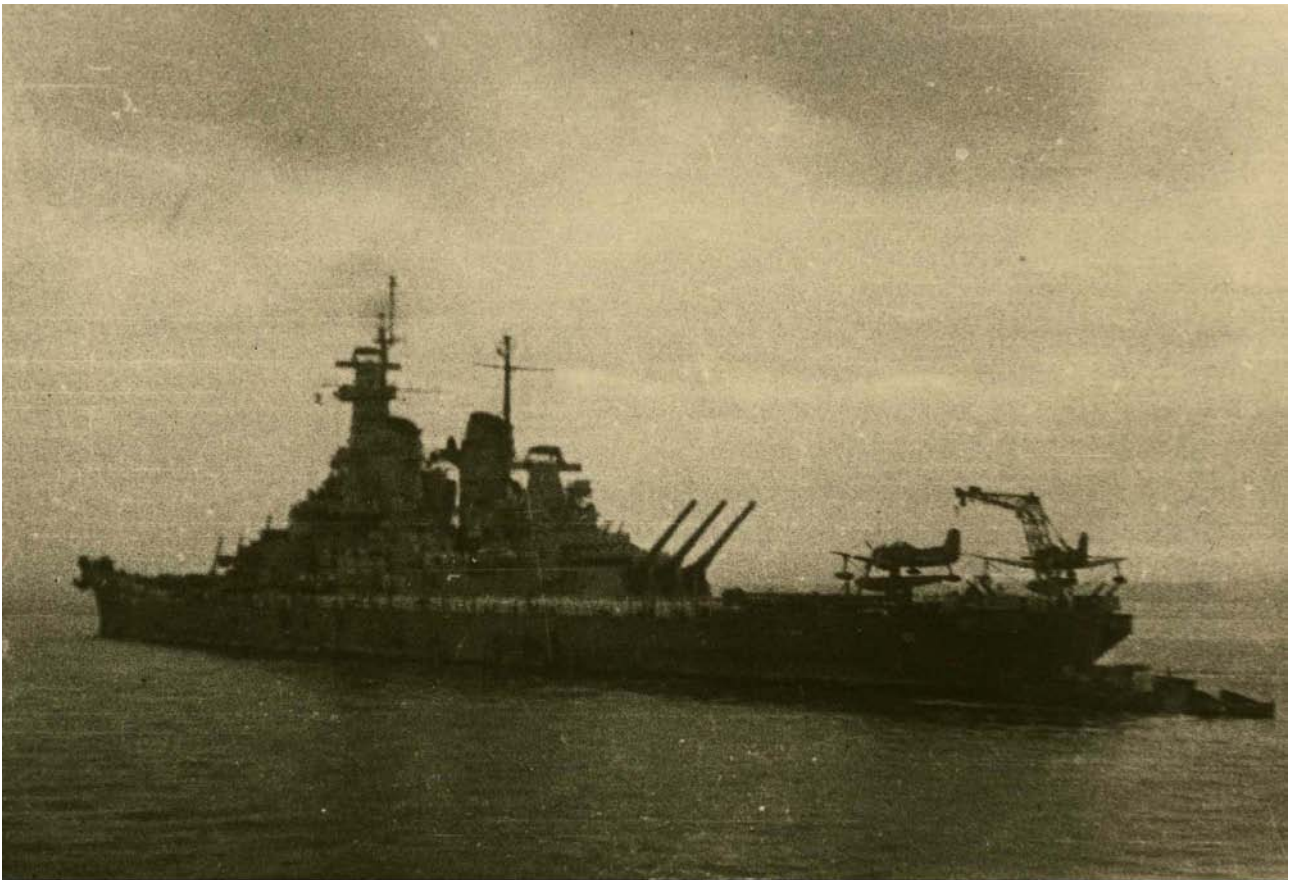

Фото 1. Лінкор «Міссурі».

Фото 2 . Прибуття делегацій на лінкор «Міссурі».

Фото 3.
Військові та журналісти
з різних країн
на борту «Міссурі».
Першим на борт «Міссурі»
піднявся генерал Дуглас
Макартур з американською
делегацією. Офіційні
представники союзних країн
прибували на міноносцях.

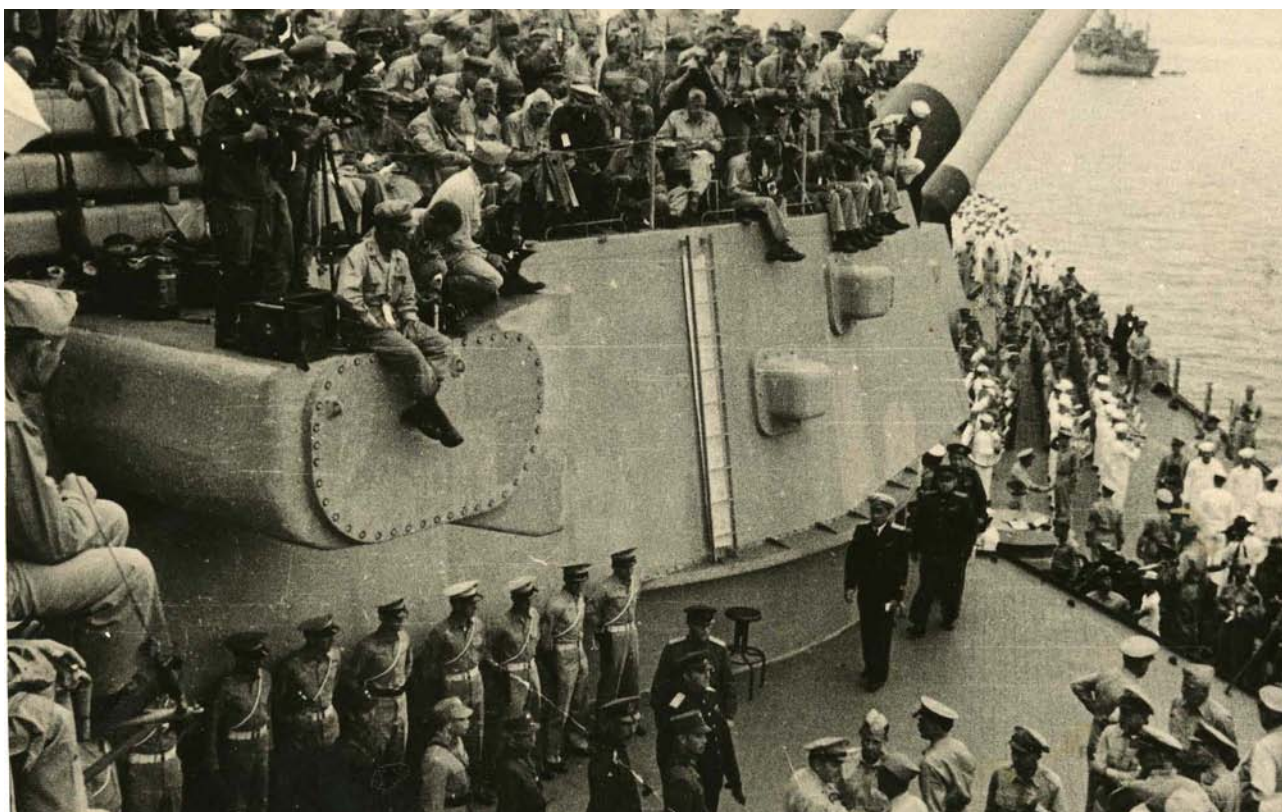

Фото 4. Радянська делегація піднімається на борт лінкора «Міссурі».

Фото 5. Японська делегація піднімається на борт лінкора.

Фото 6. Японська делегація під час підписання Акта про капітуляцію Японії.

Фото 7. Генерал Д. Макартур під час відкриття церемонії.

Фото 8. Сігеміцу Мамору під час підписання Акта про капітуляцію Японії.

INSTRUMENT OF SURRENDER

We, acting by command of and in behalf of the Emperor of Japan, the Japanese Government and the Japanese Imperial General Headquarters, hereby accept the provisions set forth in the declaration issued by the heads of the Governments of the United States, China and Great Britain on 26 July 1945, at Potsdam, and subsequently adhered to by the Union of Soviet Socialist Republics, which four powers are hereafter referred to as the Allied Powers.

We hereby proclaim the unconditional surrender to the Allied Powers of the Japanese Imperial General Headquarters and of all Japanese armed forces and all armed forces under Japanese control wherever situated.

We hereby command all Japanese forces wherever situated and the Japanese people to cease hostilities forthwith, to preserve and save from damage all ships, aircraft, and military and civil property and to comply with all requirements which may be imposed by the Supreme Commander for the Allied Powers or by agencies of the Japanese Government at his direction.

We hereby command the Japanese Imperial General Headquarters to issue at once orders to the Commanders of all Japanese forces and all forces under Japanese control wherever situated to surrender unconditionally themselves and all forces under their control.

We hereby command all civil, military and naval officials to obey and enforce all proclamations, orders and directives deemed by the Supreme Commander for the Allied Powers to be proper to effectuate this surrender and issued by him or under his authority and we direct all such officials to remain at their posts and to continue to perform their non-combatant duties unless specifically relieved by him or under his authority.

We hereby undertake for the Emperor, the Japanese Government and their successors to carry out the provisions of the Potsdam Declaration in good faith, and to issue whatever orders and take whatever action may be required by the Supreme Commander for the Allied Powers or by any other designated representative of the Allied Powers for the purpose of giving effect to that Declaration.

We hereby command the Japanese Imperial Government and the Japanese Imperial General Headquarters at once to liberate all allied prisoners of war and civilian internees now under Japanese control and to provide for their protection, care, maintenance and immediate transportation to places as directed.

The authority of the Emperor and the Japanese Government to rule the state shall be subject to the Supreme Commander for the Allied Powers who will take such steps as he deems proper to effectuate these terms of surrender.

Фото 10. Умедзу Йосідзіро під час підписання Акта про капітуляцію Японії.

Фото 11. Дуглас Макартур під час підписання Акта про капітуляцію Японії.

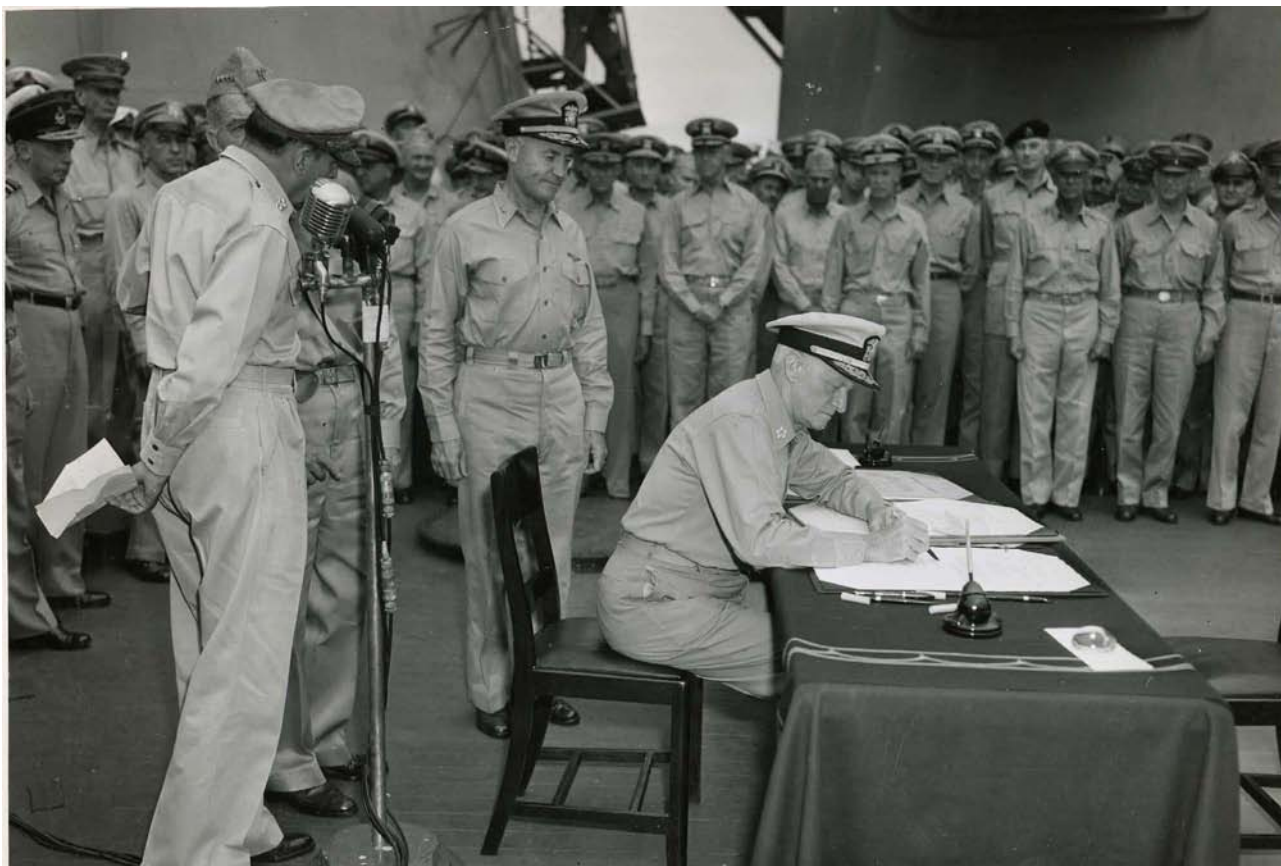

Фото 12. Честер Німіц під час підписання Акта про капітуляцію Японії.

Фото 13. Су Юн-чан під час підписання Акта про капітуляцію Японії.

Фото 14. Брюс Фрезер під час підписання Акта про капітуляцію Японії.

Фото 15. Кузьма Дерев'янка під час підписання Акта про капітуляцію Японії.

Фото 16. Підписання Акта про капітуляцію Японії представником СРСР. Фото В. Тьоміна.

Фото 17. Повітряний парад на честь підписання Акта про капітуляцію Японії. 2.09.1945 р.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК [930.2:341.324 (477-25)“1941/1943”]:069.8

© Віталій ГЕДЗ

ДО ПИТАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ УПРАВИ В ОКУПОВАНОМУ КИЄВІ. МУЗЕЙНО-АРХІВНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано документи та газети з фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні, присвячені діяльності Міської управи в окупованому гітлерівцями Києві.

Ключові слова: Міська управа, окупація, аналіз діяльності, фондозбірня.

Події, пов'язані з історією Другої світової війни та періодом гітлерівської окупації України, воістину стали тим часом, коли вирішувалася доля українського народу. Вагомим елементом цієї боротьби були спроби українців створити на своїх землях, навіть під гітлерівською окупацією, органи національної державної влади. Найпомітнішими в цьому прагненні стали зусилля членів ОУН(м) та інтелігенції Києва створити власне самоуправління в столиці в 1941 – 1943 рр., зокрема Київську міську управу (далі КМУ). Без дослідження цієї сторінки історії наші знання про Другу світову війну загалом будуть неповними. Крім того, нині бракує повноцінних наукових досліджень з питань діяльності міської адміністрації Києва в роки гітлерівської окупації.

У радянській історіографії науковці розглядали Міську управу лише як прибічника окупаційного режиму. Одним із перших, хто проаналізував роботу КМУ, був К. Дубина. У науковій розвідці про злочини окупантів, діяльність промислового сектору, харчове забезпечення та медичну допомогу, які стосуються Управ, автор зазначив: «Міська та районна управи були під безпосереднім наглядом німецького коменданта міста і підкорялися йому. Місцева адміністрація Києва була укомплектована з колишніх торговців, домовласників і різних злочинців» [1].

Дещо змінилися погляди на висвітлення діяльності КМУ в 1950-х – 1960-х рр. Саме в цей час до наукового обігу потрапили таємні документи вищого керівництва Райху, а також стали відомими матеріали із засекречених архівних фондів. З'являються праці, у яких намітилися спроби визначити роль і завдання місцевих органів влади в роки окупації. Серед цих досліджень показовою

видається праця доктора історичних наук М. Супруненка «Україна в Великій Отечественной війні Советського Союзу (1941 – 1945 гг.)». Автор наголосив, що вся влада перебувала в руках гітлерівських чиновників, він звернув увагу на «так зване місцеве “самоуправління”», яке, на його думку, «було лише допоміжним фашистським апаратом і повністю обслуговувало потреби гітлерівців, допомагало їм гнітити радянських людей» [2].

Значні позитивні зрушення у вивченні діяльності КМУ відбулися зі здобуттям Україною незалежності. Стали доступними праці зарубіжних авторів, на основі яких з'являються нові напрями дослідження феномена міських адміністрацій за гітлерівського панування. Сучасна історична наука в Україні формується в атмосфері плюралізму думок. Відбувається переосмислення минулого, досліджуються «білі плями» історії. З'явилася низка праць про органи місцевої адміністрації. Однак у книгах, присвячених нацистському режиму в Києві, становленню та еволюції структури, принципам функціонування і взаємодії КМУ з іншими установами та організаціями, її діяльність у промисловій, фінансовій та медичній сферах не становили головних завдань досліджень [3].

У 2012 р. світ побачила кандидатська робота О. Костючка «Створення Київської міської управи та її діяльність у соціальній і економічній сферах (вересень 1941 р. – лютий 1942 р.)», у якій автор висвітлив діяльність КМУ в перші місяці нацистської окупації Києва, розглянув питання створення КМУ та принципи її функціонування, а також наголосив, що після обмеження прав України і підпорядкування її окупаційній адміністрації головними завданнями української цивільної адміністрації стало задоволення німецьких вимог [4].

Короткий аналіз історіографічного доробку свідчить про дослідження лише окремих аспектів діяльності КМУ. Незважаючи на значну кількість праць, нині немає наукових робіт, які б повністю та детально розкривали структуру й спосіб функціонування Управи, хоча джерельна база для висвітлення цієї проблематики є достатньо репрезентативною. Матеріали, що розповідають про роботу Управи, зберігаються у фондах Державного архіву Київської області, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України тощо.

Переважає більшість документів, що висвітлюють діяльність Міської та районних управ Києва в 1941 – 1943 рр., уже відома широкому загалу. Вони вміщені в збірниках «Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб», «Історія Києва: від княжих часів до сучасності» та «Київ: війна, влада, суспільство. 1941 – 1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації)» [5].

Також різноманітні матеріали про діяльність КМУ містить книга «Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення», яка стала результатом співпраці Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» та Інституту історії України НАН України. Зокрема, у статті

Т. Заболотної побіжно розповідається про створення, структуру та діяльність КМУ [6]. У додатках вміщено кілька документів із фондозбірні Меморіального комплексу, які надають додаткову інформацію про роботу Управи [7]. Проте у виданні представлені не всі документи з фондів музею, що містять розповідь про діяльність КМУ.

Мета пропонованого дослідження – джерелознавчий аналіз документів із фондозбірні музею, які розповідають про структуру, функціонування Управи за гітлерівського панування.

20 серпня 1941 р. був створений генералбецирк «Київ», який увійшов до складу райхскомісаріату «Україна». Адміністративним центром округу став Київ, де, окрім німецького окупаційного апарату, створювалися органи місцевого управління, до складу яких увійшли лише українці.

Наприкінці вересня 1941 р. була створена КМУ, першим бургомістром якої призначили О.П. Оглоблина. Уже через місяць його змінив В.П. Багазій, якого в лютому 1942 р. гітлерівці розстріляли в Бабиному Яру. Найдовше на посаді міського голови був Л.І. Форостівський (лютий 1942 р. – жовтень 1943 р.).

У фондозбірні музею зберігається листівка-звернення В.П. Багазія до українців від 2 листопада 1941 р. Дата засвідчує, що це один із перших документів, підготовлений бургомістром на новій посаді. У листівці – прохання голови КМУ до українців спрямувати свої зусилля на відновлення нормального життя в Києві [8].

В експозиції 7-го залу музею представлено документ «Розподіл мешканців Києва за національністю та статтю на I квартал 1942 р. (за даними перепису населення)». Це джерело підготовлено статистичним відділом КМУ, який очолював Л. Малюженко. У документі зазначено загальну кількість населення міста та перелічено представників усіх національностей, які проживали в окупованій столиці (вказується кількість осіб на I квартал 1942 р.). Цей статистичний звіт складений на основі проведеного перепису населення Києва на початку 1942 р. за головування Л.І. Форостівського. Саме про нього згадує бургомістр у спогадах «Київ під ворожими окупаціями». Зокрема, він вказує, що згідно зі статистичними даними на 1 квітня 1942 р., у місті проживало 352 139 мешканців (на початку війни населення становило 846 300 осіб) [9].

На основі зібраної інформації Л. Малюженко підготував книжку «Київ за 1942 рік». За свідченням К. Лисюка, вийшло друком 5 примірників цього видання німецькою та 5 українською мовами. Доля німецькомовних книг невідома, з україномовних удалося врятувати лише один примірник. Саме на його основі в часописі «Наше минуле» С. Білоконь підготував статтю «Київ за 1942 р.» [10].

Мету проведення перепису працівники Управи пояснюють так: «Сказати, скільки ж у місті населення, який віковий склад його та з яких національностей складається населення, було неможливо.

Потреба у цих відомостях для відбудови нового життя Києва була надзвичайно актуальна.

Отже, на підставі ухвали німецької цивільної влади та під її керівництвом, станом на 1-ше квітня 1942 р. було проведено по м. Києву перезаявку всього населення» [11].

Крім кількості, під час перепису встановлювався національний склад киян, у результаті чого були одержані такі результати:

українці – 281613	болгари – 89
росіяни – 50262	угорці – 71
поляки – 7884	турки – 56
німці – 2797	китайці – 54
білоруси – 5133	перси – 52
чехословаки – 734	лезгіни – 46
вірмени – 634	цигани – 40
татари – 611	румуни – 39
латиші – 362	французи – 28
литовці – 331	мордовці – 22
асирійці – 316	жиди – 20
греки – 174	серби – 19
молдавани – 169	узбеки – 17
грузини – 141	італійці – 16
караїми – 131	шведи – 16
естонці – 95	фіни – 13 [12].

Саме такі дані подані в таблиці, яка представлена в експозиції 7-го залу Меморіального комплексу.

КМУ також здійснювала керівництво районними управами столиці. Необхідно відзначити, що Управа відразу ж виявилася в складному становищі. З одного боку, їй потрібно було вирішувати питання, пов'язані із забезпеченням життєдіяльності міста, з другого – управа перебувала під повним контролем німецької окупаційної влади й передовсім повинна була виконувати завдання окупантів. У наказах і розпорядженнях так і зазначалося: «основа: наказ німецького командування».

КМУ дісталася важка «спадщина». Залишаючи Київ, більшовики замінували, а потім і підірвали Хрещатик, а також багато будівель у центральних районах міста. Більшість підприємств залишилися без устаткування, води, електрики. Запаси продовольства були вивезені або отруєні, не працював міський транспорт, зв'язок, водопровід. Управа багато робила для налагодження в місті нормального життя.

25 жовтня 1941 р. у часописі «Українське Слово», який зберігається у фондозбірні музею, була надрукована стаття «День у Міській управі» журналіста А. Черемоша. У ній ідеться про труднощі, з якими зіткнулися працівники Управи в перший місяць її функціонування, а також про відбудову столиці. Зокрема,

автор пише про те, що «...зруйновано 20 кілометрів мережі вуличного освітлення по центральних магістралях... Одне за одним стають до ладу підприємства. На 40 міських підприємствах організовані робітничі колективи, призначені керівні працівники. 50 відсотків усіх фабрик, заводів і майстерень забезпечено сировиною, матеріалами, паливом...» [13].

Управа виконувала функції виконавчої влади міста. На момент створення до її складу входило 18 відділів, штат налічував 1 138 осіб. Основні відділи: управління справами (до його складу входили приймальня голови, загальна канцелярія, бюро перекладачів, фінансово-господарська частина, загін охоронців); адміністративний відділ мав сім підвідділів, які займалися питаннями реєстрації актів цивільного стану, видачею дозволів на перебування в місті, паспортизацією, накладенням адміністративних стягнень і ін. Крім цього, були відділи: пропаганди і преси, культури і освіти, охорони здоров'я, торгівлі, промисловості, транспорту, міських залізниць, паливний, зв'язку, ремісничий, громадської опіки, фінансовий, юридичний, житловий статистичний. При управі на підставі особливих положень і вказівок органів німецької влади функціонували управління команди міської поліції і біржа праці.

Управа і всі її відділи мали свої штати і друк. У такому вигляді її апарат управи працював до червня 1943 р., після чого на підставі наказу райхскомісара України від 21 квітня 1943 р. і розпорядження штадткомісаріату м. Києва від 2 червня 1943 р. структура міської управи реорганізувалася. Замість відділів утворилися секції: адміністративна, шкіл і культури, охорони здоров'я, ветеринарна, землемірна і юридична; підсекції: нотаріуси і юристи, фінансова, будов приватного житлового фонду, будівельна, торгівлі, ремесла і промислів, транспортна.

У фондах музею представлені документи не лише загального характеру, а й зберігаються персональні документи киян, видані різними відділами Управи. Зокрема, варто згадати посвідчення КМУ, виписане на прізвище Ф.Д. Зубкова, яке підтверджує перебування службовця на посаді чергового по станції Торфорозробка поблизу Бучі в управлінні будівництва нових колій та мостів КМУ [14].

Отже, у фондах музею зберігається понад десяток документів, які стосуються функціонування Київської управи, серед яких представлені оголошення, ділові папери, преса та персональні посвідчення.

Проведений музейно-архівний аналіз джерельного комплексу щодо діяльності КМУ за гітлерівського панування свідчить про те, що історичний пласт, який зберігається у фондозбірні Меморіального комплексу, – неоціненне джерело не лише для поповнення експозиції музею, створення різноманітних виставок, а й для проведення наукових досліджень.

Проаналізований комплекс фондів музею досить репрезентативний, аби всебічно дослідити створення, функціонування та діяльність КМУ. Детальний джерелознавчий аналіз, зіставлення цього документального комплексу з іншими

документами сприяють успішному використанню інформації про Управу за часів нацистського панування.

Джерела та література:

1. Дубина К. Злодеяння фашистів в Києве. – М.: ОГІЗ, 1945. – С. 37 // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – Фонди НМІУДСВ). – КН-26763. – К-723.
2. Супруненко Н.І. Україна в Великій Оте́чественной війні Советського Союзу (1941 – 1945 гг.). – К.: Госполитиздат УРСР, 1956. – С. 143.
3. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943). – Харків: «Прапор», 2006. – 376 с.; Беркгоф К. Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською окупацією. – К., 2011. – 456 с.; Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941 – 1944). – К., 2011. – 600 с.; Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941 – 1944 рр. – К., 2014. – 151 с.
4. Костючок О.В. Створення Київської міської управи та її діяльність у соціальній і економічній сферах (вересень 1941 р. – лютий 1942 р.): автореф. дис. ... канд. Іст. наук.: 07.00.01; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2012. – 15 с.
5. Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – К.; Львів, 2003. – 528 с.; Історія Києва: від княжої доби до сучасності: 3б. док. і матеріалів. – К., 2005. – 772 с.; Київ: війна, влада, суспільство. 1939 – 1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації). – К., 2014. – 864 с.
6. Заболотна Т. Адміністрація Києва в роки нацистської окупації // Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення. – К., 2012. – С. 14 – 19.
7. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення. – К., 2012. – С. 422 – 486.
8. Фонди НМІУДСВ. – КН-220926. – Л-8320.
9. Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями. – Буенос Айрес, 1952. – С. 43.
10. Малюженко Л. Київ за 1942 р. // Наше минуле. – 1993. – Ч. 1. – С. 151 – 182.
11. Малюженко Л. Київ за 1942 р. // Наше минуле. – 1993. – Ч. 1. – С. 157.
12. Малюженко Л. Київ за 1942 р. // Наше минуле. – 1993. – Ч. 1. – С. 159 – 161.
13. Українське Слово. – 1941. – 25 жовтня // Фонди НМІУДСВ. – КН-41320. – Г-6889.
14. Партизанські колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». Особові фонди. Путівник. – К., 2014. – С. 175.

© **Виталий ГЕДЗ**

К ВОПРОСУ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГОРОДСКОЙ УПРАВЫ В ОККУПИРОВАННОМ КИЕВЕ. МУЗЕЙНО-АРХИВНЫЙ АСПЕКТ

Проанализированы документы и газеты из фондов Национального музея истории Украины во Второй мировой войне, посвященные деятельности Городской управы в оккупированном гитлеровцами Киеве.

Ключевые слова: Городская управа, оккупация, анализ деятельности, фондовая коллекция.

© **Vitalii GEDZ**

TO THE QUESTION OF KYIV CITY GOVERNMENT IN OCCUPIED KIEV. MUSEUM ARCHIVES ASPECT

Based on material from the collections of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War analyzes the activities of the City Council during the Nazi occupation of Kyiv.

In funds of the Memorial are more than ten documents related to the functioning of the Kyiv council. Among them are ads, record keeping paper, newspapers and personal identity. First of Kiev city council applies newspaper "Ukrainian Word" on October 25th, 1941 contained an article in which the journalist A. Cheremosh "Day in the City Council".

At the museum's funds presents documents not only general but also kept personal papers of citizen of Kiev, issued by various departments of the City Council. In particular, the CMU certificate made out to the name F.D. Zubkov.

The analyzed range of the museum representative enough to fully explore the establishment, operation and activities of the CMU.

Key words: City Council, occupation, activity analysis, funds.

УДК 94(47+57):355.48 “1939”, “Кременець”

© **Андрій РУККАС**

КРЕМЕНЕЦЬ У ВЕРЕСНІ 1939 р.

Досліджено період перед вторгненням Німеччини на територію Польщі, роботу польської влади у місті, здійснено аналіз невідомих раніше архівних документів, свідчень очевидців та подій. Зроблено акцент на таємній домовленості Сталіна й Гітлера на основі пакту Ріббентропа-Молотова.

Ключові слова: II Річ Посполита, Польща, Військо Польське, Червона армія, вересень 1939 р., Друга світова війна, Кременець, Білокриниця.

Друга світова війна була найкривавішим конфліктом за всю історію людства. Від її початку далекі від фронту західноукраїнські землі, що перебували у складі тогочасної II Речі Посполитої, зазнали ворожих атак із повітря, які призвели до перших жертв та руйнувань. Страшна війна порушила патріархальну тишу та спокій старовинного волинського міста Кременця, що мирно розкинулося в мальовничій долині серед високих довколишніх гір.

У вітчизняній історіографії воєнні події вересня 1939 р. тривалий час не викликали особливого інтересу дослідників, оскільки в умовах суворої радянської цензури (а часто й самоцензури) вони воліли писати лише про «визвольний похід Червоної армії» в Західну Україну й Західну Білорусь. Тільки з початком демократичних змін широка громадськість у країні дізналася про існування таємного додаткового протоколу до радянсько-німецького Договору про ненапад, за яким дві тоталітарні держави ділили між собою Центрально-Східну Європу на сфери впливу. У світлі нових фактів стало можливим альтернативне трактування та оцінка подій, пов'язаних із початком Другої світової війни, ролі та місця в них Радянського Союзу. Колись заборонена тема опинилася в центрі підвищеної уваги істориків. За кілька десятків років було написано сотні книг, тисячі наукових і популярних статей. Нині вже нікого не шокує колись крамольне твердження про те, що війна прийшла на західноукраїнські землі у вересні 1939 р. Зараз аксіоматичним є постулат, що СРСР вступив у Другу світову війну не 22 червня 1941 р., а значно раніше –

17 вересня 1939 р. На сторінках шкільних підручників молоде покоління українців читає про те, що Червона армія на своїх багнетах принесла не тільки визволення з-під польського панування, а також і криваві репресії та терор щодо місцевого населення. Попри те, що подібні тлумачення стали по суті хрестоматійними, ми й досі не маємо глибокого розуміння тих далеких подій, а наші знання конкретних історичних фактів рідко коли виходять за рамки напівлегендарних місцевих переказів, що передаються від покоління до покоління, обростаючи при цьому новими небилицями. Найчастіше подібні явища спостерігаються на рівні локальної історії окремих населених пунктів та невеликих регіонів. На жаль, це твердження є справедливим і щодо волинського міста Кременець.

У польському суспільстві, на відміну від українського, воєнні події вересня 1939 р. завжди викликали жвавий інтерес, ставши фактично частиною польського національного історичного міфу. Доказом цьому є величезна кількість публікацій із вказаної проблематики. Польська історіографія може похвалитися ґрунтовними монографіями, присвяченими окремим видам збройних сил, родам військ, арміям, дивізіям, полкам, батальйонам, а подекуди навіть і меншим підрозділам. У Польщі існує також чимало робіт, у яких ідеться про вересневі дні 1939 р. в окремих місцевостях. Однак, незважаючи на значні досягнення польської історичної науки, вересневі події 1939 р. у східних районах II Речі Посполитої, зокрема у Кременці, ще й нині залишаються недостатньо вивченими.

Специфіка дослідження так званої «вересневої кампанії» 1939 р. полягає в тому, що сучасні історики мають у своєму розпорядженні надзвичайно обмежене коло документів. Це змушує їх реконструювати хід історії, спираючись здебільшого на спогади учасників та очевидців тих подій. Цінність таких матеріалів, як кажуть, «на вагу золота», адже нерідко саме вони є для нас єдиним джерелом інформації про певну військову частину або про те, що відбувалось у конкретній місцевості. Завдяки цьому з небуття виринають невідомі раніше історичні персонажі, неznані дати й факти, давно минулі події стають для нас ближчими, більш рельєфними і відчутними, наповнюючи тим самим сухе академічне оповідання новим змістом. Під час роботи в архіві Інституту імені Гувера Стенфордського університету авторові цієї статті вдалося віднайти низку нових матеріалів мемуарного характеру, які дають змогу значно детальніше відтворити перебіг драматичних подій у Кременці у вересні 1939 р. Цінним доповненням стали також документи радянських військових частин, що оволоділи містом. Зберігаються ці матеріали у Російському державному військовому архіві в Москві.

* * *

У міжвоєнній Польщі Кременець був центром однойменного повіту, що входив до складу Волинського воєводства. У 1930 р. населення міста становило 16 068 осіб [25, 2176]. Тут знаходилася низка урядових та самоврядних установ, зокрема: повітове староство, міський магістрат, повітова команда та міський комісаріат Державної поліції, фінансово-податкове управління, повітова земська управа, міський суд, карно-слідча в'язниця, державний заклад вирощування тютюну та ін. [38, 157]. Також місто було потужним освітнім центром, де діяв знаменитий Кременецький ліцей, кілька приватних навчальних закладів та православна духовна семінарія.

Крім того, Кременець здавна був значним військовим осередком. До Першої світової війни тут дислокувався 42-й піхотний Якутський полк російської імператорської армії, для якого в перші роки ХХ ст. на північній околиці звели ціле військове містечко. Однак під час воєнного та революційного лихоліття його будівлі зазнали серйозних руйнувань, і в 1920 р. їх було розібрано на цеглу (лишилася тільки полкова церква) [17; 18, 24]. У міжвоєнний період місто входило до складу Польської держави, у ньому вже не квартирували військові частини, натомість функціонувало кілька військово-адміністративних установ.

Передусім у Кременці знаходилася Повітова команда поповнення, перейменована в 1938 р. на Команду району поповнення. Її основним завданням було проведення щорічних призовів до війська, реєстрація, облік призовників та резервістів, а також мобілізаційна робота. У різний час кременецьку Повітову команду поповнення очолювали полковник В. Дорошкевич (1923 р.), підполковник Ю. Браницький (1924 р.) та підполковник Л. Рапшевич (1932 р.). Обліком та мобілізацією селянських коней для потреб війська на території кременецького повіту займався Районний інспекторат коней, який було створено десь на зламі 1920 – 1930-х рр. У 1932 р. пост начальника обіймав майор В. Моравський. З 1924 р. у Кременці існувала, як окрема установа, римсько-католицька військова парафія Св. Станіслава Костки, що обслуговувала передусім 12-й уланський полк, котрий квартирував у сусідньому с. Білокриниці. На костел було перебудовано колишню полкову церкву російського 11-го драгунського Ризького полку. Адміністраторами парафії були капелан о. М. Левицький (з 1924 р.), капелан резерву о. Й. Слабий (1932 р.), старший капелан о. В. Урбан (1936 – 1939 рр.) [34, 1468; 35, 1293, 1337; 36, 516, 528, 898; 23, 659].

Костел 12-го уланського
Подільського полку
у Білокриниці.
Польська листівка 1930-х рр.

Сучасний вигляд храму російського 11-го драгунського Ризького та польського 12-го уланського Подільського полків. Зараз тут православна Воскресенська церква (фото автора статті).

У Кременці також містився повітовий осередок Державного управління військової підготовки та фізичного виховання молоді, який опікувався допризовниками і тими, хто отримав відстрочку або був зарахований до надлишкового контингенту. Ця установа відповідала за підтримку на належному рівні військових знань і навичок резервістів, а також за підготовку всіх категорій цивільного населення до різноманітної служби, пов'язаної з обороною держави. Оскільки кременецький повіт належав до прикордонної смуги, за справу військової підготовки населення тут відповідали польські прикордонники – 4-й батальйон «Дедеркали» Корпусу охорони прикордоння (КОП). У штабі частини з цією метою було спеціально запроваджено посаду повітового коменданта військової підготовки, яку напередодні війни в 1939 р. обіймав капітан І. Гроновський [31, 654].

Вояки Корпусу охорони прикордоння навчають стрільбі кременецьких гімназистів (фото з колекції автора статті).

За декілька кілометрів на північ від Кременця в с. Білокриниця квартирував 12-й уланський Подільський полк, що входив до складу 2-ї окремої (з 1937 р. Кресової) кавалерійської бригади. Польські улани прибули до Білокриниці влітку 1921 р., вони зайняли велике за розмірами військове містечко (його площа становила приблизно 1 кв. км, плюс ще 300 га навчального полігону),

яке залишилося від російського 11-го драгунського Ризького полку [41, 122]. За організаційною схемою мирного часу уланський полк складався з командування, штабного підрозділу, взводу сурмачів, чотирьох лінійних ескадронів, кулеметного ескадрону та запасного ескадрону (знаходився в м. Замості). Наприкінці 1930-х рр. до цих підрозділів додалися ще взвод зв'язку та взвод протитанкової артилерії. 12-й уланський полк належав до військ прикриття східного кордону. Тому у випадку війни з СРСР він мав швидко вступити в бій із ворогом, своїми активними діями стримувати його наступ, забезпечуючи тим самим планомірне розгортання основних сил польської армії на кременецькому напрямі. З огляду на таке важливе завдання у мирний час полк мав більшу, ніж зазвичай, чисельність особового складу. Завжди наготові була зброя, адже карабіни та ручні кулемети, всупереч правилам, зберігалися не в спеціальних сховищах, а прямо в приміщеннях, де мешкали улани [41, 127]. Крім того, за національним складом полк був на 100 % польським, включаючи офіцерський і підофіцерський корпуси. Поляки домінували також і серед перемінного складу уланів, переважна більшість яких походила з Люблінського, Лодзького та Сілезького воєводств. «Місцевих» вояків, українців з околиць Кременця, у полку було небагато – заледве кілька відсотків [41, 129].

Будинок командування 12-го уланського полку. Сучасний вигляд (фото автора статті).

Казарми 12-го уланського полку. Сучасний вигляд (фото автора статті).

12-й уланський полк брав активну участь у житті Кременця. Без нього не обходилися щорічні паради з нагоди польських державних свят: Дня Конституції (3 травня) і Дня незалежності (11 листопада). Особливе захоплення в мешканців міста завжди викликав взвод сурмачів у яскравих мундирах на буланих конях. Наприкінці вересня великою подією для кременчан ставало повернення полку після кількомісячних літніх маневрів. Для уланів тоді влаштовувалося урочисте привітання, а в 1938 р. їм навіть подарували куплені на гроші городян 4 кулемети та литаври для полкового оркестру [41, 147].

У міжвоєнний період командирами 12-го уланського Подільського полку були: полковник М. Коішевський (1920 – 1924 рр.), полковник З. Рудницький (1924 – 1929 рр.), підполковник Р. Рупп (1929 – 1931 рр.), підполковник Б. Раковський (1931 – 1936 рр.) та підполковник А. Кучек (1936 – 1939 рр.) [42, 48].

Наступив 1939-й рік. Ситуація в Європі ускладнювалася. Після остаточної ліквідації Чехословаччини черговою жертвою гітлерівської Німеччини мала бути Польща. Неминучість війни ставала дедалі очевиднішою. Однак життя у тихому провінційному й далекому від західних кордонів Кременці йшло своїм звичним порядком. Місто готувалося не до війни, а до відзначення 130-ліття від

дня народження і 90-ліття від дня смерті свого видатного земляка – польського поета Ю. Словацького [37].

Як і завжди, наприкінці травня 12-й уланський полк спільно з іншими полками Кресової кавалерійської бригади вирушив на планові літні навчання, котрі 1939 р. відбувалися в районі Бродів. Однак, 12 серпня надійшов наказ – негайно повертатися до Білокриниці й опівночі з 13 на 14 серпня розпочати прискорену мобілізацію. Згідно з планом полк як частина військ прикриття кордону, мав бути готовий до виступу вже через 30 годин. Призов резервістів відбувався в індивідуальному порядку. Вони одержували іменні картки, за якими не пізніше ніж за 2 години мали прибути до казарм. У зв'язку з тим, що резервісти призивалися з найближчих околиць, національний склад полку змінився. Відтепер місцеві українці становили тут значну частину військового складу (поляків берегли, здебільшого, для поповнення прикордонних батальйонів, які сильно поріділи під час призову). Мобілізація відбувалася спокійно, без серйозних ексцесів. Уже за 33 години полк був повністю готовий до маршу. Його чисельність становила 36 офіцерів, 806 вояків та 850 коней [41, 151].

По завершенні мобілізації 12-й уланський повернувся в район Бродів, аби продовжити перерване літнє навчання. Однак 22 серпня надійшов новий наказ – знову повернутися до Кременця й завантажитися в ешелони. Завдання було успішно виконано. Ввечері наступного дня зі станції було відправлено останній транспорт. Подільські улани вирушили на самий польсько-німецький кордон, у район м. Радомсько. Тут у перших числах вересня 1939 р., діючи у складі Волинської кавалерійської бригади, вони взяли участь у героїчній битві під Мокрою, де зупинили наступ німецьких танків [42].

Після того як полк виїхав на захід у білокриницьких казармах залишилося чимало вояків і коней, із яких формувалися маршові підрозділи для поповнення своєї частини. Згідно з планом вони мали перейти до Жовкви, де створювався Запасний осередок Кресової кавалерійської бригади. Пізнім вечором 2 вересня 1939 р. рештки 12-го уланського полку залишили Білокриницю, забравши із собою майже всіх коней, зброю, боєприпаси, запаси інтендантського і обозного майна, а також обладнання ремонтної майстерні. Для догляду за будівлями військового містечка на місці залишив взвод охорони на чолі з хорунжим В. Янковським, який мав також піклуватися про офіцерські та підофіцерські родини, котрі мешкали в казармах [45, 189].

1 вересня 1939 р. нападом Німеччини на Польщу почалася Друга світова війна. Однак спочатку в далекому від фронту Кременці її жахливий подих особливо не відчувався. Місто продовжувало жити своїм нормальним життям, хіба що внаслідок оголошеної 31 серпня загальної мобілізації чимало чоловіків було призвано до війська. Проте події швидко набували катастрофічного перебігу. Німецькі танки рвалися до Варшави і вже 8 вересня досягли передмість польської столиці. Несподівані успіхи Вермахту змусили польське керівництво швидко приступити до евакуації центральних органів державної та військової

влади до східних районів країни. Кременець було визначено місцем тимчасового перебування Міністерства закордонних справ (МЗС) II Речі Посполитої та іноземного дипломатичного корпусу.

8 вересня до Кременця прибули працівники польського МЗС та більшість зарубіжних дипломатів (у Варшаві залишилися посли Литви, Фінляндії, Норвегії, Португалії, Китаю та кількох південноамериканських країн) [40, 36]. Найважливіші підрозділи польського зовнішньополітичного відомства розмістилися в будинках Кременецького ліцею, у підвальних приміщеннях якого функціонував Відділ преси. Він випускав інформаційний бюлетень для іноземних журналістів, чимало яких теж приїхало до міста. Вчительську семінарію було віддано під квартири для міністерських чиновників, зокрема, тут мешкали міністр закордонних справ Ю. Бек та його перший заступник Я. Шембек. Другорядні підрозділи МЗС зайняли будинок сільськогосподарсько-лісової школи у с. Білокриниці. На Замковій горі діяла евакуйована з Варшави радіостанція міністерства [24, 243 – 244; 28, 63; 40, 36 – 38]. Пошуком приміщень для закордонних дипломатів займалися чиновники протокольної служби спільно з працівниками місцевого самоврядування та повітового староства. Так, Папський нунцій Ф. Кортесі зупинився в капелана ліцею, примас Польщі кардинал А. Хлонд – на плебанії у настоятеля парафіяльного костелу [21]. Загалом Кременець не призначався для прийому й розміщення великої кількості гостей, серед яких було чимало високопоставлених урядовців та важливих іноземних персон, він не міг прогодувати таку кількість прибулих. Лише завдяки допомозі місцевої влади в їдальні Кременецького ліцею для них організували регулярне харчування. Чимало клопотів створив і великий парк автомобілів.

З плином часу в Кременці дедалі помітнішим ставало наближення фронту. Над містом кружляли німецькі літаки, не завдаючи йому поки що жодної школи. Через появу авіації противника по вечорах централізовано відключали електроенергію. Це був найпростіший спосіб примусити безтурботних іноземців дотримуватися елементарних правил світломаскування.

У вівторок 12 вересня 1939 р. у Кременці був базарний день. Вранці (між 10.00 та 11.00 за польським часом) на безхмарному небі несподівано з'явилися дев'ять німецьких двомоторних бомбардувальників Do-17 Z зі складу 76-ї бомбардувальної ескадрильї. З висоти 4 тис. метрів вони скинули на місто 180 п'ятдесятикілограмових бомб, переважна більшість з яких упала на заповнену людьми ринкову площу [22]. Німецькі льотчики мали на меті розбомбити ймовірне місце перебування польського уряду, проте, не маючи точних координат, вони просто атакували центральну частину Кременця. Внаслідок нальоту, за неповними даними, 50 – 60 осіб загинули (поховані на польському цвинтарі) і ще понад 120 дістали поранення. Свідком бомбардування став угорський посол О. Хорь. У своїх спогадах він писав: «Приблизно о 10.00 я пішов до посла Італії... Наближався до ринку, коли несподівано мою увагу привернув сильний гул авіадвигунів. Подумав, що машини, які так низько летять над ринком, це,

напевно, польські літаки, котрі захищають Кременець. Наступної миті кілька потужних вибухів струснули повітря. Я бачив, як великі чорні потвори, скинуті з літаків, падали на площу, де один біля одного скупчено стояли селянські вози. Після перших вибухів я почув наступні, але, судячи з відголосків, походили вони вже від бомб, скинутих десь далі... Наліт цілковито заскочив Кременець. Виглядало так, що ніхто не припускав, що німецькі машини знаходяться у безпосередній близькості від радянського кордону... Найбільше бомб було скинуто на ринок та довколишні будинки. Кілька запальних бомб, очевидно, впали на поблизу ліси, адже щоразу там було видно несподівані спалахи пожеж... Вигляд розбомбленого ринку був жахливий. Серед розвалених будинків були помітні знищені вози, кінські трупи, людські рештки і поранені, котрі несамовито кричали... Під час Першої світової війни я бачив чимало розірваних на шматки людей, але ж то були солдати, чоловіки. Нинішня війна збирала свої жертви серед цивільного населення, жінок і дітей... Ніколи не забуду вигляду жінки, яка бігла з розпачливим криком, тримаючи на руках дитину з відірваною головою» [30, 130 – 132].

Німецький бомбардувальник Do-17Z. Саме вони бомбили Кременець 12 вересня 1939 р.

Німецьке бомбардування викликало паніку серед іноземців. 13 вересня до міністра закордонних справ Ю. Бека прийшли послы Естонії, Латвії та Угорщини, які з огляду на неможливість гарантування їм повної безпеки зажадали негайної евакуації дипломатичного корпусу (від такого демаршу утрималися всі амбасадори та повірений у справах Єгипту) [32, 572]. Увечері того ж дня керівник польського зовнішньополітичного відомства надав іноземним дипломатам повну

свободу щодо подальших дій. Внаслідок цього частина дипкорпусу залишила Кременець і виїхала до Румунії [19, 192 – 194].

Вранці 13 вересня міністр Ю. Бек отримав письмовий наказ від голови польського уряду про негайну евакуацію зовнішньополітичного відомства та дипломатичного корпусу на Покуття, ближче до румунського кордону. У зв'язку з цим вже до кінця того ж самого дня польське МЗС перебазувалося до міста Кути, щоправда, частина амбасадорів туди не приїхала, оскільки через якесь непорозуміння опинилася у Заліщиках [32, 572]. Через швидкий від'їзд міністерства у Білокриниці довелося залишити певну частину архіву. Документи було передано на зберігання директорів місцевої сільськогосподарсько-лісової школи Л. Белецькому, який невдовзі наказав своїм учням спалити їх, аби вони не потрапили до радянських військ [39, 283].

У вересні 1939 р. через Кременець пролягали шляхи евакуації різних військових частин та установ польської армії, які рухалися у південному напрямі, прагнучи дістатися так званого «румунського плацдарму». Цим гіпотетичним «плацдармом» був район, обмежений річками Стрий та Дністер, де верховне командування планувало створити останній рубіж оборони, спираючись на ймовірну англо-французьку союзну допомогу, котра надходитиме через територію нейтральної Румунії. Так, відомо, що 13 вересня до міста прибули підрозділи протиповітряної оборони Бреста, які сукупно мали дванадцять 75-мм та дев'ять 40-мм зенітних гармат. Однак через два дні одинадцять 75-мм гармат разом з обслугою було перекинуто до Тернополя, німецькі літаки більше не наважувалися турбувати Кременець [33, 497]. Верховне командування Вермахту у своєму оперативному зведенні за 15 вересня відзначало наявність тут потужного вузла протиповітряної оборони [43, 872]. Також відомо, що в місті перебували працівники керівництва постачання озброєння. Крім того, у Кременці знаходилася низка невеликих за своєю чисельністю підрозділів польської Державної поліції та Пограничної стражі, що були евакуйовані сюди із західних та центральних регіонів країни.

У сусідній із Кременцем Білокриниці в порожніх казармах 12-го уланського полку буквально з перших днів війни почав функціонувати мобілізаційний пункт. Невдовзі сюди з м. Хрубешова було переведено надлишковий контингент вояків (що залишилися після формування фронтових та маршових частин) Запасного осередку Волинської кавалерійської бригади на чолі з майором Е. Данілло-Гонсевичем. Тут також збиралися щойно призвані на службу резервісти, невеликими групами та поодинокі приходили офіцери й солдати з розбитих німцями частин. Прибуло кілька транспортів зі зброєю, боєприпасами, обмундируванням та іншим військовим майном. За рахунок цього на мобілізаційному пункті мали створюватися нові фронтові частини. Крім того, у Білокриниці в будівлях місцевої сільськогосподарсько-лісової школи після виїзду Міністерства закордонних справ розмістився евакуйований сюди з Нового Сончу 505-й військовий шпиталь на 1 000 ліжок, начальником якого був підполковник

доктор медицини К. Польковський [4]. До цієї лікувальної установи також були прикріплені запасні кадри медичного персоналу з варшавського 1-го окружного шпиталю.

Будинок сільськогосподарсько-лісової школи Кременецького ліцею в Білокриниці, у якому у вересні 1939 р. містилися підрозділи польського Міністерства закордонних справ та 505-й військовий шпиталь. Сучасний вигляд. Нині тут Кременецький лісотехнічний технікум (фото автора статті).

Ситуація кардинально змінилася, коли вранці 17 вересня 1939 р., виконуючи таємні домовленості пакту Ріббентропа-Молотова, східні рубежі II Речі Посполитої перейшла Червона армія. Однак спочатку її наміри для поляків були загадкою. Вони оптимістично й безпідставно сподівалися, що совіти йдуть їм на допомогу, аби разом бити фашистів. Тільки-но до Кременця надійшли перші відомості про перехід кордону радянськими військами, начальник місцевого гарнізону майор Б. Матаревич звернувся до повітового старости Я. Зауфалла, аби той поїхав автомобілем до кордону і з'ясував безпосередньо на місці, з якою метою Червона армія вступає до Польщі. Староста категорично відмовився їхати сам і не погодився делегувати для цієї місії когось зі своїх підлеглих. Тому до прикордонного с. Дедеркали виїхали капітан Л. Радзішевський із кременецької Команди району поповнення та заступник повітового прокурора

В. Ольшевський. Їхня поїздка успіху не мала, адже обидва вони були негайно заарештовані [27, 140].

Офіцер Команди району поповнення в Кременці капітан Л. Радзішевський (фото з видання: «Katyń. Księga cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego», Warszawa, 2000).

Радянське командування планувало захопити Кременець ще 17 вересня. Таку задачу було поставлено перед розвідувальним батальйоном 44-ї стрілецької дивізії, який після переходу кордону в районі Острога мав повернути на Шумські до кінця дня самостійно вийти до Кременця. Однак з невідомої причини батальйон пішов іншим маршрутом, рухаючись разом з основними силами свого з'єднання на Дубно й Луцьк. Лише 20 вересня за особистим наказом командувача Північної армійської групи комдива І. Советнікова було сформовано комбінований моторизований загін у складі двох батальйонів, який до кінця того ж дня зайняв Смигу, Шумськ, Вишневець і Кременець [2, 3 – 5]. Таким чином, завдяки недбалості й недисциплінованості радянських командирів польські війська в цьому районі мали майже чотири дні для того, щоб безперешкодно відступити.

Переважна більшість попрямувала на південь, намагаючись будь-що дістатися до румунського або угорського кордону. Проте на своєму шляху польські підрозділи перехоплювалися і роззброювалися противником. Наприклад, 17 вересня кілька моторизованих зенітних батарей, що виїхали з Кременця на Тернопіль (очевидно, це були підрозділи Брестського вузла протиповітряної оборони), встигли подолати якихось 30 км, коли поблизу села Колодне їх оточив батальйон радянської 24-ї танкової бригади й полонив близько 100 польських офіцерів і 1 000 солдатів, здобув як трофеї 2 броньовані тягачі, 9 зенітних гармат та 50 автомобілів різних типів (вантажні, легкові, автобуси). Під час роззброєння кілька польських офіцерів намагалися чинити опір. Розпочалася стрілянина, внаслідок якої один червоноармієць був убитий, а двоє офіцерів дістали поранення. Неподалік, у сусідньому с. Доброводи, інший батальйон 24-ї танкової бригади роззброїв і захопив у полон ще 9 польських офіцерів і 200 солдатів, у яких, окрім стрілецької зброї, було забрано 2 зенітні гармати, 8 легкових автомобілів, 3 автобуси і 2 мотоцикли [3, 3 – 4].

Таким чином, коли 20 вересня радянські війська вступили до Кременця, тут уже не було великих частин польської армії, натомість знаходилися розрізнені групи військових, прикордонників та поліцейських, які, позбавлені єдиного командування, не могли організовано захищати місто. Більшість польських вояків були деморалізовані й пригнічені трагічними подіями на фронті, стрімкою

воєнною поразкою своєї держави. Вони навіть не помишляли про те, щоб чинити збройний опір.

Так, у приміщеннях ліцею розміщувався евакуйований із Кракова загін польських прикордонників чисельністю близько 50 вояків під проводом комісара Ю. Кжесінського, квартирмейстера управління Західномалопольського округу Пограничної стражі. Поляки безжодного пострілу склали зброю. Упродовж кількох днів їх утримували під вартою, після чого звільнили і дозволили роз'їхатися по домівках, забезпечивши кожного необхідною для цього перепусткою [15]. Треба підкреслити, що такі дії радянської влади є абсолютно нетиповими для вересня 1939 р., оскільки вони суперечили основним інструкціям, які вимагали негайно затримувати та арештовувати всіх працівників польських правоохоронних структур, у тому числі й прикордонників.

Зайнявши Кременець, радянські війська у першу чергу роззброїли місцеву поліцію. У цьому їм активно допомагала певна частина городян, здебільшого єврейської національності, серед яких було чимало членів компартії і просто прихильників комуністичної ідеології. Один із польських стражів порядку, старший постерунковий Я. Жолиняк, у своїх спогадах вказує прізвища деяких колаборантів: Каган, Кляйнер, Гекер, Фрідман, Рач та інші. Після мирного складання зброї більшість кременецьких поліціантів одразу ж відпустили додому (за умови, що вони будуть щодня реєструватися в органах нової влади), затримали лише дев'ятьох працівників слідчого відділу на чолі з підкомісаром В. Броговським. Крім того, у Кременці було роззброєно ще близько 200 немісцевих поліціантів, які під час евакуації прибули сюди з різних районів західної і центральної Польщі [16]. Так, серед них була невелика група підофіцерів із Головної команди Державної поліції на чолі з підпоручиком В. Яворовським. Вони намагалися своїм ходом дістатися з Варшави до румунського кордону, проте за браком транспортних засобів були змушені на деякий час зупинитися у Кременці, де їх і застав прихід радянських військ [6].

Окрім прикордонників і поліцейських, 20 вересня в місті було роззброєно і взято в полон декілька сотень військовослужбовців Війська Польського, які належали до різних частин. Поки що вдалося встановити присутність серед них вояків 54-го вартового батальйону з Тарнова [8].

Значне угруповання польських військових знаходилося неподалік від Кременця в с. Білокриниці. Тут так само ніхто не помишляв про серйозний організований опір противнику. Уже вказувалося, що в казармах 12-го уланського полку містився польський мобілізаційний пункт. На момент приходу радянських військ у ньому перебувало кілька сотень вояків. Один із них, старший вахмістр А. Зембицький, згадував, що вранці до головної брами військового містечка під'їхало три радянські броньовики (один із білим прапором), з яких вийшли кілька командирів. Вони зустрілися з начальником мобілізаційного пункту й зажадали від нього скласти зброю. Порадившись з офіцерами, він прийняв висунуті умови. Упродовж кількох годин, що були відпущені для укладення

списків особового складу та інвентаризації майна, поляки встигли вивести з ладу зброю та знищити всю таємну документацію. Коли у встановлений час радянський підрозділ вступив на територію казарм, польські вояки вже вишикувалися окремими групами (старші й молодші офіцери, підофіцери та солдати), склавши всю зброю та боєприпаси на середині плацу [43, 190 – 191]. Відомо, що серед інших, у казармах 12-го уланського полку було захоплено в полон особовий склад обозної колони 110-го військового шпиталю, евакуйованого сюди з Радома, окремих вояків 54-го вартового батальйону з Тарнова, кількох підофіцерів і командира прикордонної роти «Малинів» 4-го батальйону КОП «Дедеркали» капітана Л. Тарковського [9; 11; 13; 8; 14]. Також у радянську неволю потрапив адміністратор місцевої римсько-католицької військової парафії старший капелан о. В. Урбан.

На іншому краю села в будинку сільськогосподарсько-лісової школи, як відомо, містився 505-й військовий шпиталь. Приблизно о 19-й годині 19 вересня на подвір'я установи прибув радянський лейтенант із кількома червоноармійцями. Він повідомив персонал та пацієнтів, що Червона армія, порозумівшись із польським урядом, прийшла йому на допомогу. Далі він заявив, що через деякий час поляки зможуть самі обрати собі новий демократичний уряд, причому Радянський Союз втручатися в ці справи не буде, а поки що всім треба здати наявну в них зброю. Заскочені такою несподіванкою, польські військові медики опору не чинили, тож роззброєння пройшло без жодних ексцесів. Після складання зброї солдатів відпустили по домівках, а офіцерів затримали [5; 7; 10; 12]. За нових господарів 505-й шпиталь продовжував працювати в Білокриниці ще впродовж кількох місяців. Сюди звозили поранених з інших польських військових шпиталів, які радянська влада поступово ліквідовувала. Солдатів, які вилікувалися, так само відправляли додому, а офіцерів затримували. Вночі з 9 на 10 грудня радянські спецслужби заарештували польських лікарів – підполковника А. Шумського й підполковника К. Польковського та останніх 14 пацієнтів, котрі ще не завершили лікування. Таким чином, 505-й військовий шпиталь остаточно припинив свою роботу [4].

Загалом, за радянськими документами, у районі Кременця було захоплено в полон 247 польських офіцерів, близько 600 солдатів, 128 поліцейських, як трофеї було здобуто 12 залізничних вагонів зі снарядами й ручними гранатами [2, 6].

Невдовзі після вступу до Кременця Червоної армії тут було створено Тимчасове військове управління (на 30 вересня воно вже існувало). Очолював його 1-й секретар Янушпільського райкому КП(б)У О. Кіріянов, членами були: представник від НКВС УРСР Коваленко, від місцевої інтелігенції – лікар Е. Лерер, від місцевого «трудового елементу» – робітник М. Бідюк [1, 111]. Нова влада одразу почала репресії проти кременецького істеблішменту. Так, у числі перших радянські спецслужби заарештували: повітового старосту Я. Зауфалла, бургомістра Я. Бопре, депутата сейму й голову місцевої спілки військових осадників С. Вненка, міського суддю М. Сенявського, судового

виконавця Г. Вавжиняка, чиновників повітового староства Я. Сулковського і Жеппо, а також адміністративно-педагогічний персонал Кременецького ліцею: куратора С. Чарноцького, начальника канцелярії А. Басінського, начальника відділу канцелярії Я. Швача, канцелярського службовця майора у відставці Л. Краєвського, директора сільськогосподарсько-лісової школи в Білокриниці Л. Белецького, інспектора лісових угідь ліцею Галкевича, викладачів Ф. Дитриха, М. Оско і М. Гілевського та інших [16; 39, 399 – 400].

Куратор Кременецького ліцею
С. Чарноцький.

Кременецький повітовий
комендант військової підготовки
капітан І. Гроновський
(фото з видання: «Charków. Księga
smertarna Polskiego Cmentarza
Wojennego», Warszawa, 2003).

Не багатьом із тих, хто потрапив у сталінські катівні, пощастило з них вирватися. Серед осіб, згаданих у цій статті, живими залишилися: староста Я. Зауфалл, депутат сейму С. Вненк, начальник кременецького гарнізону майор Б. Матаревич та майор у відставці Л. Краєвський. Значно більше полонених польських офіцерів, урядовців, чиновників, політиків, громадських діячів були розстріляні або померли в радянських в'язницях і таборах. Так, у Катині, Харкові та Мідному загинули: майор Е. Данілло-Гонсевич, капітани І. Гроновський та Л. Радзішевський, старший капелан о. В. Урбан, начальник міського комісаріату поліції пшодовнік В. Овчажак, його підлеглі поліціанти С. Ярош і С. Падаляк, а також працівники кременецької слідчої поліції старші постерункові В. Островський, Ю. Маршалек та П. Земба [20, 150; 23, 159, 518, 659; 29, 299, 551, 649, 655, 1062]. У так званому «українському списку» жертв НКВС УРСР є службовці слідчої поліції пшодовнік Ю. Огороднік, старші постерункові В. Трусковський, Г. Огурек і постерунковий В. Зелінський [26; 67, 99, 112]. В Узбекистані в грудні 1941 р. трагічно обірвалося життя куратора ліцею С. Чарноцького [44]. Також

у Радянському Союзі загинули інші працівники цього навчального закладу: А. Басінський, Я. Швач, Л. Белецький (замордований у в'язниці в Тернополі), М. Гілевський, Ф. Дитрих і М. Оско [39, 399 – 400]. Цей кременецький мартиролог є далеко не повним...

* * *

Таким чином, вересень 1939 р. в історії Кременця був наповнений драматичними подіями, які змінювалися з калейдоскопічною швидкістю і мали доленосне значення як для міста зокрема, так і для західноукраїнських земель в цілому. Сонячного і pogodного дня 1-го вересня завершилося мирне і спокійне життя його мешканців. Ще до початку війни 12-й уланський полк, який дислокувався неподалік у с. Білокриниці, відбув на фронт. Натомість уже з перших днів війни до Кременця стали надходити біженці із західних і центральних районів Польщі. Упродовж 8 – 13 вересня тут знаходилося Міністерство закордонних справ Польщі та іноземні дипломати. Для своїх потреб зовнішньополітичне відомство використовувало будівлі Кременецького ліцею. Присутність у маленькому місті значної кількості поважних осіб привернула увагу противника, і 12 вересня Кременець пережив страшний, варварський напад німецької авіації. Через місто пролягали шляхи відступу багатьох польських військових частин, установ та інституцій. Вони намагалися тут на довго не затримуватися і прямували далі на південь країни, де командування сподівалося створити останній рубіж оборони. Уранці 17 вересня, згідно з таємними домовленостями з нацистською Німеччиною, Червона армія перейшла східні рубежі Польщі. Кременець, який лежав тоді в кількох десятках кілометрів від кордону, радянські війська мали зайняти ще того ж самого дня, проте через свою неорганізованість змогли зробити це лише 20 вересня. Завдяки тому, що повітова й міська влада та поліція до останнього моменту залишалися на своїх місцях, у Кременці та його найближчих околицях зберігався відносний спокій і порядок, принаймні жодних серйозних ексцесів ніхто з очевидців тих далеких подій не пригадував. У районі міста радянські війська роззброїли і захопили в полон близько тисячі дезорганізованих і деморалізованих польських вояків, поліціантів і прикордонників (серед них було чимало поранених), які не чинили жодного серйозного опору. Совіти одразу ж почали докорінну перебудову всіх сфер життя на радянський манер, у чому їм допомагала частина місцевого населення. Першими жертвами радянських репресій стали кілька десятків представників тепер уже колишньої владної, політичної, інтелектуальної та культурної еліти міста – державні чиновники, офіцери, поліцейські, викладачі ліцею, активісти політичних та громадських організацій. Починалися нові часи...

Джерела та література:

1. Російський державний військовий архів (РДВА). – Ф. 25880. – Оп. 4. – Спр. 35.
2. РДВА. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Спр. 42.
3. РДВА. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Спр. 134.
4. Hoover Institution Archive (HIA), Wladyslaw Anders Collection (WAC). – Box 39. – Folder 6. – Document 7766. – Kwestionariusz podpułkownika lekarza dr Kazimierza Polkowskiego.
5. HIA, WAC. – Box 43. – Folder 3. – Document 11205. – Kwestionariusz sierżanta lekarza Piotra Mężysłńskiego.
6. HIA, WAC. – Box 43. – Folder 5. – Document 12514. – Relacja podporucznika rezerwy piechoty Władysława Jaworowskiego.
7. HIA, WAC. – Box 47. – Folder 3. – Document 834. – Kwestionariusz kaprala Bolesława Dobaja.
8. HIA, WAC. – Box 48. – Folder 3. – Document 1770. – Kwestionariusz szeregowego Jakóba Osterweila.
9. HIA, WAC. – Box 54. – Folder 4. – Document 7711. – Kwestionariusz kaprala Tadeusza Kaczorowskiego.
10. HIA, WAC. – Box 51. – Folder 3. – Document 4842. – Kwestionariusz sierżanta lekarza Piotra Mężysłńskiego.
11. HIA, WAC. – Box 54. – Folder 4. – Document 7729. – Kwestionariusz szeregowego Michała Kowalskiego.
12. HIA, WAC. – Box 58. – Folder 2. – Document 11205. – Kwestionariusz sierżanta lekarza Piotra Mężysłńskiego. Zyciorys z przejęć po 1.9.1939 r.
13. HIA, WAC. – Box 60. – Folder 3. – Document 13350. – Zyciorys przejęć po 1.9.1939 szeregowego Władysława Leguły.
14. HIA, WAC. – Box 61. – Folder 6. – Document 14862. – Kwestionariusz dowódcy 1 kompanii granicznej «Malinów» Baonu KOP «Dederkały» kapitana Ludomira Mieczysława Tarkowskiego.
15. HIA, Poland Ministry of Information and Documentation (PL.MID). – Box 198. – Folder 2. – Document 2762. – Relacja st. przodownika Straży Granicznej Antoniego Gargulińskiego.
16. HIA, PL.MID. – Box 211. – Folder 3. – Document 2415. – Relacja st. posterunkowego Policji Państwowej Jana Żołyniaka.
17. Свято-Покровська церква // Краєзнавчі нариси з історії Кременеччини. – Без місця і року видання. – Вип. 2. – С. 4 – 29.
18. Собчук В.Д. Перлина в короні України: Кременець / Володимир Собчук. – Кременець: Видавець Валентина Томчук, 2005. – 56 с.
19. Beck J. Ostatni raport / Józef Beck. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987. – 238 s.
20. Charków. – Księga cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego. – Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 2003. – 652 s.
21. Dziennik prymasa Polski kardynała Augusta Hlonda [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://www.tchr.org/hlond/www/druki/wojna/wojna055.htm>
22. Emmerling a Luftwaffe 1939 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dws.org.pl/viewtopic.php?f=5&t=121285&st=0&sk=t&sd=a&start=125>
23. Katyń. – Księga cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego. – Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 2000. – 776 s.
24. Krzyżanowska K. Stłuczona porcelana / Krystyna Krzyżanowska // Przed wrześniem i po wrześniu. Ze wspomnień młodych dyplomatów II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1998. – S. 241–250.

25. *Księga adresowa Polski (wraz z Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa.* – Warszawa: Towarzystwo Reklamy Międzynarodowej Sp. z o.o. Jener. Reprez. Rudolf Mosse, 1930. – 2697 s.
26. *Listy Katyńskiej ciąg dalszy. Straceni na Ukrainie. Lista obywateli polskich zamordowanych na Ukrainie na podstawie decyzji Biura Politycznego WKP(b) i naczelných władz państwowych ZSRR z 5 marca 1940 roku. Zeszyty Katyńskie nr 4.* – Warszawa: Niezależny komitet historyczny badania zbrodni katyńskiej, Polska Fundacja Katyńska, Centralna Biblioteka Wojskowa, 1994. – 115 s.
27. *Liszewski K. Wojna polsko-sowiecka, 1939 / Karol Liszewski.* – Londyn: Polska Fundacja Kulturalna, 1988. – 312 s.
28. *Meysztowicz J. Wspomnienia ze służby zagranicznej / Jan Meysztowicz // Przed i po wrześniu. Ze wspomnień młodych dyplomatów II Rzeczypospolitej.* – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1998. – S. 16 – 74.
29. *Miednoje.* – *Księga cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego.* – T. 1 – 2. – Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 2005. – 1620 s.
30. *Misja dyplomaty – dzienniki Andrása Hory'ego // Karta.* – Warszawa, 2010. – № 64. – S. 120 – 135.
31. *O niepodległą i granice.* – *Korpus ochrony Pogranicza 1924 – 1939. Wybór dokumentów.* – Warszawa; Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna w Pułtusku, 2001. – 782 s.
32. *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej.* – T. 1. – Cz. 3. – Londyn: Instytut Historyczny im. gen. Sikorskiego, 1959. – 685 s.
33. *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej.* – T. 1. – Cz. 4. – Londyn: Instytut Historyczny im. gen. Sikorskiego, 1986. – 606 s.
34. *Rocznik oficerski 1923.* – Warszawa: Ministerstwo Spraw Wojskowych, 1923. – 1879 s.
35. *Rocznik oficerski 1924.* – Warszawa: Ministerstwo Spraw Wojskowych, 1924. – 1704 s.
36. *Rocznik oficerski 1932.* – Warszawa: Ministerstwo Spraw Wojskowych, 1932. – 1306 s.
37. *Sheybal-Rostek A., Szmyt A. Obchody J. Słowackiego w 1939 r. / Aleksandra Sheybal-Rostek, Andrzej Szmyt [Електронний ресурс].* Режим доступу: <http://sheybal.waw.pl/obchody-j-slowackiego-w-1939-r/>
38. *Spis urzędów i instytucji państwowych Rzeczypospolitej Polski.* – Warszawa: Polska Agencja Telegraficzna, 1936. – 224 s.
39. *Szawłowski R. Wojna polsko-sowiecka, 1939 / Ryszard Szawłowski.* – Warszawa: Neriton, 1995. – T. 1. – 520 s.
40. *Szembek J. Diariusz, wrzesień-grudzień 1939 / Jan Szembek.* – Warszawa: PAX, 1989. – 184 s.
41. *Ułani Podolscy. Dzieje pułku ułanów podolskich 1809 – 1947.* – Wrocław; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Ossolineum, 1991. – 414 s.
42. *Wojciechowski J. 12 Pułk Ułanów Podolskich / Jerzy S. Wojciechowski.* – Pruszków: Ajaks, 2003. – 56 s.
43. *Wojna obronna Polski 1939. Wybór źródeł.* – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwo obrony narodowej, 1968. – 1254 s.
44. *Zbihorowska-Kościa H. Stefan Czarnocki / H. Zbihorowska-Kościa // Кременецький лицей у контексті розвитку освіти, науки та культури на Волині в першій третині XX ст. 36. наук. праць.* – Тернопіль: ТзОВ «Терно-Граф», 2009. – С. 194 – 197.
45. *Ziembicki I. Sytuacja w koszarach 12 pułku ułanów podolskich we wrześniu 1939 roku / Ireniusz Ziembicki // Przegląd kawalerii i broni pancерnej.* – 1989. – T. XVIII. – № 132. – S. 188 – 190.

© **Андрей РУККАС**

КРЕМЕНЕЦ В СЕНТЯБРЕ 1939 г.

Исследован период перед вторжением Германии на территорию Польши, работа польской власти в городе. Осуществлен анализ неизвестных ранее архивных документов, свидетельств очевидцев и событий. Сделан акцент на тайной договоренности Сталина и Гитлера на основе пакта Риббентропа-Молотова.

Ключевые слова: II Речь Посполитая, Польша, Войско Польское, Красная армия, сентябрь 1939 г., Вторая мировая война, Кременец, Белокриница.

© **Andrii RUKKAS**

KREMENETS IN SEPTEMBER, 1939

Within just one month, September 1939, an ancient city of Kremenets in Vohlynia region experienced a lot of dramatic and tragic events. In the middle of August, 1939, in the eve of World War II, the 12th Lancers Regiment that in peacetime garrisoned in the nearest village of Bilokrynitsa was mobilized and transferred to the Polish-German border where it faced the outbreak of hostilities. In barracks the only depot and replacement units were left but they were too weak to organize a strong protection in a case of Soviet invasion. Thus, the city was totally defenseless.

During September 8 – 13, evacuated from Warsaw, the staff of the Ministry of Foreign Affairs of Poland and foreign diplomats sheltered in Kremenets. On September 12 the city suffered a terrible and barbaric air attack of German bombers. About 50 – 60 civilians were killed and 120 wounded. Five days later, in the morning of September 17, performing the secret agreement of Molotov-Ribbentrop Pact, Soviet troops crossed the eastern border of Poland and soon entered defenseless Kremenets. Polish troops and police forces that were stationed in the city and its vicinity did not offer any resistance. Most of the Polish soldiers and policemen became the prisoners of war. Many of them were later executed by Soviet security officers. In this paper. Based on previously unknown documents, mostly the memories of participants and eyewitnesses, author describes the last days of the Polish authorities in the city, the arrival of the Red Army and its first steps.

Keywords: Second Polish Republic, Poland, Polish Army, Red Army, September 1939, World War II, Kremenets. Bilokrynitsa.

УДК [355.134.2:34] (47+57)“1941/1945”

© **Володимир ЯХНІВСЬКИЙ**

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРИСВОЄННЯ ЗВАННЯ ГЕРОЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Проведено огляд нормативно-правового регулювання присвоєння звання «Герой Радянського Союзу» як найвищого ступеня відзнаки у СРСР в період війни 1941 – 1945 рр. Простежується еволюція юридичного визначення «геройського подвигу» (як ключового поняття) від моменту запровадження звання ГРС до 1945 р.

Ключові слова: *Герой Радянського Союзу, Золота Зірка, відзнака, нормативно-правовий акт, норми.*

У житті завжди є місце подвигу. У різні історичні епохи, в різних країнах для вшанування людей, що здійснили по-справжньому героїчний вчинок, використовували відзнаки, які мали не лише символічне значення, а й служили засобом мотивації та соціальної диференціації. Не став винятком і Радянський Союз, який, попри статус держави позакласової, швидко відчув необхідність у матеріальних та формальних мотиваціях для громадян, вчинки яких виділялися із загалу. Уже на момент заснування СРСР мав у своєму розпорядженні систему загальнодержавних нагород та почесних відзнак, яка мала в подальшому еволюціонувати та розширюватися паралельно з розвитком нової держави. До цієї системи входили: орден Червоного Прапора, Почесна революційна зброя та Почесний революційний Червоний Прапор (для підрозділів армії). Від низки грамот органів влади СРСР та нагород окремих республік ці відзнаки вирізняло те, що їхній кавалер на законодавчому рівні наділявся певними привілеями, що діяли на всій території держави.

Історичні державотворчі та суспільні процеси вимагали розширення цієї системи. Найперспективнішою формою відзнак для подальшого розвитку були ордени, які на початку 1930-х рр. і стали основою нагородної системи СРСР. Паралельно з цим розглядалася можливість надання особливих преференцій особам, разові вчинки яких вирізняли їх серед загальної маси людей, яких здавна називали словом «Герой». Закріплення звання Героя на законодавчій основі

давало державі низку переваг, серед яких особливий зиск могли принести значні можливості використання цього звання:

1) мотиваційний (наявність певних благ ставала вирішальною для здійснення вчинку);

2) пропагандистський (використання образів «офіційних героїв» широко застосовувалося в ЗМІ та під час ідеологічної роботи. При цьому особистість Героя перевірялася на офіційному рівні, що було певною гарантією «надійності» таких людей);

3) педагогіко-патріотичний (образи Героїв та їхніх вчинків були чудовим фундаментом для проведення виховної роботи в навчальних закладах);

4) контролюючий (формалізація «героїзму» відкривала для влади широкі можливості контролю за такими людьми й діями, які вони здійснили. Насамперед через механізм позбавлення звання і, як наслідок, вилучення вчинку з переліку «героїчних».

Приводом для такої формалізації стали події березня – квітня 1934 р., коли група радянських льотчиків, здійснивши кілька рейсів у важких умовах, вивезла з північної криги на Велику землю 104 людини з розтрощеного кригою в лютому того ж року пароплава «Челюскін». Останній рейс був виконаний 13 квітня.

Перші особи країни вітали льотчиків телеграфом. Серед іншого зазначалося, що керівництво країни порушило клопотання перед Центральним Виконавчим Комітетом СРСР про встановлення вищого ступеня відзнаки [1; 17].

16 квітня 1934 р. постановою Центрального Виконавчого Комітету СРСР було встановлено звання «Герой Радянського Союзу¹» (ГРС).

Згідно з цим документом, звання ГРС було найвищим ступенем відзнаки, що присвоюється за особисті чи колективні заслуги перед державою², пов'язані зі здійсненням героїчного подвигу. При цьому, незважаючи на те, що була визначена можливість колективного діяння (подвигу), звання ГРС не присвоювалося колективам. Щодо національності, які мали право бути представлені до удостоєння цього звання, – жодних законодавчих обмежень не існувало. Відзнака була особистою, що вирізняло її серед інших наявних на той момент нагород СРСР, якими могли нагороджуватися (в тому числі) і колективи.

Право присвоєння³ цього звання було виключним пріоритетом Центрального Виконавчого Комітету СРСР, а з 1936 р. (згідно з новою Конституцією СРСР) це право перейшло до Президії Верховної Ради СРСР⁴. Представлення до присвоєння звання ГРС не мало чіткої процедури. Зокрема, не визначалося коло осіб, які мали право вносити питання про присвоєння найвищого ступеня відзнаки.

¹ У деяких випадках надалі замість словосполучення «Герой Радянського Союзу» доцільно використовувати абревіатуру ГРС.

² Саме в такій редакції. Термін «Радянською державою» було запроваджено вже після війни. Цей факт формально відкривав можливість для присвоєння звання ГРС представникам інших держав, що не були пов'язані з СРСР.

³ Згідно з документом звання ГРС присвоюється. Друге звання, згідно з текстом постанови, удостоюється.

⁴ Конституція СРСР 1936 р. Стаття 49, пункт «и».

Єдиним матеріальним знаком відзнаки для Героїв встановлювалася особлива грамота, опису якої не надавалося. Крім того, ГРС користувалися правами та перевагами, встановленими для осіб, що мали кілька орденів (здебільшого це були доплати до зарплатні та ціла низка пільг).

Подальше законодавче закріплення звання ГРС відбулося в 1936 р., коли було прийнято постанову Центрального Виконавчого Комітету СРСР від 29 липня, яка затверджувала Положення про звання Героя Радянського Союзу. Суттєва зміна цього Положення полягала в запровадженні нагородження Героїв орденом Леніна. Це відбувалося паралельно із врученням особливої грамоти Центрального Виконавчого Комітету СРСР. Грошова винагорода за такий орден збільшувалася вдвічі (до 50 крб/місяць) [6].

Однак головні передвоєнні зміни в статусі ГРС були пов'язані із прийняттям Президією Верховної Ради СРСР Указу «Про додаткові знаки відзнаки для Героїв Радянського Союзу» від 1 серпня 1939 р. Саме цей документ встановлював низку ключових положень про Героїв Радянського Союзу. Згідно з Указом, крім ордену Леніна, Героя нагороджували новозапровадженою медаллю «Герой Радянського Союзу»⁵.

Також урегульовувався механізм повторного присвоєння звання Героя Радянського Союзу та особливі заохочення для таких осіб. Це зробило реальним більш широке використання звання як з боку держави, так і з боку самих Героїв. Особливих вимог для здобуття звання вдруге цей документ не пред'являв. Згідно з указом, для присвоєння звання ГРС повторно людина мала здійснити героїчний подвиг, за який інші мали право здобути таке звання вперше. Набір відзнак для таких осіб був аналогічний тому, що й для «звичайних» героїв: медаль «Герой Радянського Союзу» та орден Леніна. Також передбачалося й додаткове заохочення – на батьківщині двічі Героя встановлювався бронзовий бюст цієї людини на постаменті.

Регламентувалася імовірність присвоєння звання ГРС утретє. Для цього необхідно було здійснити третій героїчний подвиг. Однак діапазон діянь порівняно із другим подвигом суттєво звужувався, оскільки третій подвиг мав бути аналогічним більш раннім. Для таких осіб не передбачалося нагородження орденом Леніна – вони отримували медаль «Герой Радянського Союзу», а їхній бронзовий бюст установлювався на постаменті біля Палацу Рад у Москві.

Щоправда, можливість та механізм посмертного нагородження й вручення знаків відзнаки в таких випадках визначено так і не було. Як не були прописані механізм й обставини позбавлення звання Героя Радянського Союзу.

Остаточна норма законодавства про звання Героя Радянського Союзу в передвоєнний період закріпилася Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про зміну статті 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР» від 1 серпня 1939 р. та «Про додаткові відзнаки для Героїв Радянського Союзу» від 1 серпня 1939 р. [6]. Насамперед зміни торкалися назви нагороди для Героїв. Медаль «Герой

⁵ Це була золота п'ятикутна зірка з написом на реверсі «Герой СС».

Радянського Союзу» була перейменована на медаль «Золота Зірка». З її реверсу вилучено напис «Герой СС». Також було запроваджено додаткову відзнаку для нагороджених другою та третьою медалями «Золота Зірка» – особливу грамоту Президії Верховної Ради СРСР.

У процесі вдосконалення законодавства про нагородження ГРС не було розроблено термінологічної повної бази, наслідком чого стала загальна невизначеність основного терміна в цій сфері – «геройський подвиг». Жодним чином не вказувалося, які ознаки мало містити в собі діяння, щоб його можна було назвати подвигом. Тлумачний словник дає таке визначення «подвигу»: «важлива за своїм значенням дія, здійснена у складних умовах». Таке визначення поняття «подвиг» цілком можна застосувати до обставин присвоєння звання ГРС в умовах мирного часу, коли екстремальні, складні умови виникали не так часто і всі, хто відзначився в цих обставинах, могли претендувати на найвищий ступінь відзнаки. Та все змінилося в 1936 р., коли СРСР вступив в епоху військових конфліктів, адже війна – це постійний стан ворожнечі, організована збройна боротьба, під час якої активність могла б називатися подвигом. Військова участь Червоної армії в конфліктах наприкінці 1930-х рр. ставала все ширшою, а питання формалізації терміна «геройський подвиг» поставало все гостріше. Своєрідним апогеєм потреби в чіткому визначенні поняття «героїзм» став початок бойових дій на території СРСР у 1941 р. Високе мотиваційне значення звання Героя Радянського Союзу не узгоджувалося з жалюгідними можливостями радянської держави забезпечити потенційних носіїв цього звання всіма законними пільгами та гарантіями. Виникла необхідність підняти «планку входження» до числа ГРС з абстрактного «геройського подвигу» до цілком конкретних діянь. Проте відсутність чітких механізмів фіксації дій на полі бою стала серйозною перешкодою для швидкого введення «норм героїзму». Та все ж існував рід військ, де ситуація з веденням спостережень за виконанням бойових завдань була на досить високому рівні, – це авіація. І саме для льотчиків уперше було дано офіційне тлумачення діяння, за яке присвоювалося звання Героя Радянського Союзу – того самого «геройського подвигу». Це визначення було зафіксовано в наказі НКО № 0299 від 19 серпня 1941 р. «Про порядок нагородження льотного складу військово-повітряних сил Червоної Армії за хорошу бойову роботу та заходи боротьби із прихованим дезертирством серед окремих льотчиків» [2; 65 – 69].

Згідно із цим документом до звання ГРС представлялися:

- 1) льотчики винищувальної авіації, що збили 10 літаків противника. Крім того, за кожен збитий літак пілот отримував премію в розмірі 1 тис. крб.;
- 2) льотчики-винищувачі, що здійснили 40 бойових вильотів на штурм противника⁶. Також передбачалася матеріальна винагорода в розмірі 5 тис. крб.;
- 3) льотчики-винищувачі, що здійснили 35 бойових вильотів удень або 20 бойових вильотів уночі з метою знищення ворожих літаків на аеродромах

⁶ У цьому випадку звання ГРС названо «вищою урядовою нагородою».

противника. Для таких льотчиків також передбачалася матеріальна винагорода в розмірі 5 тис. крб.;

4) кожен член екіпажу літака штурмової, ближньо-, далеко- або важкобомбардувальної авіації, що здійснив 30 бойових завдань удень або 20 бойових завдань уночі. Винагорода для кожної такої людини передбачалася в розмірі 3 тис. крб.;

5) окремі члени екіпажу (штурмани, льотчики, стрільці-радисти) штурмової ближньо-, далеко або важкобомбардувальної авіації. Для цього їм необхідно було особисто збити⁷ 8 ворожих літаків. Розмір премії для таких людей становив 5 тис. крб.;

6) особи зі складу екіпажу далекобомбардувальної та важкобомбардувальної авіації, що здійснили 12 успішних бомбардувань промислових та оборонних об'єктів противника. Окремої грошової винагороди їм не призначалося;

7) кожна особа зі складу екіпажу далекобомбардувальної та важкобомбардувальної авіації, що здійснила 10 успішних бомбардувань політичного центру(столиці) противника⁸;

8) кожна особа у складі екіпажу розвідувальної авіації, що виконала 40 денних або 15 нічних завдань. Винагорода становила 3 тис. крб.

Також було чітко прописано процедуру фіксації дій, за які можна було здобути високе звання.

Разом із тим, згідно з наказом НКО, таран під час повітряного бою не підпадав під формальне визначення «геройського подвигу», і за його застосування передбачалася відзнака у вигляді абстрактного поняття «урядової нагороди».

Подальшого розвитку така формалізація «геройського подвигу» отримала в наказі НКО № 0489 від 17 червня 1942 р. «Про дії винищувачів зі знищення бомбардувальників противника» [2; 255 – 256]. Цей акт додатково передбачав представлення до звання ГРС льотчиків-винищувачів, що збили в повітряних боях п'ять бомбардувальників противника. При цьому зберігалася норма щодо представлення до звання ГРС льотчиків, які збили десять ворожих літаків. Щоправда, відтепер такі машини формально мали бути тільки винищувачами.

Успіхи Червоної армії в 1943 р. серйозно змінили перебіг бойових дій. На багатьох ділянках фронту воїнами Червоної Армії була перехоплена ініціатива в гітлерівців. Удосконалення військової техніки та бойовий досвід вояків РСЧА дали могутній поштовх новим перемогам. У цих умовах усе більше льотчиків виконували «геройські норми». Тому держава пішла на радикальний крок – знову було взято курс на підвищення «планки входження» до сонму героїв.

8 жовтня 1943 р. вийшов наказ НКО № 294 «Про нагороди і премії для особового складу ВПС Червоної армії, авіації далекої дії, винищувальної авіації ППО і ВПС військово-морського флоту» [3; 206 – 215]. Цей нормативно-правовий акт скасовував раніше прийняті накази та частини наказів про відзначення

⁷ Саме збити, а не знищити.

⁸ Назва столиці визначена не була.

складу ВПС країни. До наказу додавалося положення «Про нагороди і премії для особового складу військово-повітряних сил Червоної армії, авіації далекої дії, винищувальної авіації ППО, ВПС військово-морського флоту за бойову діяльність та збереження матеріальної частини», у якому були встановлені нові норми представлення до звання ГРС.

Так, льотчики винищувальної авіації тепер представлялися до удостоєння звання Героя Радянського Союзу за 10 збитих літаків-бомбардувальників чи розвідників або за 15 збитих літаків інших типів⁹. За 30 збитих ворожих літаків усіх типів льотчика мали представляти до надання звання двічі Героя Радянського Союзу. До удостоєння звання тричі Героя Радянського Союзу представлялися льотчики, що збили 50 ворожих літаків. При цьому передбачалася можливість зниження норми перемог удвічі за умови, що вони були здобуті під час нічних вильотів¹⁰. Тут же визначалися і принципи зарахування групових перемог – збиті літаки ділилися рівномірно й зараховувалися як частина збитої машини для кожного окремого льотчика.

Відтепер за виконання винищувачами штурмових дій отримання звання Героя Радянського Союзу не передбачалося.

Установлювалися нові норми «геройського подвигу» і для членів екіпажів штурмової авіації. Віднині на представлення до найвищого ступеня відзнаки мали право члени екіпажу штурмовика, що здійснив 80 успішних бойових вильотів або збив 10 літаків противника.

Серед членів екіпажу бомбардувальної авіації Героєм Радянського Союзу відтепер мали шанс стати:

1) для бомбардувальників: кожна особа зі складу екіпажу, що здійснив 160 успішних бойових вильотів удень або 250 таких вильотів уночі або збив 10 літаків противника;

2) для пікіруючих бомбардувальників: кожна особа зі складу екіпажу, що здійснив 80 успішних бойових вильотів із пікіруванням або 160 вильотів із бомбометанням із горизонтального положення;

3) для ближньобомбардувальної та нічної авіації (літаки У-2, Р-5 та МБР-2): кожна особа зі складу екіпажу за 50 успішних бойових вильотів удень або 500 таких вильотів уночі;

4) для авіації далекої дії: особовий склад із розрахунку екіпажу, що здійснив 15 вдалих бомбардувань політичного центру (столиці) противника; або 30 вдалих бомбардувань промислових та військових об'єктів на власній території противника; або 120 вдалих бомбардувань військових об'єктів на тимчасово окупованій території СРСР; або 250 вдалих бомбардувань військових об'єктів противника на передньому краю оборони чи в межах армійських та фронтових тилів.

⁹ Не лише літаків-винищувачів.

¹⁰ Можна побачити, що ці норми не зовсім відповідали положенню про ГРС. Особливо це стосувалося повторного та третього нагородження.

Передбачалося присвоєння високого звання і для кожного члена екіпажу:

1) мінно-торпедної авіації: за 60 успішно виконаних мінних установлень біля баз противника і на фарватерах, прикритих сильними засобами ППО, або 120 встановлень на відкритих фарватерах;

2) розвідувальної авіації: за 75 успішних бойових вильотів на дальню розвідку, 100 успішних бойових вильотів на ближню розвідку або 10 збитих літаків противника¹¹;

Льотчиків-спостерігачів (штурманів) корегувально-розвідувальної авіації могли представляти до надання звання ГРС за здійснення 80 успішних бойових вильотів. Також особи, що входили в такі екіпажі, могли бути представлені до удостоєння звання ГРС за 10 збитих у повітряних боях літаків противника.

Окремо регламентувалося присвоєння вищої відзнаки для членів екіпажів будь-яких літаків, що брали участь у знищенні ворожих морських кораблів та плавальних засобів. При цьому встановлювалися такі норми: 3 бойові кораблі класу не менше міноносця або підводного човна, або 9 малих бойових кораблів, або 6 транспортів від 2000 до 5000 т, або 3 транспорти понад 5 000 т водотоннажністю кожен.

Не обійшов увагою новий документ і членів екіпажів цивільної авіації, він давав їм можливість здобути Золоту Зірку, хоч до цього часу це не передбачалося. Відтепер до вищого ступеня відзнаки представлявся кожний член екіпажу за 75 денних або 120 нічних успішних вильотів із посадкою в тилу противника, з метою висадки військ або евакуації поранених; або за 100 денних чи 150 нічних успішних вильотів для скидання вантажів у розташування військ або партизанських загонів, що діють у тилу противника¹².

Для авіації зв'язку чітких норм щодо представлення до нагород членів екіпажу визначено не було. Умовою регламентувалася лише наявність під час польотів авіації або зенітного вогню противника, а екіпаж мав проявити абстрактні «винахідливість і героїзм».

В авіації законодавство про присвоєння звання Героя Радянського Союзу розвивалося фактично з початку війни проти нацистів, інші ж роди військ вимушені були користуватися обмеженими довоєнними критеріями з цього питання. Одним із перших законодавчих актів, у якому визначалися заслуги воїнів (фактично було дано визначення поняттю «геройський подвиг»), стала Директива Ставки ВГК № 30187 від 9 вересня 1943 р. «Про представлення до нагород командирів за форсування водних перешкод» [4; 201]. Час появи такого документа не випадковий – саме в цей період війська Червоної армії вийшли до великих водних артерій, на яких були створені потужні лінії оборони ворога. Насамперед ішлося про річки Дніпро та Десна. Їхнє оперативне форсування було запорукою подальшого успіху й переважно визначало стратегію ведення

¹¹ При цьому зазначалося, що для екіпажів морської розвідувальної авіації, які проводять розвідку у відкритому морі і при малій вірогідності зустрічі з повітряним противником, кількість успішних бойових вильотів збільшити в 3 рази (відповідно до 225 дальніх або 300 ближніх вильотів).

¹² Виліт для скидання вантажів вважався успішним у тому випадку, коли скинутий вантаж був підібраний військами антигітлерівської коаліції або партизанами.

війни на перспективу. Радянське керівництво знову постало перед проблемою високого мотиваційного значення звання ГРС та низької спроможності матеріального забезпечення великої кількості Героїв. Вихід було знайдено у вищевказаній Директиві, згідно з якою за форсування такої річки, як Дніпро, в районі Смоленська і нижче і рівних до Дніпра річок, за труднощі форсування до надання звання Героя Радянського Союзу представлялися командувачі армій, командири корпусів, дивізій, бригад, полків, а також командири інженерних, саперних і понтонних батальйонів¹³. Щодо рядового та сержантського складу Червоної армії, то жодної конкретики цей документ у процес представлення таких осіб до удостоєння звання ГРС не надавав. Фактично присвоєння відзнаки залишалося питанням суб'єктивної оцінки командування. Повною мірою змінила ситуацію Директива Ставки ВГК № 220166 командувачам військ 1-го Білоруського і 1-го Українського фронтів від 29 липня 1944 р. «Про порядок форсування Вісли» [5; 120 – 121]. У цьому документі чи не вперше були згадані і рядові бійці, однак роз'яснень щодо одержання ними Золотої Зірки так і не було. Текст мав мотиваційний характер: «...Однак і інші армії, при наявності можливості, також повинні форсувати р. Вісла. Надаючи великого значення справі форсування Вісли, Ставка зобов'язує вас¹⁴ довести до відома всіх командармів вашого фронту, що бійці і командири, які відзначилися при форсуванні Вісли, отримають спеціальні нагородження орденами аж до присвоєння звання Героя Радянського Союзу».

Одночасно з нормативно-правовими актами загального характеру війна дала поштовх до створення документів, що формально регулювали питання присвоєння звання Героя Радянського Союзу лише конкретним особам. Однак неформально подібні акти часто закріплювали певне діяння як «геройський подвиг». Фактично виникав правовий прецедент, який, щоправда, не завжди брався до уваги при оцінці подальших подібних діянь. Так, 25 квітня 1943 р. був виданий наказ НКО № 0371 «Про мужність і відвагу, проявлені екіпажем літака Іл-2 молодшим лейтенантом Рихліним М.В. та сержантом Єфременком І.С. в бою з винищувачами противника» [3; 138]. Означений наказ мав розв'язати своєрідний конфлікт між довоєнними та воєнними критеріями оцінки присвоєння звання ГРС. Суть наказу НКО № 0371 зводилася до того, що екіпаж літака Іл-2 вступив у бій з 4 винищувачами противника і збив 2 з них. Згідно з довоєнним законодавством та лексичним визначенням терміна «подвиг» дії обох членів екіпажу заслуговували на представлення їх до надання звання ГРС. Проте відповідно до наказу НКО № 0299 від 19 серпня 1941 р. 2 збитих літаки противника були недостатнім аргументом для присвоєння високого звання. Неординарну ситуацію на користь екіпажу вирішив випадок – про цей бій дізнався заступник народного комісара оборони маршал авіації О.О. Новіков. Однак у подальшій практиці присвоєння вищого ступеня відзнаки такі прецеденти не мали місця.

¹³ За форсування Десни в районі Богданово Смоленської області та інших подібних річок ті ж особи представлялися до нагородження орденом Суворова.

¹⁴ Мається на увазі Костянтин Костянтинович Рокоссовський та Іван Степанович Конєв.

З другого боку, запроваджувалися Укази Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння звання Героя Радянського Союзу за діяння, які в подальшому слугували своєрідним еталоном «геройського подвигу». Фактично такі нагородження також ставали прецедентами, а самі подвиги (як і ті, хто їх повторював) отримували назви на честь їхніх авторів – «матросовці», «гастеловці». Попри те, що офіційних рекомендацій щодо нагородження осіб, які здійснили подібний подвиг, не було, у реальному житті шанс стати Героєм Радянського Союзу за подібні вчинки мав місце.

У подальшому законодавство з питань удостоєння звання Героя Радянського Союзу не змінювалося до закінчення Другої світової війни. Що стосується його змін у ході подій 1941 – 1945 рр., то можна зазначити, що високого ступеня конкретизації поняттєвого апарату нормативно-правове регулювання в цьому секторі набуло лише в авіації. Щодо інших родів військ, то для них присвоєння звання Героя Радянського Союзу (за винятком окремих випадків форсування річок) регулювалося довоєнними нормами, із притаманним для них абстрактним визначенням необхідного для відзнаки діяння. Наслідком цього стало гіпертрофоване значення суб'єктивних факторів у процесі представлення до звання Героя Радянського Союзу осіб, що здійснили однакове діяння.

Джерела та література:

1. *Ордена и медали СССР. Справочник.* / В.Ф. Лобода, И.П. Каргальцев – М., 1950. – 240 с.
2. *Русский архив: Великая Отечественная: Приказы народного комиссара обороны СССР. 22 июня 1941 г. – 1942 г. Т. 13 (2 – 2)* / под ред. Золотарёва В.А. – М.: ТЕРРА, 1997. – 448 с.
3. *Русский архив: Великая Отечественная: Приказы Народного комиссара обороны СССР (1943 – 1945 гг.). – Т. 13 (2 – 3)* // под ред. Золотарёва В.А. – М.: ТЕРРА, 1997. – 456 с.
4. *Русский архив: Великая Отечественная: Ставка Верховного Главнокомандования: Документы и материалы. 1943 год. Т. 16(5 – 3)* / под ред. Золотарёва В.А. – М.: ТЕРРА, 1999. – 360 с.
5. *Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВКГ: Документы и материалы 1944 – 1945. Т. 16 (5 – 4))* / под ред. Золотарёва В.А. – М.: ТЕРРА, 1999. – 368 с.
6. *Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс.*

© **Владимир ЯХНОВСКИЙ**

НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРИСВОЕНИЯ ЗВАНИЯ ГЕРОЯ СОВЕТСКОГО СОЮЗА В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Произведено обзор нормативно-правового регулирования присвоения звания «Герой Советского Союза» как высшей степени отличия в СССР в период войны 1941 – 1945 гг. Рассматривается эволюция юридического определения «геройского подвига» (как ключевого понятия) с момента введения звания ГСС до 1945 г.

Ключевые слова: Герой Советского Союза, Золотая Звезда, отличие, нормативно-правовой акт, норма.

© **Volodymyr YAKHNIVSKYI**

LEGAL REGULATION OF CONFERRING THE TITLE OF HERO OF THE SOVIET UNION IN WORLD WAR II

Review of legal regulation conferring the title of “Hero of the Soviet Union” as the highest distinction in the Soviet Union during the war of 1941 – 1945. The evolution of the legal definition of “heroic exploit” (as a key concept) since the introduction of the title until 1945 .

Keywords: Hero of the Soviet Union, Gold Star, distinction, legal act.

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

УДК 930.1:94(477.54) “1941/1945”

© **Юрій СКРИПНИЧЕНКО**

ПРИМУСОВІ РОБІТНИКИ НА ХАРКІВЩИНІ: ЗАГАЛЬНІ АСПЕКТИ

Розглядається актуальна на сьогоднішній день тема використання праці населення окупованого нацистами Харкова й області. Virізняются й описуються характерні особливості організаційних заходів нацистів щодо експлуатації праці поневоленого населення. Як ключовий доказ у процесі дослідження були використані праці зарубіжних, вітчизняних істориків; матеріали Державного архіву Харківської області. На основі проведеного аналізу встановлено, що найголовнішим об'єктом примусової праці нацистського окупаційного режиму в Харкові та області було підневільне населення.

Ключові слова: Друга світова війна, окупаційний режим, реєстрація, примусова праця.

Вагомою умовою комплексного вивчення історії Другої світової війни є дослідження, присвячені населенню окупованих українських територій, яке перебувало на різноманітних роботах Третього райху. У ті воєнні часи важких страждань зазнало також і населення окупованого Харкова, ставши, не з власної волі, жертвами так званого «нового порядку». Усвідомлюючи глибину переживань колишніх примусових працівників, автор статті вважає, що всебічне висвітлення цієї теми є моральним обов'язком українського суспільства перед мільйонами співгромадян. Пропоноване дослідження можна розглядати і в політичній площині, оскільки воно дає об'єктивну оцінку історичного минулого. У передмові до праці О.П. Реєнта «Перечитуючи написане», підкреслено, що «...необхідність подібних досліджень знаходиться і в політичній площині, пов'язаній насамперед з тим, щоб дати об'єктивну оцінку історичного минулого» [1, 3].

Актуальність дослідження полягає в тому, що проблема праці населення для потреб нацистських окупантів багато років у вітчизняній і зарубіжній історичній науці або замовчувалася, або розглядалася побіжно. Заповнити цю прогалину допоможе презентована стаття.

Мета статті: всебічне, об'єктивне дослідження проблеми праці населення окупованого Харкова та області для потреб мілітаристської Німеччини.

На підставі поставленої мети були визначені такі завдання:

1. Дати загальну характеристику планів нацистської влади щодо населення окупованих територій.

2. Описати категорії громадян, які притягувалися нацистами до різноманітних робіт на Харківщині.

3. Розглянути дії, які запроваджувала окупаційна влада щодо працюючого населення.

4. Визначити причини малоефективності нацистських заходів для максимального використання праці примусових робітників на Харківщині.

Складовою частиною нацистської політики Третього рейху було використання населення окупованих територій для різних потреб мілітаристської Німеччини. Ще на початку окупації українських земель нацистський уряд будував далекосяжні плани щодо організації і реалізації рабської праці. Згідно з цими планами, для окупованого населення вводилася система примусової праці. Т. Пастушенко в статті «Використання праці українських примусових робітників у Третньому рейху» наголошувала: «З перших днів окупації України примусова праця вводилася в систему» [2, 854]. 5 серпня 1941 р. А. Розенберг на підставі указу фюрера «Про управління в новозайнятих східних областях» від 17 липня 1941 р. видав наказ про обов'язкову трудову повинність [3, 28; 29]. Загальному трудовому обов'язку, згідно з цим наказом, підлягали всі жителі віком від 18 до 45 років. 21 листопада 1941 р. райхскомісар України Е. Кох підписав указ «Про впровадження обов'язку праці в зайнятих місцевостях». Цей документ підтверджував розпорядження про обов'язкову трудову повинність для цивільних громадян віком від 18 до 45 років, видане Розенбергом 5 серпня 1941 р. Володимир Косик у праці «Україна в Другій світовій війні у документах» наводить уривок із цього указу: «На основі §8 указу фюрера про управління новозайнятих східних територій від 17 липня 1941 року наказую: §1. Замешкалі в новозайнятих східних територіях євреї, чоловіки і жінки, у віці від 14 повних років по 60 повних років життя, підлягають примусовій праці» [4, 246].

Крім того, від жителів України окупаційний режим вимагав виснажливої праці й рабської покори. В. Земсков у праці «Керівна сила загальнонародної боротьби: Боротьба радянського робочого класу на тимчасово окупованій фашистами території СРСР (1941 – 1945)» наводить слова А. Гітлера, які він виголосив у листопаді 1941 р.: «Ми примусимо працювати на нас усіх до останньої людини» [5, 25]. А в збірнику «Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941 – 1944 рр.» наведено уривок із виступу райхскомісара України Е. Коха: «Ми – раса панів і повинні управляти жорстко, але справедливо, – цинічно заявив, виступаючи в Києві 5 березня 1943 р. рейхскомісар Е. Кох. – Я витисну з цієї країни все до останньої краплини... Місцеве населення мусить працювати, працювати і ще раз працювати» [6, 120].

Відразу ж після встановлення нацистського режиму поневолене населення Харківщини стало головним об'єктом насильницької експлуатації. Примусова праця регіонального характеру мала місце ще задовго до наказів про рекрутування остарбайтерів. На Харківщині, виконуючи численні розпорядження керівників Третього райху, нацисти з особливою увагою взялися реалізовувати політику пригноблення місцевого населення. Із повідомлення німецького командування, яке було опубліковане в газеті «Нова Україна» за 26 листопада 1942 р., дізнаємося: «Німецькі збройні сили, які понесли такі великі жертви заради звільнення України, не допустять, щоб молоді сильні люди тинялися вулицями і займалися дрібницями. Хто не працює, той повинен бути примусово притягнутий» [7].

На місцеві відділи та управління покладалося залучення до трудової повинності непрацюючого населення окупованих нацистами територій. Німецьке командування з перших днів окупації українських земель вбачало своїм першочерговим завданням отримання достовірних даних про трудові ресурси. Т. Пастушенко у праці «Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1941 – 1953)» наголосила: «Для отримання достовірних даних про трудові ресурси в усіх містах і селах України наприкінці 1941 р. розпочався перепис населення» [8, 41]. У Харкові, згідно з постановою Міської управи від 5 грудня, перепис і реєстрація населення розпочалися 6 грудня 1941 р. [9, 4]. А.В. Скоробагатов у монографії «Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943)» зазначає: «Завдяки йому окупаційна влада отримувала короткі зведення про: 2) можливі масштаби визиску робочого люду, депортації в Німеччину рабської робочої сили – остарбайтерів» [10, 16]. У результаті проведеної реєстрації у Харкові в грудні 1941 р. населення становило 456 639 осіб, що дорівнювало майже половині населення довоєнного рівня: «На 1 травня 1941р. населення міста – 902 312 осіб» [11, 54; 12, 10]. У статті «Використання праці українських примусових робітників у Третьому райху», опублікованій у збірнику «Архіви окупації 1941 – 1944», Т. Пастушенко зауважила: «Таким чином, ще до офіційного рішення нацистського керівництва про використання праці населення окупованих територій Радянського Союзу було вжито необхідних заходів для точного обліку. Проте в 1941 р. на території РКУ та зон військових адміністрацій ці заходи скоріше були продиктовані внутрішніми господарськими потребами...» [2, 855].

Дослідження історії використання нацистами місцевих трудових ресурсів можливе за умови використання матеріалів економічної команди «Харків» або ВІКДО – 15 (Wirtschaftskommando – 15), що зберігаються нині у фондах Державного архіву Харківської області [13, 22]. Структура цієї військово-економічної організації охоплювала всі сфери економічного життя окупованої Харківщини. Керівництво ВІКДО розробляло численні інструкції про постачання німцям зимового обмундирування, про порядок пересилки кореспонденції, про набір робочої сили тощо [14]. Саме мобілізація робочої сили для роботи на

військових і цивільних об'єктах Харківщини була серед пріоритетних завдань ВІКДО.

До примусової праці на Харківщині притягувалися:

1. Радянські військовополонені, які в змозі були працювати, мали хоч невеликий шанс залишитися живим. На збиранні багатого врожаю в сільському господарстві восени 1941 р. була вперше у великих масштабах використана праця радянських військовополонених на території окупованої Харківщини. Для повноцінного функціонування промислових об'єктів окупанти також використовували працю військовополонених. Із звіту про діяльність бірж праці з 16 вересня до 15 жовтня 1942 р. до ВІКДО: «Під час звіту кількість військовополонених досягла 453. По професії визначені 99 металургів у промисловість, 79 – у будівельну промисловість, 56 – на лісові розробки, також 219 для некваліфікованих робіт» [15, 19].

2. Доросле цивільне населення, яке разом із військовополоненими розбирало руїни, прибирало вулиці від сміття, снігу, будувало та відновлювало дороги, копало й укріплювало окопи. 29 квітня 1943 р. був ухвалений документ про відносне використання робітників ВІКДО на окопних роботах у прифронтовій смузі. Про умови відправки робітників на окопні роботи дізнаємося з повідомлення начальника господарського відділу від 25 липня 1943 р.: «Усім господарським підприємствам м. Харкова. Згідно з наказом від 19/7, 1/8 повинна виїхати наступна зміна робітників для окопних робіт. Перед відпуском робітникам повинні бути вручені посвідчення особистості відповідними військовими підрозділами. Після повернення на підприємства робітники зобов'язані віддати свої посвідчення. Керівники підприємств відповідальні за виконання вищезгаданого наказу. Повинні бути представлені поіменні списки з точними відомостями адресів робітників, які не виконали наказу чи залишили місто служби передчасно без дозволу» [16, 11]. Із повідомлення начальника сільськогосподарського відділу від 29 червня 1943 р.: «Згідно з наказом від 27/6 – 1943 р., 4/7 – 1943 р., від'їжджає наступна партія робітників на укріплення окопів на зміну робітників підприємств ВІКДО, відправлених на окопні роботи 7/6 – 43» [17, 36].

3. Єврейське населення. Схоплені нацистами представники цієї нації, пройшовши селекцію, були відібрані для рабської праці.

4. Неповнолітні харків'яни. Сферами їхньої трудової діяльності були: а) участь у будівництві фортифікаційних споруд, різноманітних шляхів; б) благоустрій території міста і населених пунктів Харківщини; в) збір брухту кольорових металів; г) збір лікарських рослин; д) різні сільськогосподарські роботи. Учениця неповної середньої школи м. Балаклія, що на Харківщині, у шкільному творі «Як я пережила дні німецької окупації?» від 5 квітня 1944 р., опублікованому в збірнику архівних документів «Війна очима дітей», наголошує на тому, що «коли відійшов фронт, розпочали ганяти на роботу. Усе літо пройшло під чисткою доріг, збирання бур'яну й інших дрібних робіт» [18, 35]. Далі розвиває цю думку Борис Іванович Зіоменко, колишній остарбайтер із Харківщини. У спогадах,

опублікованих у збірнику автора-упорядника Г.Г. Грінченка «Невигадане. Усні історії оstarбайтерів», Б. Зіоменко розповідає: «Нас усіх молодих зібрали і везли чистити дорогу на Білгород. Сніг. Були великі снігові заноси. А ввечері привозили, відпускали додому» [19, 45].

Кожна військова економічна структура Вермахту щодня листувалася з районними управами м. Харкова з питань примусової мобілізації робочих – спеціалістів на різноманітні роботи. Із прохання до бургомістра 5-го району м. Харкова: «Прошу 27/ XI – ц. р. подати список 60 робітників (різноробів) для поїздки на село за продуктами» [20, 6]. Інше прохання містило подібний зміст: «Необхідно відправити негайно: а) Кузнеців – 10; б) Колесників – 10(столярів); в) Шорників – 10; г) Сапожників – 10; д) Портних – 10. На термін 2 – 3 тижні. Оплата згідно з тарифом спеціалістів» [20, 7].

Нестача спеціалістів для роботи на металообробних, машинобудівних і сільськогосподарських підприємствах Харкова та області призвела до того, що їхня адміністрація через засоби масової інформації також запрошувала на роботу населення міста. Про вербування робочої сили на ХЕМЗ повідомляла нацистська об'ява: «ВІКАДО. Завод ХЕМЗ, Корсиковська № 199. ВІКАДО знову відновила роботу з ремонту електричних машин і апаратури на колишньому заводі ХЕМЗ. Спеціалісти і різноробочі, поступайте на завод ХЕМЗ!» [21, 16].

Улаштовуючись на роботу, громадяни заповнювали анкету, яка містила такі відомості: 1. Прізвище; 2. Ім'я, по батькові; 3. Рік народження; 4. Спеціальність; 5. Освіта; 6. Стаж роботи; 7. Хто рекомендує; 8. Домашня адреса; 9. № паспорта [22].

Віковий ценз для працюючого населення регулювався безпосередньо органами місцевої влади. Наприклад, згідно з наказом від 20 квітня 1942 р. Богодухівської районної земельної управи Харківської області в цьому регіоні «встановлювалися такі вікові межі: від 14 до 55 років для чоловіків та від 14 до 50 років для жінок» [23, 16]. У лютому 1943 р. вік працездобов'язаних установлювався в межах 14 – 65 років [24, 35].

Тривалість робочого дня не була фіксованою, тому здійснювалися спроби її регламентувати. Згідно з §10 розділу IV «Визначення заробітної платні і умови праці» наказу «Про трудову повинність і призначення на роботу в прифронтівій смузі зайнятих Східних областей від 6 лютого 1943 р.» значилося: «Робочий тиждень має 54 години. Крім того, всякий зобов'язаний до трудової повинності може бути в межах дозволеного притягнутий до роботи надурочної, нічної, по неділях і по святах» [25, 25 зв.].

Початок і кінець робочого часу чітко регламентувалися спеціальними розпорядженнями підприємств і установ. Самовільно залишати робоче місце в зазначений час категорично заборонялося. Із розпорядження № 354 від 10 серпня 1942 р. по Харківській міській управі обербургомістра О.П. Семененка: «...§4. Початок та кінець робочого дня, рівно як і години перерв, сигналізуються дзвінками. §5. У робочі часи суворо дотримуватися наказу № 167 про заборону самовільного виходу з приміщення Управи в робочі години (крім часу на

перерву)» [26, 23]. Повідомлення п. Орлу містило такий зміст: «Іванова Ганна, яка мешкає по Сумській, 86 покинула самовільно роботу. Знайти її та направити на Сумську, 126» [27, 99].

При встановленні розміру заробітної плати робітників на території Харківщини окупанти запроваджували відрядно-преміальну оплату праці, а також ураховували продуктивність праці самих працюючих.

Із матеріалів Державного архіву Харківської області: «Зобов'язані до трудової повинності отримують платню за справедливою розцінкою, при цьому розмір заробітної платні визначається за принципом продуктивності праці. Як принцип, запроваджується відрядно-преміальна оплата праці. Лише такі роботи, які з різних причин неможливо розцінювати в такий спосіб, оплачуються звичайною платнею. За межами прифронтової смуги розмір заробітної платні визначається на підставі місцевих постанов» [25, 25 зв.].

Підвищенням продуктивності праці на промислових і сільськогосподарських об'єктах окупованих територій України опікувалися спеціальні відділи, яких коротко називали «ВВ», «Х%». Горін у статті «Чоловік та праця», опублікованій у газеті «Нова Україна», повідомляв: «При військово-господарському командуванні, яке керує господарством у східних областях України, та при підпорядкованих йому обласних військово-господарських управліннях організовані окремі відділи, завданням яких є постійна турбота про поліпшення умов праці та організації професійного навчання. Ці відділи по-німецькому скорочено звуться відділами «ВВ», «Х%» [25, 163].

Заходи щодо покращення умов праці та відпочинку робітників проводила і Харківська міська управа, зокрема:

І. Організація медико-санітарних служб та створення безпечних умов праці на заводах, фабриках. Для виконання поставлених задач у Харкові була відкрита Лабораторія охорони праці. Із розпорядження Міської управи від 19 червня 1942 р. заступника обербургомістра М.С. Сліпченка: «1. Для обслуговування промислових підприємств м. Харкова та Харківської області в питаннях поліпшення умов праці, проведення спеціальних технічних та санітарних досліджень із зазначеною метою на базі колишнього Інституту праці утворюється Харківська лабораторія охорони праці, яка діє на принципах господарського розрахунку та на підставі «Положення», що його затверджено мною. Лабораторія підпорядкована безпосередньо відділу Праці міської управи» [26, 168].

На різноманітних промислових і сільськогосподарських підприємствах окупаційна влада намагалася створити певні санітарно-гігієнічні умови для праці. Згідно з розпорядженням № 260 від 15 липня 1942 р. по Харківській міській управі заступника обербургомістра Сліпченка: «§6. Всі продавці харчових крамниць і обслуговуючий персонал підприємств громадського харчування повинні бути одягнені у відповідний санодрот, що встановлюється окремою інструкцією Міськсанепід, з якою повинен ознайомитися власник підприємства. §7. Особи, що приймаються на роботу до харчових крамниць та до підприємств

громадського харчування, повинні проходити попередній, а надалі щомісячний медичний огляд. §8. У всіх харчових крамницях, їдальнях, буфетах, кафе тощо мусять бути вставлені кавою для службового персоналу, а по їдальнях і для відвідувачів рукомийники та забезпечено їх водою, рушниками і милом» [26, 119].

У зв'язку з тимчасовою втратою працездатності робітникам на різноманітних підприємствах надавалася різноманітна допомога. Із постанови від 28 червня 1942 р. «Про забезпечення працівників у разі тимчасової втрати працездатності» обербургомистра О.П. Семененка: «1. Працівники державних, кооперативних і приватних підприємств та господарств м. Харкова в разі тимчасової втрати працездатності одержують від зазначених підприємств грошову допомогу в розмірі на протязі часу, що їх зазначено вище. 2. Допомога, зазначена в ц. п., видається: в разі хвороби, при вагітності та після пологів, при нещасних випадках із працівником у зв'язку з роботою на підприємстві, а також у разі хвороби члена родини, якщо у працівника виникає потреба доглядати хворого, та при карантині. 3. Допомога видається в таких розмірах від зарплатні: а). При хворобі, карантині та під час догляду за хворим членом родини: самотнім працівникам – 80%; працівникам, що мають утриманців, – 90%; б). При вагітності та після пологів – 100%; в). При тимчасовій втраті працездатності в зв'язку з нещасним випадком – 100%; г). В разі покалічення на підприємстві протягом 4 місяців, а після цього терміну – залежно від втраченої працездатності – 100 %» [26, 207].

II. Створення на підприємствах для повноцінного харчування робітників продовольчих комітетів.

III. Піклування про зайнятих на виробництві жінок-матерів. Для дітей жінок, які працювали на підприємствах міста, окупаційна влада відкривала дитячі садки, школи. Із розпорядження № 347 від 6 серпня 1942 р. по Харківській міській управі заступника обербургомистра В.Ф. Сеника: «На задоволення клопотання групи населення та районованих бургомістратів про відкриття дитячих садків. 1. Відкрити дитячі садки з 1 серпня 1942 року. а) № 8 – у 8-му р-ні по Всесвятській вул. № 18 – на 75 дітей. На посаду завідувача дитсадка № 8 призначити п. Беркіну Лідію Василівну з 1.VII – 42 р.; б) № 9 – в 2-му р-ні – Журавлівська вул. № 10 – на 75 дітей. На посаду завідувача дитячого садка № 9 призначити п. Розположенську Надію Володимирівну з 1.VIII – 42 р.; 2. Дитячі садки № 8 і 9 забезпечити обладнанням із залишків майна кол. дитячих садків м. Харкова» [26, 37].

IV. Для підготовки кваліфікованих робітників на підприємствах організовувалося навчання молоді. Окупаційна влада Харкова, щоб зацікавити молодь до праці, висунула для неї таке гасло: «Молодь з вулиці! Вивчайте фах! Ваше господарське піднесення – тільки через здатності та працю. Робота вирішує, і ретельність буде нагороджена» [28, 75 зв.]. Із розпорядження № 370 від 13 серпня 1942 р. по Харківській міській управі заступника обербургомистра Куликова: «Щоб регламентувати справу учеництва в м. Харкові для готування кваліфікованих робітників для кустарної та ремісничої промисловості, Міська Управа пропонує: 1. Зобов'язати виробничі підприємства, кооперативних

артілей та приватних товариств, а також і кустарів-ремісників приймати на посади учнів молодь (хлопців, дівчат), починаючи з 14 років, залежно від того, скільки є на роботі підприємства, артілі, товариства чи кустарів-ремісників кваліфікованих працівників, до яких учні прикріплюються, причому кількість учнів не повинна перебільшувати двох учнів на одного навчаючого. 2. Контингенти учнів по підприємствах, кооперативних артілях, товариствах та кустарів-ремісників встановлює Відділ ремісничої та кустарної промисловості Міської Управи. 3. Установити для учнів скорочений робочий день – 6 годин. 4. Установити мінімальну заробітну платню для кожного учня в розмірі крб. 200 – на місяць. 5. Установити термін для навчання до 12 міс., залежно від галузі, у якій буде працювати учень. 6. Заборонити використовувати учнів виключно на роботі чорноробів. 7. Відділові Ремісничої та Кустарної Промисловості встановити певний порядок визначення кваліфікації учнів (складання іспитів)» [26, 5]. Для вчителів, які навчали в нових умовах учнів тієї чи іншої професійної майстерності, Харківська міська управа організовувала курси. Із наказу від 23 липня 1942 р. № 316 заступника обербургомистра по Харківській міській управі В. Сеника: «3. Для подання учителям настанов щодо роботи в нових умовах, між 23 липня та 15 серпня 1942 року, провести двотижневі курси для вчителів. 5. Курси працюють у приміщенні Університету, на Університетській вулиці № 14» [26, 86]. Представники окупаційної влади надавали учителям різноманітні права на товари, послуги на рівні співробітників численних управ. Підтвердженням цього права є розпорядження від 21 листопада 1942 р. за № 15-8 заступника обербургомистра м. Харкова В.Ф. Сеника до районових управ Харківської міської управи: «Районові Управи одержали від Міської Управи досить паливних ресурсів для задоволення співробітників паливом. Міська Управа пропонує Районовим Управам задовольняти потребу в паливі вчителів шкіл Вашого району за нормами, не нижчими норм співробітників Управи» [28, 24].

V. Преміювання робітників.

VI. Організація вільного часу працюючих.

На великих підприємствах окупаційна влада з метою забезпечення належних соціально-побутових умов для робітників ввела посаду помічника директора із соціально-трудова питань. Цю посаду мав право обіймати українець чи росіянин. Горін в статті «Чоловік та праця», опублікованій у газеті «Нова Україна», зазначає, що: «для своєчасного та вірного визначення соціально-побутових потреб робітників на кожному великому підприємстві в директора є український або російський помічник із соціально-трудова питань. Директор здійснює пропозиції цього помічника й, таким чином, виявляє постійну турботу про своїх робітників, про забезпечення для них добрих соціально-побутових умов» [25, 165].

З другої половини 1942 р., у зв'язку із зростанням дефіциту робочої сили, нацисти на всіх окупованих територіях починають використовувати працю дітей з 10 і навіть 9-річного віку. Малолітніх харківчан залучали до досить

небезпечних, фізично тяжких робіт. В. Литвинов у книзі «Коричневе «намисто». Документальні повісті про жертви нацистських переслідувань – громадян колишнього СРСР» наводить факт, коли нацисти в червні 1942 р. змушували вихованців Красноградського дитбудинку, що на Харківщині, закопувати трупи вбитих коней, які вже почали розкладатися [29, 88].

Загалом на Харківщині в період нацистської окупації (1941 – 1943 рр.) для гітлерівського режиму була характерна необмежена й примусова експлуатація та пограбування місцевого населення. Нацистський окупаційний режим міста докладав чимало зусиль для: 1. Введення трудової повинності; 2. Створення належних умов щодо підвищення продуктивності праці робітників. У статті «Чоловік та праця», опублікованій у газеті «Нова Україна», Горін зазначив: «Незважаючи на всі труднощі військового часу, німецьке врядування послідовно намагається створити умови для продуктивності праці у нас в Україні» [25, 163].

Щодо працюючого населення міста представники «нового порядку» проводили політику «батога і пряника»: політику загравання і покарання. Політика загравання з населенням здійснювалася шляхом обіцянок і заохочень. У наказі начальника Генерального Штабу Армії Цейцлера «Про трудову повинність і призначення на роботу в прифронтовій смузі зайнятих знову Східних областей, від 6 лютого 1943 року», виданому згідно із §14 розділу V., значилося: «Трудящі, що виконали свої трудові зобов'язання з особливим успіхом за межами свого постійного місця мешкання і за межами прифронтової смуги, будуть взяті до уваги при запровадженні нового земельного ладу й наділені, на підставі існуючих розпоряджень, землею, тягловою і світською худобою та реманентом, якщо вони за своїми особистими якостями, знаннями і працездатністю здатні самостійно вести господарство» [25, 25 зв.]. Горін – автор статті «Чоловік та праця», опублікованій у газеті «Нова Україна», підкреслює, що «добра праця, висока продуктивність праці винагороджується видачею талонів на крам широкого вжитку. Премійовані в такий спосіб робітники можуть купити для себе текстиль, взуття та інший різноманітний крам» [25, 164].

Політика покарання запроваджувалася шляхом численних попереджень, штрафів, конфіскацій майна, ув'язнень, тілесних покарань. Наприклад, згідно з розпорядженням від 27 червня 1942 р. по Харківській міській управі заступника обербургомистра Сліпченка: «Помічено, що дехто з робітників Міської Управи, користуючись з нагоди переходу до їдальні Управи, що залишилась у старому приміщенні, зловживає цим і, замість встановленої півгодинної перерви на обід, витрачає часу – годину і більш, заходячи до крамниць міста тощо; а тому пропоную керівникам відділів: 1. попередити усіх співробітників відділів про недопустимість порушення трудової дисципліни; 2. довести службову дисципліну до найвищого ступеня; 3. стежити за вчасною явкою робітників на роботу та уходом не раніше встановленого часу з роботи; 4. не допускати розгулювання по приміщеннях Міської Управи; 4. прізвища винних у порушенні трудової дисципліни з позначенням, в чому саме полягало порушення,

повідомляти Адміністративному відділові» [26, 166]. Згідно з відомостями про адміністративно-судову діяльність по 11-му району, за квітень 1942 р. громадянка м. Харкова Т.Р. Нечволодова, яка проживала на Московській вул., 20, за те, що не з'явилася на роботу, була покарана штрафом у розмірі 25 крб [30, 49]. За відмову від прибирання двору громадянка Н.М. Батюх, яка проживала по Подольському пров., 21, була покарана примусовою працею терміном до двох днів [30, 49]. Для сільського населення Харківщини представники «нового порядку» вводили паличну систему покарання за невихід на роботу.

Такими діями окупаційна влада намагалася максимально використати трудовий потенціал Харкова й області на потреби мілітаристської Німеччини. Незважаючи на вжиті заходи, нацисти загалом не налагодили нормального функціонування військових, промислових і сільськогосподарських підприємств Харківщини. Однією з головних причин стало те, що, незважаючи на фактичне перетворення населення на безправну, дешеву робочу силу, воно відверто не бажало працювати на потреби Третього райху.

Загалом, характеризуючи означене питання, необхідно не тільки оперувати загальними категоріями, а й спробувати детально дослідити обставини того часу, розглянути конкретні життєві ситуації, в які не з власної волі потрапили харків'яни і їх змусили працювати на потреби окупаційного режиму. Як підкреслив Реєнт у праці «У робітнях історичної науки», «реконструкція явищ минулого може дати ключ, алгоритм моделювання сучасних і майбутніх процесів, соціального прогнозування, передбачення перспективних наслідків тих заходів, які здійснюються сьогодні» [31, 307].

Пропонована розвідка про використання нацистами на Харківщині праці окупованого населення перебуває у стані активного дослідження. Перспективи його розвитку в широкому вивченні цієї тематики.

Джерела та література:

1. Реєнт Олександр Петрович. *Перечитуючи написане*. [3б. ст] / Олександр Реєнт; [Заг. ред. П.Т. Тронько]. – К., Ін-т історії України, 2005. – 256 с.
2. Пастушенко Т. Використання праці українських примусових робітників у Третньому рейху. / Т. Пастушенко // *Архіви окупації 1941 – 1944 / Упоряд. Н. Маковська*. – Т. 1. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 854 – 859.
3. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: збірник документів і матеріалів / Упоряд. А.А. Батюк, І.Л. Бутич, П.М. Костриба, інші.: Ф. Шевченко. – Київ: Держполітвидав УРСР, 1963. – 488 с.
4. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1. / Упорядкування і передмова Володимира Косика. – Львів, 1997. – 383 с.
5. Земсков В.Н. *Ведущая сила всенародной борьбы: Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941 – 1944 гг.)*. – М.: Мысль, 1986. – 269 с.
6. *Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941 – 1944: (До 60-річчя визволення обл. від нім.-рум. окупантів)* / [авт. кол.: Шитюк М.М. (кер.) та ін.; Ред. кол.: Гаркуша О.М. (голова) та ін.]. – Миколаїв: Квіт, 2004. – 501 с.

7. *О доблести, о подвигах, о славе: К 60-летию Победы в Великой Отечественной войне* / Сост. А.В. Меляков; Редкол: Л.С. Сорока (гл. ред.) и др. – Х.: Золотые страницы, 2005. – 186 с.
8. *Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942 – 53 рр.)* / Т.В. Пастушенко. – К., 2009. – 282 с.
9. ДАХО. – Ф.Р. – 2982. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 4.
10. *Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943)* / А.В. Скоробагатов. – Х.: 2004. – 368 с.
11. ДАХО. – Ф.Р. – 2982. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 54.
12. ДАХО. – Ф.Р. – 2982. – Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. 10.
13. ДАХО. – Ф.Р. – 3080. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 22.
14. ДАХО. – Ф.Р. – 3080. – Оп. 2. – Спр. 2.
15. ДАХО. – Ф.Р. – 3080. – Оп. 1с. – Спр. 37. – Арк. 19.
16. ДАХО. – Ф.Р. – 3080. – Оп. 1с. – Спр. 17. – Арк. 11.
17. ДАХО. – Ф.Р. – 3080. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 36.
18. *Війна очима дітей. Збірник архівних документів*. Ф.О.П. Тарасенко. Ред. колегія: Л.М. Юдіна, Є.О. Куш, С.М. Куделко. – Х., 2013. – 220 с.
19. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів*. Автор-упорядник Г.Г. Грінченко. – Х., 2004. – 236 с.
20. ДАХО. – Ф.Р. – 3074. – Оп. 1. – Спр. 81.
21. ДАХО. – Ф.Р. – 2983. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 16.
22. ДАХО. – Ф.Р. – 2983. – Оп. 1. – Спр. 216.
23. ДАХО. – Ф.Р. – 3224. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 16.
24. ДАХО. – Ф.Р. – 3133. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 35.
25. ДАХО. – Ф.Р. – 2984. – Оп. 1. – Спр. 2.
26. ДАХО. – Ф.Р. – 2982. – Оп. 3. – Спр. 10.
27. ДАХО. – Ф.Р. – 3079. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 99.
28. ДАХО. – Ф.Р. – 3072. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 24.
29. *Литвинов В.В. Коричневое «ожерелье»: Документ. повествование о жертвах нацистских преследований – гражданах бывшего СССР*. Кн. 2. Ч. 1. / В.В. Литвинов. – К.: Абрикос, 2001. – 568 с.
30. ДАХО. – Ф.Р. – 2982. – Оп. 1. – Спр. 114.
31. *Реєнт Олександр. У робітнях історичної науки. [Моногр. дослідж.]* / Передм. П.Т. Тронька. – К.: вид. агентство «Книга Пам'яті України»: Вид. центр «Просвіта», 1999. – 349 с.

© Юрій СКРИПНИЧЕНКО

ПРИНУДИТЕЛЬНЫЕ РАБОТНИКИ НА ХАРЬКОВЩИНЕ: ОБЩИЕ АСПЕКТЫ

Рассматривается актуальная на сегодняшний день тема использования труда населения оккупированного Харькова и области. Выделяются и описываются характерные особенности организационных действий нацистов в отношении эксплуатации труда подневольного населения. В качестве ключевого доказательства при исследовании были использованы труды зарубежных, отечественных историков; материалы Государственного архива Харьковской области. На основе проведённого анализа установлено, что главным объектом принудительного труда нацистского оккупационного режима в Харькове и области было подневольное население.

Ключевые слова: Вторая мировая война, оккупационный режим, регистрация, принудительный труд.

© Yuri SKRYPNYCENKO

FORCED WORKERS IN THE REGION: GENERAL ASPECTS

Actual to date theme dedicated to this research: population employment conveyed by the Nazis of Kharkov and region. Stand out and describes the characteristics of organizational actions of Nazi labor for operation the enslaved population. As the key evidence, investigated were labour overseas, domestic historians; the materials of the State Archives of the Kharkiv region; a variety of sources: documents of personal origin, memories, memoirs, letters, literary works, the periodical press. Zaprovadžoval'ni representatives of the occupying power basic methods, measures concerning working conditions and the rest of the workers in the industrial and agricultural enterprises of the area covered in sufficient volume. Based on the survey day managed to come to the following conclusions: 1. Despite the measures taken by the Nazis in general have not managed to establish normal functioning of military Indus.

Key words: World War II, the occupation regime, registration, forced labor.

УДК 94 (477) “1941/1945”

© Роман ШЛЯХТИЧ

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ КРИВОГО РОГУ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1944)

Розвідка присвячена культурному життю мешканців Кривого Рогу в роки німецької окупації. Досліджується стан освіти в місті впродовж 1941 – 1944 рр. Здійснюється компаративістський аналіз впливу на культуру та освіту німецької гуманітарної політики, яка виступала засобом пропаганди, та представників ОУН(б), котрі прагнули подолати вплив радянських стереотипів у галузі культури та виховання.

Ключові слова: Просвіта, театр, кіномистецтво, націоналістичне підпілля

14 серпня 1941 р. німецькі війська вступили до Кривого Рогу й майже відразу в місті запровадили німецький «новий порядок», особливістю якого була його штучна легітимність. В усіх сферах суспільного життя нацисти намагалися довести місцевому населенню, що нова влада краща за радянську й робить усе можливе для налагодження мирного життя. Причому ця теза нав'язувалась українцям через пропаганду та агітацію в культурній та освітній сферах. Можна виділити два різних за своєю специфікою етапи розвитку в культурному та освітньому житті Кривого Рогу. На першому етапі (осінь 1941 – зима 1942 рр.) великий вплив на культурно-освітнє життя мала патріотично налаштована криворізька інтелігенція, яка переважно була членами або симпатиками ОУН(б). Другий етап (середина 1942 р. і до кінця 1943 р.) характеризується проведенням цілеспрямованих німецьких репресій проти українських націоналістів, а також відвертим німецьким шовінізмом та антисемітизмом.

Нині все більш актуальними стають розвідки, присвячені різним аспектам життя населення України в роки німецької окупації. Освіта і культура окупаційної доби тривалий час не досліджувалися через суб'єктивність радянської історіографії. Тому ця сторінка життя громадян окупованого Кривого Рогу в радянській історіографії ніколи не висвітлювалась. Утім, останнім часом почали з'являтися праці, присвячені культурному життю та стану освіти Кривого Рогу в період окупації. Серед таких слід відзначити дослідження В. Шайкана, О. Мельника, М. Слободянюка та ін. [22; 6; 20]. Свої праці автори присвятили різним аспектам розвитку освіти та культури на Криворіжжі. Проте й досі

малодослідженим залишається питання впливу націоналістично-орієнтованої громадськості міста на культурне життя та освіту в період окупації.

Мета статті – проаналізувати особливості культурного життя мешканців Кривого Рогу, дослідити стан освіти в окупованому місті.

Велике значення для розвитку культури та освіти Кривого Рогу восени 1941 р. мала діяльність мережі «Просвіт». Ці культурно-освітні товариства створювалися на окупованій території України під егідою обох ОУН і мали на меті поширювати націоналістичні ідеї серед місцевого населення. Від жовтня 1941 р. до 1944 р. на Криворіжжі «Просвіту» очолював Ю. Семенко. Про діяльність криворізької «Просвіти» згадувала на своїх шпальтах газета «Краківські вісті» від 18 листопада 1941 р. Так, головний відділ «Просвіти» Криворіжжя знаходився в клубі пекарів м. Кривого Рогу, а дочірні були в Гайдамацькій Балці, у Вечірньому Куті, а також у селах Лозоватці та Широкому. У Гайдамацькій Балці стараннями вчителів Петренко, Максименко та Целуйко – діячів «Просвіти» був організований хор, аматорський гурток та курси українознавства. У Вечірньому Куті розгорнув діяльність хор під керівництвом Денисенка, якому акомпанувала місцева капела бандуристів [19, 40].

Загалом члени ОУН(б) через роботу «Просвіти» намагалися взяти під свій контроль театральне життя, друковані органи, а також спортивні товариства та заклади освіти. У рамках залучення до ОУН(б) молоді член Південної похідної групи Я. Потічний організував у Кривому Розі спортивне молодіжне товариство «Січ». Таку ж спілку в Широківському районі очолював В. Дарабо. У 1941 р. члени «Січі» проводили товариські футбольні матчі з румунськими, угорськими та німецькими вояками. Один із них відбувся 17 жовтня 1941 р. у Кривому Розі з командою німецьких військових «Люфтнахріхтен» [20, 93]. Через спортивні товариства націоналісти намагалися залучати до організації молодь, яка мала стати запорукою поширення націоналістичних ідей у регіоні та активної діяльності підпільних формацій ОУН(б). Тому не менш важливою була робота з учителями та відкриття освітніх закладів, які б діяли під контролем членів ОУН.

22 та 26 вересня 1941 р. за розпорядженням Міської управи в Кривому Розі була проведена конференція за участю вчителів міста та навколишніх районів. У рамках конференції було ухвалено низку рішень, зокрема щодо заміни всіх вчителів «із партійним білетом» на націоналістично орієнтованих вчителів-аматорів. Одним з основних предметів у загальній школі мала стати історія України, а з 3-го класу діти повинні були вивчати німецьку мову. Крім того, за розпорядженням відділу освіти при Міській управі був організований кабінет-читальня під керівництвом професора В. Боришкевича, який мав забезпечити вчителів історії літературою та озброїти вказівками [19, 42]. Така прискіплива увага до історичної науки видається цілком закономірною, оскільки саме історія є основою формування світогляду в підростаючого покоління. Націоналісти на Сході України намагалися здолати радянські стереотипи у вихованні місцевого

населення, і лише за допомогою могутньої антирадянської пропаганди вони мали це зробити.

Навчальний рік у місті розпочався 1 жовтня 1941 р., а перші уроки присвячувалися національно-патріотичному вихованню молоді. Так, у Зеленопільській школі заняття розпочалися з доповіді про боротьбу українського народу проти «жидо-більшовицького панування». На наступний день діти на уроках української літератури вчили національний гімн «Ще не вмерла Україна» та «Заповіт» Т.Г. Шевченка [9].

12 жовтня 1941 р. комендант 246-ї польової комендатури полковник Берендес видав наказ «Про школи», у якому йшлося про обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 14 років. Викладачами повинні були працювати лояльні до німецької влади особи, з підручників необхідно було вилучити всю радянську пропаганду. Крім того, іншим наказом, виданим у цей же день, запроваджувалися німецькі школи в тій місцевості, де були діти німців [6, 81]. Через кілька днів у газеті «Дзвін» з'явилася стаття «Вивчаємо іноземні мови», у якій йшлося про школу № 23 Кривого Рогу, директором якої був Корота. У публікації наголошувалося, що вивчати німецьку мову у школі починають з 3 класу. З 3-го по 7-й клас німецьку мову вивчають три години на тиждень; з 8-го по 10-й клас – 4 години. Для підсилення пропагандистського спрямування в статті вказувалося, що в місті працюють досвідчені викладачі німецької мови, зокрема Карета, Зайлер, Бейм, Колпакова та ін. [10]. Загалом на кінець 1941 р. в Криворізькому районі діяло 49 шкіл, у яких працювало 240 учителів [6, 81].

У другій половині 1942 р. ситуація зі шкільництвом у місті та в районі погіршилася. Кількість шкіл зменшилася до 36, у них навчалися 2 642 учні [6, 83]. Отже, ситуація на фронті змінювала політику німецьких військ у тилу. У 1942 – 1943 рр. німецькій владі насамперед потрібні були робітники, яким не обов'язково було в міру грамотно писати та рахувати. З таких позицій нацисти дивилися і на вищу освіту в регіоні.

За сприяння Криворізької «Просвіти» 25 жовтня 1941 р. розпочалися вступні іспити до Педагогічного інституту. Передбачалось, що навчання буде проводитися на двох факультетах: мовно-літературному та історичному [5, 4]. А рівно через місяць – 25 листопада розпочалися вступні іспити на фізико-математичний факультет. Директором інституту був В. Яровий [12, 4]. Канцелярія закладу знаходилася на вул. Івана Мазепи в районі Гданцівки.

Нині відомо, що інститут працював майже рік, за цей час були затверджені науково-педагогічні штати вишу. Так, на фізико-математичному факультеті було дві кафедри, у складі яких налічувалося приблизно 14 викладачів (якщо виходити з річної заробітної платні), два старших лаборанти, секретар і препаратор [2, 36].

30 жовтня 1941 р. директор будинкоуправи № 10 П.К. Бугай та помічник директора педагогічного інституту С.А. Пацей укладають акт про передачу будинку № 24 на вул. Івана Богуна для створення там гуртожитку для студентів. Так, на баланс педінституту передавалось: 11 столів, 15 односпальних ліжок,

3 шахових столи, 4 тумбочки, 9 різних стільців, 2 шафи [4, 35 – 36]. Таким чином, інститут міг приймати студентів і селити їх у гуртожитку. Інша справа, що в 1942 р. майже всі вищі Дніпропетровщини припинили свою роботу. Так, 24 жовтня 1942 р. Е. Кох підписав розпорядження, яким заборонив навчання дітей віком старших, ніж 15 років. Адже нацистське керівництво вирішило, що вища освіта народам Сходу не потрібна, крім того, зросла потреба німців у робочій силі. Однак деякі технічні та професійні заклади освіти й далі навчали учнів.

За сприяння О. Зеленського – завідувача відділу народної освіти Міської управи на Криворіжжі – було відкрито агрошколи, які мали забезпечити місцеві сільські господарства кваліфікованими кадрами. У 1942 р. було відкрито дві такі школи: одну – у Веселих Тернах, а іншу – у селищі Зеленому (Ямчицька) «в семи кілометрах від центра міста» [16, 4]. Веселотернівська агрошкола мала у своєму розпорядженні 815 га садів, 112 га городів та пасіку на 150 вуликів. Курс навчання був розрахований на 4 роки. За цей час діти повинні були опанувати такі предмети: хімію, ботаніку, анатомію, геологію, фізику, зоологію, геометрію, німецьку мову, анатомію сільськогосподарських тварин, агрономію сільського господарства. Директором школи був І.К. Шаблій, а викладацький колектив складався із 16 осіб [6, 83].

Цілком імовірно, що в агрошколах проводилася націоналістична агітація, адже деяких студентів цих закладів нацисти розстріляли за антигітлерівську діяльність. А коли в місто повернулася радянська влада, колишніх учнів цих шкіл розстрілювали за антирадянську та націоналістичну пропаганду. Так, 22 жовтня 1943 р. на шахті ім. Валявко розстріляли студента агрошколи Л. Костюк, іншого студента агрошколи Б. Назаренка радянська влада розстріляла в 1944 р. [8].

У роки окупації в Кривому Розі на вул. Січових Стрільців діяв дитячий будинок № 10, яким завідувала від грудня 1941 р. Т.К. Галайда. Двоповерховий дитбудинок діяв із довоєнного часу, мав центральне опалення та водогін, однак потребував капітального ремонту [4, 53].

Представники місцевої інтелігенції намагалися створити в місті заклади позашкільної освіти. Так, на вул. Спортивній у будинку № 5 була створена Криворізька музична школа ім. М.В. Лисенка, директором якої був М. Вдовиченко. Історія зберегла й імена викладачів школи, а саме: С.С. Богохвальська, В.Р. Гладиш, З.І. Гребенюк, П.Х. Дерій, Л.С. Кокшайська, Р.Я. Назаренко, П.О. Олійник та М.І. Силкіна [17]. Вони не тільки навчали дітей музики, а ще й давали відкриті концерти для мешканців міста.

3 листопада 1941 р. розпочала роботу Криворізька міська бібліотека. Вона об'єднала бібліотечні фонди Гірничого інституту та технікуму, тресту «Руда», НІГРІ, будинку лікаря та медтехнікуму. На момент відкриття бібліотеки книжковий фонд становив 180 тис. примірників [11]. Створення і відновлення роботи бібліотек було необхідною умовою для роботи шкіл, тому не дивно, що в школі № 20 учні власними силами почали приводити в порядок шкільну бібліотеку. За кілька днів вона поповнилася десятками примірників, серед яких

з'явилися твори І. Франка, Л. Українки, М. Коцюбинського, М. Пронченко та ін. [12].

Друкованим органом Міської управи став часопис «Дзвін», керівником та ідейним натхненником якого був Д. Горбачов, а головним редактором – член ОУН(б) М. Пронченко. На сторінках часопису почали з'являтися його статті, присвячені С. Петлюрі, Є. Коновальцю та М. Хвильовому, а також уряду Української Народної Республіки й національно-визвольним змаганням українського народу 1917 – 1921 рр. На шпальтах «Дзвону» друкувалися статті забороненого за радянських часів історика козаччини А. Кащенка [21]. Загалом упродовж 1941 – 1942 рр. кореспондентами та журналістами газети було 18 осіб, серед них – М. Жосан, І Потапенко, С. Полевой, К. Бабенко, В. Олійник, В. Форменко, В. Барішкевич, М. Захаржевський, В. Короленко, М. Жовтуха, В. Черноус та інші [1, 186]. Попри те, що писали вони на різну тематику і в різних жанрах, однак їх об'єднувало бажання донести до криворіжців основні засади українського націоналізму. Отже, до арешту М. Пронченка, на початку 1942 р., «Дзвін» перебував під контролем оунівців і був одним із засобів розповсюдження їхньої ідеології на Криворіжжі.

Після арештів 1941 р. нова міська влада намагалася засвідчити свою лояльність до німців. Яскравим прикладом цього може бути план заходів із святкування річниці початку німецько-радянської війни. У тексті постанови Криворізької міської управи від 1 червня 1942 р. зазначалося: «Ці дні мають проходити під прапором огляду нашої згуртованості для остаточної перемоги над більшовією, як дні вдячності нашим визволителям, як свято волі, радощів і перемоги» [3, 8]. На виконання цієї постанови 21 червня 1942 р. в криворізькому театрі ім. Котляревського відбувся святковий концерт. На урочистостях були присутні обласний комісар д-р Фрікк, комендант місцевої комендатури Лоозе. Концерт розпочав бургомістр О. Бусурманов, який вручив комісару Фрікку чек на 50 000 крб., зібраних населенням Кривого Рогу на подарунки німецьким воякам. Після урочистої частини відбувся концерт, у якому взяли участь хор Пташинського, джаз-оркестр Е. Штайна і капела бандуристів Я. Назаренко [13]. Наступний подібний захід відбувся в річницю визволення Кривого Рогу від більшовиків – 14 серпня 1942 р. Згідно з публікацією в газеті «Дзвін», цей захід відбувся за таким сценарієм:

«1. 14 серпня о 18.00 в театрі ім. Котляревського – урочистий концерт художніми силами міста та табором військовополонених;

2. 15 серпня о 16.00 на міському стадіоні – спортивні виступи команди «Хі-Шу» (військовополонені) та футбольний матч;

3. 16 серпня о 9.00 в сквері біля кінотеатру «Чари» відбудеться урочиста посадка дерева на спомин визволення нашого міста від більшовиків» [14].

Подібні свята відбувались і в 1943 р. Вони демонстрували позитивне ставлення Міської управи до німецької влади, а також були вагомим чинником пропаганди. Приміром, заміна більшовицьких свят релігійними або святкування

нових річниць формувало суспільну думку громадян міста щодо сприйняття нових цінностей і нових реалій, які мали настати після перемоги німців над більшовиками. Очевидно, що населення здебільшого не надто опиралося цій політиці, тому що кілька десятиліть назад більшовики так само вчинили зі святами і традиціями Російської імперії.

«Лакмусовим папірцем», що змінив суспільно-політичну ситуацію в місті, стала газета «Дзвін». Після арешту М. Пронченка її головним редактором був призначений М. Жосан. І впродовж 1942 – 1943 рр. міський часопис фактично перетворився на рупор німецької пропаганди. Усе частіше в ньому друкувалися статті про життя оstarбайтерів, які переконували населення добровільно їхати на роботу до Німеччини. Посилюється антибільшовицька пропаганда, з'являються антисемітські статті, звеличується фюрер та вихваляються успіхи німецької армії. Фактично газета стає виключно пронімецького спрямування.

Окремо слід сказати про розвиток театрального та кіномистецтва в місті. В умовах війни вони були, з одного боку, засобом пропаганди, а з другого – відволікали місцеве населення від жахів війни та окупації. Театр почав відновлюватися відразу після приходу в місто німців. Місцевий актор В. Стен, якого підтримав військовий комендант міста майор Реглер, взявся за організацію театру. До складу трупи входили актори-аматори, а згодом і актори Кіровоградського театру ім. Котляревського, які випадково залишилися в місті.

Першим директором цього закладу культури був І. Аністрат. Саме під його керівництвом театр ім. Котляревського окупаційного періоду здійснив показ своєї першої вистави. 1 жовтня 1941 р. на суд глядачів була представлена п'єса «Тарас Бульба» [15]. Після прем'єри в театрі були створені оркестр, хор та танцювальний колектив. Новим директором театру й одночасно диригентом хору став Е. Штейн [7]. Наступна п'єса – «Степовий гість» Б. Грінченка, перші постановки якої мали доволі значний успіх, започаткувала формування власної трупи акторів, яка складалася не лише з професіоналів, а й з аматорів. У газеті «Дзвін» від 26 вересня 1942 р. була вміщена стаття, присвячена річниці діяльності театру. Автор статті також відзначив й акторів, які найбільше сподобалися глядачам: В. Рибочко, П. Бровченко, В. Капітанов, В. Жаріна, Я. Горілик, К. Шинкарюк, І. Аністрат [15]. Головним режисером театру був Панас Бровченко, а режисерами – М. Горбачев, В. Стен, В. Рибочко, Е. Штейн.

Упродовж окупації в театрі були поставлені такі п'єси: «Тарас Бульба», «Степовий гість», «Наталка-Полтавка», «Чайка», «Циганка Аза», «Катерина-мужичка», «Пошилися в дурні», «Назар Стодоля», «Сорочинський ярмарок», «Осінній сон», «Мартин Боруля», «Мати-наймичка», «Юрасева тітка», «Хмара», «Весілля», «Наймичка» [6, 86]. Отже, робота колективу театру була доволі плідною, однак це не єдиний акторський колектив, який діяв у місті в роки окупації.

24 та 25 жовтня 1942 р. аматорська трупа Саксаганських копалень під керівництвом режисера Ф. Крутіка, у складі акторів-аматорів О. Кручиніної, Т. Ігітханової, А. Зикина, Г. Пустового, Борисенка та Іваненка, поставила п'єсу М. Островського «Без вини винуваті».

Проте «театральний ренесанс» тривав у місті недовго. Уже 21 квітня 1943 р. в газеті «Дзвін» було надруковано повідомлення про ліквідацію всіх театральних труп у місті. Театр перетворювався на місце розваг для німців, а також на приміщення для проведення різноманітних пропагандистських заходів та концертів. Так, лише з березня до жовтня 1943 р. в приміщенні театру було проведено 6 концертів [6, 86]. Однак такі заходи проводились і раніше. Про один із них повідомляла газета «Дзвін». Так, у жовтні 1942 р. в приміщенні міського театру дав концерт колектив артистів із Кам'янського (Дніпродзержинська) під керівництвом Л. Завалко. Криворіжцям були представлені естрадні та циркові номери. Під час концерту відзначився Бичковський, який на акордеоні зіграв «Венську кров» Й. Штрауса, а також крафт-акробати артисти цирку С. Следзінський, Г. Світальський, А. Завалко. Також відзначились співаки та танцюристи – Магарина-Яковлева та Кашнер [16].

Естрадне мистецтво в місті розвивалося й силами місцевих виконавців. Відомо, що впродовж 1941 – 1943 рр. у місті діяли три капели бандуристів: капелу «Сурма» очолював Венедиктов, капелу кобзарів-бандуристів – Яків Назаренко, Довгинцівською капелою кобзарів-бандуристів керував Іван Баграновський [7]. Ці колективи діяли під егідою «Просвіти» і виконували переважно українські народні пісні та думи. Крім того, Яків Назаренко був членом ОУН(б) і цілком імовірно, що завдяки його капелі проводилася агітаційно-пропагандистська робота з місцевим населенням. Без сумніву, що репертуар капел сприяв проведенню націоналістичної роботи зі слухачами.

Не останнє місце в культурному житті міста посідав кінематограф. На січень 1943 р. у Кривому Розі діяло 19 кінотеатрів. Вони були підпорядковані криворізькій конторі «Українофільм» [18]. Така кількість кінотеатрів свідчила про неабияку зацікавленість містян кіномистецтвом. Відвідини кінотеатру були пов'язані не тільки із задоволенням мистецьких потреб, а й з цілком прагматичним бажанням отримати інформацію, адже демонстрація художніх фільмів завжди супроводжувалася документальними хроніками. Незважаючи на їхню очевидну пропагандистську спрямованість, населення могло порівнювати подану гітлерівцями інформацію з інформацією, отриманою з інших джерел [22, 178].

Список назв кінострічок, який пропонувався криворіжцям узимку 1943 р., дає уявлення про їхнє ідейне навантаження. Зокрема, глядачі могли переглянути такі фільми: «Блакитна сукня», «Танок навколо світу», «Зірка з Ріо», «Любов до матері», «Веселі волоцюги» тощо, які переважно мали розважальні сюжети, не обтяжені ідеологічним змістом, що не вимагало від глядача потреби замислюватися над повсякденним життям, злиднями й «новим порядком» [18].

Отже, упродовж німецької окупації в Кривому Розі продовжували діяти заклади освіти, а також відбувалися театральні вистави та концерти, демонструвалися кінострічки. Освіта й культура в Третьому райху були елементами пропаганди, і залежно від зміни політики змінювалось і їхнє ідейне

навантаження. Водночас населення Кривого Рогу, перебуваючи в екстремальних умовах окупації, потребувало своєрідної «розрядки», якою, безумовно, могли бути різні форми масового мистецтва. Тому цілком логічно, що в роки німецького панування в місті продовжувалося культурно-освітнє життя.

Джерела та література:

1. *Архів управління СБУ по Дніпропетровській області, фонд припинених справ. – Спр. П-12541. – Т. 1.*
2. *Державний архів Дніпропетровської області (Далі – ДАДО). – Ф.Р-2480. – Оп. 1. – Од. зб. 5.*
3. *ДАДО. – Ф. Р-2484. – Оп. 2. – Спр. 1.*
4. *ДАДО. – Ф. Р-2484. – Оп. 2. – Спр. 2.*
5. *Дніпрова хвиля. Кременчуцький округовий часопис. – № 1. – 28 жовтня 1941 р.*
6. *Мельник А. А. Криворіжжя: в пламени війни (1941 – 1944). – Кривий Ріг: Дионис, 2014. – 232 с.*
7. *Меч. Періодичний додаток до газети «Дзвін». – листопад 1941. – Ч. 1.*
8. *Науково-допоміжний фонд КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей». – КВФ. – 12647.*
9. *Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 8 жовтня 1941 р.*
10. *Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 14 жовтня 1941 р.*
11. *Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 5 листопада 1941 р.*
12. *Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 21 листопада 1941 р.*
13. *Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 24 червня 1942 р.*
14. *Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 14 серпня 1942 р.*
15. *Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 26 вересня 1942 р.*
16. *Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 21 жовтня 1942 р.*
17. *Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 7 листопада 1942 р.*
18. *Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 9 січня 1943 р.*
19. *Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянина. 1941 – 1955. / Володимир Сергійчук – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 836 с.*
20. *Слободянюк М.А. Громадські організації Дніпропетровщини в політичній роботі ОУН / М.А. Слободянюк // Питання історії та історіографії. – № 3 – 4. – 2009. – С. 91 – 95.*
21. *Чабан М. Злій негоді у вічі сміятись научило пекельне життя / Микола Чабан. – Кур'єр Кривбасу. – квітень 1993 року.*
22. *Шайкан В. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939 – 1945 рр. / Валерій Шайкан. [Відп. ред-р – доктор іст. наук, професор О.Є. Лисенко.] Друкується за рішенням Вченої ради Криворізького економічного інституту ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». – Кривий Ріг: КП «Криворізька друкарня», 2010. – 437 с.*

© Роман ШЛЯХТИЧ

КУЛЬТУРА И ОБРАЗОВАНИЕ ЖИТЕЛЕЙ КРИВОГО РОГА В ГОДЫ НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ (1941 – 1944)

Исследование посвящено развитию культуры и образования жителей Кривого Рога в годы немецкой оккупации. С одной стороны, культура и образование находились под влиянием немецкой гуманитарной политики и выступали средством пропаганды. А с другой стороны, образованием и культурой в городе занимались представители ОУН(б), которые ставили перед собой задачу преодоления советских стереотипов в области культуры и воспитания. Эта дихотомия порождала особенности культурно-образовательной ситуации в городе.

Ключевые слова: образование, театр, киноискусство, националистическое подполье.

© Roman SCLYAHITYCH

CULTURE AND EDUCATION OF RESIDENTS OF KRIVOY ROG DURING THE GERMAN OCCUPATION (1941 – 1944)

The article analyzes the cultural and educational life of the inhabitants of Krivoy Rog during the German occupation. On the one hand, culture and education were influenced by German humanitarian policy, which advocated a means of propaganda. On the other hand, in the city, educational and cultural life were taking care of the nationalist underground, which were intended to overcome stereotypes in Soviet culture and education. For cultural and educational life of Krivoy Rog are two different stages of its specificity. In the first phase (Fall 1941 – Winter 1942) a great impact on the cultural and educational life was patriotic intellectuals Krivorozhskaya of which most were members or sympathizers of the OUN (B). The second phase (mid 1942 and the end of 1943) is characterized by a continuation of targeted German repressions against Ukrainian nationalists and outspoken German chauvinism and anti-Semitism.

Keywords: Education, theater, cinema, nationalist underground

ТИЛ, МОБІЛІЗАЦІЇ, ЕВАКУАЦІЇ, ДЕПОРТАЦІЇ

УДК 341.43(=512.145) (477.75) "1944":069.8

© *Наталія ГАМАРНИК*

ДЕПОРТАЦІЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР У СПОГАДАХ ТА ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСАХ ОЧЕВИДЦІВ ПОДІЙ

Досліджуються спогади та щоденникові записи депортованих кримських татар, які зберігаються у фондозбірні музею. Проаналізовано їх як історичне джерело, яке відтворює трагічну сторінку в історії кримськотатарського народу.

Ключові слова: Національний музей історії України у Другій світовій війні, Друга світова війна, депортація, кримські татари, Державний комітет оборони, НКВС, спецпоселення.

Депортації населення СРСР за національною ознакою почали активно застосовуватися сталінською владою в другій половині 30-х рр. XX ст. Недовіра до зовнішнього світу, мотивована ідеологічними причинами та начебто існуючими загрозливими для режиму етнічними зв'язками поза кордонами держави в передвоєнні роки, обумовила особливу увагу до так званих діаспорних націй (поляків, німців, фінів, корейців). У роки Другої світової війни ця проблема призвела до терору проти цілих груп населення у складі корінних радянських етносів, котрі проживали в СРСР.

З 1939 р. до 1953 р. Й. Сталін проводив політику примусового розселення представників національних меншин СРСР. Депортація зачепила поляків, румунів, литовців, латишів, естонців, німців Поволжя, етнічних фінів, кримських татар, кримських греків, калмиків, балкарців, карачаївців, турків-месхетинців, корейців, чеченців, інгушів та інших. Загалом жертвами примусового переселення стали представники 61 народу. Сім етносів (німці, карачаївці, чеченці, інгуші, балкарці, калмики, кримські татари) були депортовані повністю [1, 376]. Більшість представників цих народів переселили у віддалені місцевості Далекого Сходу і Центральної Азії. Подекуди від голоду та хвороб гинуло до 40 % депортованих громадян. У своїй відомій антисталінській промові 1956 р. перший секретар ЦК КПРС Микита Хрущов заявив, що депортації могли зазнати й українці, однак їх врятувало те, що «їх було забагато і нікуди було переселяти» [2, 223]. Насамперед хвиля сталінських депортацій на початку

Другої світової війни торкнулася радянських німців, які мешкали і на території Кримського півострова. 14-го серпня 1941 р. Директивою Ставки Верховного Головнокомандування № 00931 «Про формування та завдання 51-ї Окремої армії Військової ради цієї армії було наказано негайно звільнити територію Криму від «німців та інших антирадянських елементів». Загалом упродовж серпня – вересня 1941 р. до Орджонікідзевського району (республіка Хакасія, Росія) з Криму було виселено 61 184 особи німецької національності [3, 348].

Окупація Кримського півострова гітлерівцями лише тимчасово призупинила розпочаті сталінським режимом депортації місцевих етносів. Повернення у Крим радянської влади ознаменувалося розгортанням масштабних депортацій частини місцевих етносів, яких сталінська влада звинуватила в пособництві гітлерівцям. Передовсім подібні звинувачення були висунуті проти кримських татар.

«В роки Великої Вітчизняної війни більшість кримських татар зрадили батьківщині, дезертирували із частин Червоної армії, які обороняли Крим, і переходили на бік противника, вступали у сформовані німцями добровольчі татарські військові частини, які боролися проти Червоної армії; під час окупації Криму німецько-фашистськими військами, беручи участь у німецьких каральних загонах, кримські татари особливо вирізнялися своїми звірськими розправами щодо радянських партизанів, а також допомагали німецьким окупантам в організації насильницького вигнання радянських громадян у німецьке рабство...

Враховуючи вищесказане, Державний комітет оборони постановляє:

Усіх татар виселити з території Криму і поселити їх на постійне проживання в якості спецпоселенців у районах Узбецької РСР. Виселення покласти на НКВС СРСР (т. Берія). Виселення кримських татар завершити до 1 червня 1944 року» [4, 134 – 135].

Це жахливе обвинувачення у зраді Батьківщини було пред'явлене кримськотатарському народу 11 травня 1944 р. Постановою № 5829 сс «Про кримських татар», яку ухвалив Державний комітет оборони. І весь народ, зокрема старі, жінки і діти, організовано, з тоталітарним розмахом був насильно переселений у східні райони СРСР. Це стало кульмінацією етнічної трагедії кримських татар, трагедії, яка розпочалася від моменту приєднання Криму до Російської імперії у XVIII ст. і не завершилася до сьогоднішнього дня.

Перші спроби виселення кримських татар були здійснені сталінською владою у травні 1942 р. 29 травня 1942 р. Державним Комітетом Оборони СРСР була прийнята Постанова «Про виселення з Краснодарського краю кримських татар». «...Виселенню в адміністративному порядку підлягають, окрім осіб, які визнані соціально-небезпечними, також особи німецької і румунської національності, кримські татари та іноземні піддані (греки)...» – йшлося в документі [5].

Ще до повного визволення території Криму від окупантів у вищих ешелонах влади країни було ухвалене рішення про застосування до кримських татар

колективної відповідальності: покарати весь народ за співпрацю з окупантами окремих осіб. 14 лютого 1944 р. Й. Сталін підписав таємний наказ про депортацію кримських татар.

13 квітня 1944 р, коли ще точилися бої за Крим, нарком внутрішніх справ СРСР Л.П. Берія та нарком держбезпеки В.М. Меркулов підписали спільний наказ «Про заходи з очистки території Кримської АРСР від антирадянських елементів». Для кращої організації цієї роботи передбачалося розбити територію півострова на 7 секторів, а «для забезпечення секторів оперативним складом... відрядити до НКВС-НКДБ Кримської АРСР 5 тис. осіб, із них 3 тис. осіб співробітників НКВС та 2 тис. осіб співробітників НКДБ... Для забезпечення операції виділити 20 тис. осіб внутрішніх військ НКВС» [6, 129 – 130]. Виконання наказу покладалося на заступника наркома держбезпеки СРСР Б.З. Кобулова, заступника наркома внутрішніх справ СРСР І.О. Серова, наркома внутрішніх справ Кримської АРСР В.Т. Сергієнка і наркома держбезпеки республіки П.М. Фокіна. Комісар держбезпеки 2 рангу Б.З. Кобулов та І.О. Серов виїхали до Криму для безпосереднього керівництва операцією. З 10 до 27 квітня було заарештовано 49 членів мусульманських комітетів. Усього до 7 травня 1944 р. на території республіки було виявлено та заарештовано 5 381 посібника окупантів та інших антирадянських елементів [7, 34].

Цього дня Б.З. Кобулов та І.О. Серов доповіли наркомові внутрішніх справ Л.П. Берії: «Підготовчу роботу з операції вважаємо за можливе закінчити до 18 травня, а всю операцію до 25 травня.

Для забезпечення даної операції вважаємо за необхідне виділити в наше розпорядження 2 000 вантажівок, 1 500 т автобензину, орієнтовно до 15 травня...» [8, 16].

10 травня 1944 р. Л.П. Берія в записці до Й.В. Сталіна зазначав: «Органами НКВС та НКДБ проводиться в Криму робота з виявлення та вилучення агентури противника, зрадників Батьківщини, посібників німецько-фашистських окупантів та іншого антирадянського елемента...

З частин Червоної армії 1944 р. дезертирувало 20 тис. татар, які зрадили Батьківщину, перейшли на службу до німців, зі зброєю в руках боролися проти Червоної армії...

Враховуючи зрадницькі дії кримських татар проти радянського народу та виходячи з небажаності подальшого проживання кримських татар на прикордонній території Радянського Союзу, НКВС СРСР вносить на Ваш розгляд проект рішення Державного Комітету Оборони про виселення всіх татар із території Криму.

Вважаємо за доцільне розселити кримських татар як спецпоселенців у районах Узбецької РСР для використання на роботах як у сільському господарстві – колгоспах, радгоспах, так і в промисловості та на будівництві...

За попередніми даними, натеper у Криму налічується 140 – 160 тис. татарського населення. Операцію з виселення буде розпочато 20 – 21 травня і

закінчено 1 червня. Надаю при цьому проект постанови Державного Комітету Оборони, прошу Вашого дозволу...» [9, 17 – 18].

Наведені в записці дані про дезертирів не відповідали дійсності. Довідка про кількість дезертирів, які перебували в лавах Червоної армії впродовж трьох років Великої Вітчизняної війни, що зберігається в Державному архіві Російської Федерації (Ф.Р. 9478. Оп. 1., Спр. 137, арк. 1 – 2, 15 – 16), спростовує цю інформацію, оскільки там містяться дані про 479 затриманих дезертирів із числа призваних у Криму, до того ж не зазначений національний склад [10, 86].

У вищезгаданій постанові Державного комітету оборони від 11 травня 1944 р. були прописані порядок і умови виселення, згідно з якими спецпоселенці мали право взяти із собою особисті речі, побутовий інвентар, харчі – загальною кількістю 500 кг на родину. Власність, що залишалася на місці проживання – земля, будівлі, меблі, худоба, передавалася відповідним структурам взамін обмінних квитанцій на кожний населений пункт, кожне господарство з подальшим відшкодуванням на новому місці проживання.

Наркомздор'я СРСР мав забезпечити переселенців у дорозі медичним обслуговуванням, зокрема, на кожен ешелон одного лікаря та дві медсестри з відповідним запасом медикаментів, Наркомторг СРСР організував щоденне гаряче харчування та окріп.

В Узбекистані місцеві органи влади мали забезпечити прийом та розселення контингенту кримських татар, надати їм транспорт для перевезення спецпереселенців, а у подальшому – виділити присадибні ділянки й будматеріали для зведення житла. Сільгоспбанк мав надавати позики на будівництво та господарське облаштування близько 500 рублів на родину на виплату до 7 років.

Згідно з останнім пунктом постанови Наркомфіну СРСР передбачалося виділити НКВС СРСР у травні 1944 р. із резервного фонду РНК СРСР для проведення спецзаходів 30 млн рублів.

Відповідно до плану депортація мала тривати впродовж двох тижнів, насправді її було проведено за три дні. Про хід депортації дізнаємося з рядків телеграм Б.З. Кобулова й І.О. Серова, надісланих із Сімферополя до Л.П. Берії в Москву.

Першу відправлено 18 травня. У ній, зокрема, зазначалося: «На виконання Вашої вказівки сьогодні, 18 травня ц. р., зі світанком було розпочато операцію з виселення кримських татар.

Станом на 20 годин підвезено до станцій завантаження 90 000 осіб, з них завантажено 17 ешелонів і відправлено до місць призначення 48 400 осіб. Перебуває під завантаженням 25 ешелонів.

Під час операції жодних ексцесів не мало місця. Операція триває» [11, 25].

Друга дає інформацію станом на 12 годину 19 травня: «...Підвезено на пункти завантаження спецконтингенту 140 тис. осіб. З них завантажено і відправлено 44 ешелони загальною кількістю 119 424 особи. Перебувають під завантаженням 13 ешелонів. Операція триває» [12, 26].

«Станом на 18 годин 19 травня ц. р., – повідомляється в третій телеграмі, – підвезено спецконтингенту до станції призначення 165 515 осіб. Відправлено до місць призначення 50 ешелонів кількістю 136 412 осіб. Операція триває» [13, 27].

І, нарешті, останнє, четверте телеграмне повідомлення: «...Розпочата у відповідності з Вашими вказівками 18 травня ц. р. операція з виселення кримських татар завершена сьогодні, 20 травня, о 16 годині. Виселено всього 180 014 осіб, завантажено в 67 ешелонів, з яких 63 ешелони кількістю 173 287 осіб відправлені до місць призначення, решта 4 ешелони будуть відправлені сьогодні.

Крім того, райвійськкомати Криму мобілізували 6 тис. татар призовного віку, які направлені до міст Гур'єв, Рибінськ та Куйбишев.

Із числа таких, що направляються за Вашою вказівкою у розпорядження тресту «Московвугілля», 8 000 осіб спецконтингенту, 5 000 осіб також становлять татари.

Таким чином, з Кримської АРСР вивезено 191 044 особи татарської національності...» [14, 27 – 28].

Виконавці операції будили людей на світанку, вдираючись у їхні оселі, зачитували коротенький текст про виселення за рішенням радянського уряду, давали на збори 20, а то й 15 хвилин, весь час підганяючи літніх людей, жінок та дітей, бо саме вони й були основою спецконтингенту (чоловіки в цей час перебували на фронті та в трударміях). Ця кампанія була спрямована на те, аби залякати людей, паралізувати їхню волю до спротиву. Унікальним документальним свідченням і підтвердженням вищесказаного є усні спогади очевидців тих подій, записані музейниками, та щоденник депортованого кримського татарина Рамазана Ісмаїлова, які в 2010 р. науковці музею розшукали під час відрядження до Криму. Нині оригінал щоденника зберігається у фондovій колекції музею [15].

Рамазан Ісмаїлов разом із родиною до війни проживав у кримськотатарському с. Бююк-Озенбаш (нині с. Щасливе Бахчисарайського району). У період гітлерівської окупації Криму боровся з ворогом у лавах 9-го загону Південного партизанського з'єднання півострова. 18 травня 1944 р. стало «чорним» днем для його родини та всього кримськотатарського народу. Цим днем датований і перший запис щоденника:

«18 травня 1944 р. ...П'ята година ранку... У двері вперто постукали... У будинок зайшов солдат, який сповістив нам про депортацію.

– Ви зібралися? Час сплив, швидше збирайтеся й виходьте, – наказав він.

Наша родина з шести осіб почала збирати речі й складати їх у мішок. У першу чергу, узявши Коран і чотки, на подвір'я вийшла мати. За нею пішла моя молодша сестра Шевкіє, яка тримала в руках чайник і кухлик. Решта членів родини взяли все, що могли винести. У такому складі – мати з Кораном у руках, а за нею п'ятеро дітей – ми пішли в горіховий гай. Вулицями йшли сотні людей похилого віку, дітей, кульгавих і сліпих, як і ми. Хтось прихопив із собою ковдру, у когось у мішку був хліб чи борошно, дехто загорнув у мішковину одяг – дитячі речі, взуття,

казанки, каструлі, у руках деяких дітей були книги, пляшечки з чорнилами, настільні лампи, дорослі взяли на спини величезні мішки, зігнувшись удвоє, вони йшли попереду. Деякі діти босоніж чи без шкарпеток, але в калошах, вони не встигали за дорослими, падали, вставали й з голосним плачем бігли вперед. А на вулицях осколки від пляшок, які випали з дитячих рук, розлите вишневе, смородинове, айвові варення чи розсипані сухофрукти...» [16, 1].

Лейлі Сулеймановій (майбутній дружині Рамазана Ісмаїлова) тоді було лише 7 років. На початку війни під час бомбардувань загинула її мати разом із молодшою сестричкою. Вихованням Лейли займалася бабуса, яку вона впродовж життя називала мамою. У пам'яті Лейли Мустафіївни назавжди в серці залишився «чорний» ранок 18 травня: «...Ми спали. Брата вранці повинні були забрати в Трудармію... Бабуса прокинулася від того, що плакали сусіди... І брат пішов подивитися, що там трапилося, а прийшов із двома солдатами. Вони нам сказали: «У вас 15 хвилин – збирайтеся!». А у нас і брати-то не було чого! Тільки хліб, малай татарською, який у дорогу брату пекли, і пам'ятаю, дитяче одіяльце. Більше речей немає. Його ми взяли і поїхали...» [17].

Жителю Бахчисараю Абла Мамутову в 1944 р. виповнилося 14 років. Трагічний світанок 18 травня він згадував так: «...Коли рано-вранці 18 травня 1944 року до нас в оселю постукали, батько був уже в пекарні, яка була під нашим будинком. Я пішов відчиняти двері, а зі мною маленький песик, який підняв лемент. Його застрелили просто на порозі...

Вони зайшли і сказали: «Є наказ Сталіна вас виселити, на збори – 15 хвилин». Ми спросоння розгубилися. Батько вже у віці тоді був, не знає за що схопитися, що з собою взяти. Перше, що взяли, – Коран. Потім – відро. Батько сказав: «Якщо будемо живі, з нього і пити можна, і варити в ньому». ...Стояв травень, було тепло. Ми як були напівроздягнені, напіввзуті, так і вийшли...» [18].

Гарантовані постановою права на вивезення вантажу до 500 кг на родину, передача місцевій владі нерухомого майна, худоби з подальшим відшкодуванням на новому місці проживання залишилися на папері. З невеликими вузликами (що можна було зібрати за 15 – 20 хвилин?!) людей прикладами заганяли в ешелони, порушуючи всі санітарні норми, нерідко розділяючи родини. Тих, хто намагався втекти або в інший спосіб висловити невдоволення, розстрілювали на місці.

Серйозним випробуванням для депортованих татар став шлях до нового місця поселення, який тривав упродовж 3 – 4 тижнів. У забруднених, наповнених вошами товарних вагонах, які мали лише по два вузьенькі віконця майже під стелею, перебувало по 70 – 100 осіб. Їхали стоячи, відпочивали по черзі. Місць для відправлення фізіологічних потреб не було зовсім, тому для людей, вихованих у жорстких традиціях патріархального укладу, це ставало справжньою проблемою. «...Я добре пам'ятаю товарний вагон, в якому ми їхали, – згадував Февзі Якубов, якому тоді виповнилося 7 років. – Це був настільки набитий вагон... Було дуже душливо, всі не могли розміститися, дорослим доводилося спати по черзі.

Я пам'ятаю туалет. Це було відро, обв'язане якимось простирадлом, і туди ходили всі, хто був у вагоні: чоловіки, жінки, діти... Згодом вже декілька старших чоловіків здогадалися вирвати з-під вагона дошку вниз – і стало легше, і простіше...». Надзвичайно хватка дитяча пам'ять зафіксувала страшні епізоди депортації: «Я пам'ятаю жінку, яка, напевно, зійшла з розуму: вона рвала на собі волосся, і її ніхто не міг зупинити, а потім її просто відпустили...» [19].

Зі спогадів депортованих бачимо, що обіцяного гарячого харчування не було. У деяких потягах гарячого харчування дочекалися тільки на під'їзді до Узбекистану. «...Пам'ятаю, на деяких станціях наші жінки нещасні – хто з каструлею, хто в чому міг – якось як могли ставили цеглу, розводили вогонь і починали щось варити. А потім гудок паротяга – і ця недоварена їжа назад у вагон... Юшку якусь почали давати пізніше, але, як правило, її ніхто не їв, тому що вона пересолена і ще більшу спрагу викликала... Все це проходить перед моїми очима і нині...» – розповідав Февзі Якубов [21].

19 травня 1944 р. згаданий вище Рамазан Ісмаїлов у щоденнику записав: «...Ми всі голодні. Маленькі діти хочуть їсти. Поїзд зупинився в Мелітополі. Двері відчинилися. Ми з тіткою Айше вийшли з вагона (оскільки дядько був в армії, вона залишилася з чотирма дітьми на руках). Я швидко знайшов воду та приніс її тітці. Замісили тісто. Я розпалив вогонь. За старими вагонами я знайшов невеликий шматок металу, і він послужив нам за пательню. Ми почали швидко випікати хліб. Незабаром поїзд рушив. Почувши це, я швидко допоміг кульгавій тітці забратися у вагон, напівсирий коржик ми поділили на 11 осіб...» [22, 2].

А далі день за днем постають жахливі картини дороги до місць спецпоселень: «25 травня. У багатьох завелися воші. Звичайно, ми не могли ні скупатися, ні вмитися... Вагони були набиті людьми. Ми приїхали на станцію Абрамовка. Потяги йшли дуже повільно. Нам не давали ані їжі, ані води...» [23, 2].

На справжню кару перетворилося поховання померлих. У кращому випадку їхні тіла залишали на невідомих полустанках, частіше – викидали у вузькі віконця вагонів потяга, що мчав на повному ходу. Тримати в розпеченому вагоні довгий час тіла померлих в очікуванні зупинки було неможливо. «30 травня 1944 р. ...Зупинилися на якомусь роз'їзді. Я відразу розпалив вогнище і повісив казанок із супом, який ось уже третій день не міг ніяк приготувати. Та вийшов не суп, а каша з крупи. У сусідньому вагоні помер старий. Ми всі думали, як його поховати, проте часу було мало. Ми загорнули його в ковдру й залишили на станції. Не було можливості поховати загиблих. Родичі покійного дуже плакали, у ці дні плакав увесь народ...» – записав Рамазан Ісмаїлов [24, 11].

Переселяючи кримських татар до віддалених районів Російської Федерації чи до Узбекистану, влада заздалегідь сформувала в місцевого населення образ кримських татар як зрадників, «людоїдів». Підтвердження цього – запис у щоденнику від 21 червня 1944 р.: «...Не минуло й години, ми приїхали в село Паршино [Костромська область РФ]. Нам виділили обіцяний дерев'яний будинок. Коли візник показував його нам, у сусідньому будинку зчинився гамір.

– Навіщо ви привезли цих «людодів»? Вони їдять людей, ріжуть і їдять живих дітей, – кричали господарі із сусіднього будинку. Дітей вони відправили подалі від нас. А батьки вийшли, щоб посваритися з водієм.

Ми, шість «людодів», розмістилися в одній із кімнат цього великого дерев'яного будинку. Застелили на дерев'яній підлозі шматок тканини і прилягли. Мати сіла читати Коран. Вона заливалася слізьми, і краплі падали на сторінки Корана. А мої брати і сестри, ніби птахи з переламаними крилами, оточили матір...» [25, 25].

Абла Мамутов із Бахчисараю згадує: «...Антиреклама була сильна. Їм пояснили, що у нас роги є, одне око. Нас обзивали зрадникам, говорили, що ми Крим продали. Така агітація була. Так їх готували...» [26].

Перші дні перебування на чужині глибоко вразили вже згадану Лейлу Сулейманову: «...Прийжджаємо туди, в колгосп нас направили, а там три дні людей не видно. Ми не бачили їх і дивувалися – будинки є, а людей немає! Ніхто нічого не розуміє. А вони, як виявилось, за нами спостерігали. Їм сказали, що це «людоді» [приїхали] і у всіх по одному оку... Це була агітація така. І вони, виявляється, боялися виходити...» [27]. Пізніше стосунки з місцевим населенням налагодилися, розповідали очевидці.

Керівництво Узбецької СРСР, яке зобов'язали, згідно з постановою ДКО СРСР від 11 травня 1944 р., забезпечити прийом та розселення спецпереселенців, не спроможне було виконати це завдання. Невдовзі стало очевидним, що благі наміри центру з організації «нормального» переселення та облаштування не мали позитивних результатів. Цьому процесу була дана об'єктивна оцінка, яка відображена в Постанові РНК та ЦК КП(б) Узбекистану «Про трудове й господарське облаштування спецпереселенців – кримських татар» від 30 вересня 1944 р.:

«...Трудове й господарське облаштування спецпереселенців... перебуває у вкрай незадовільному стані... Значна частина переселенців розміщена у непридатних для проживання приміщеннях без вікон, дверей, у неприлаштованих землянках, напівзруйнованих будівлях, загрожуючих обвалами сараях. Роботи з ремонту й підготовки житлових приміщень до зимових умов не організовані і ніде не розпочаті. Індивідуальне житлове будівництво не розгорнуто. Прийом спецпереселенців у члени сільгоспартілей і наділення їх присадибними ділянками відбувається повільно. Продукти харчування, виділені урядом для спецпереселенців, у окремих місцях виділені не повністю і використані не за призначенням» [28, 137].

Голод, хвороби, непридатні умови для існування, туга за батьківщиною призвели до масової загибелі кримських татар. Смертність у 1944 – 1945 рр. становила 19,6 % [29, 370].

Підтвердженням такого становища є щоденниковий запис Рамазана Ісмаїлова від 13 серпня 1944 р.: «...Наші односельчани в дуже тяжкому стані. Багато хто помер від голоду, дехто однією ногою в могилі. Живуть у чорта на

виступцях, у бараках. Рубають дрова, чистять їх. Іншої роботи нема. Народ позбавлений сили, той, хто був слабшим, – помер. Рубають дрова в болотистому районі Сазликлар. Окрім роботи, там нема життя і від комарів, їх дуже багато. Аби врятувати сім'ю, люди втекли звідти і за чотири дні, пройшовши 150 км, з'явилися тут. Йшли лише вночі. Тих, хто втік із місця поселення, повертають назад. Караючи, забивають мало не до смерті. Проте вони вийшли в дорогу, тому що там їх чекала смерть. Відправились у напрямку України...» [30, 31].

«11 – 17 листопада 1944 р. ... Ми поїхали в Угор. Народ дуже страждає, навкруги голод, вони напівроздягнені. Працевдатних забрали на вирубку лісу. А літні люди й діти живуть у холодних бараках. Випав сніг, а одягу немає. Дехто з дітей ходить босоніж по снігу. Неможливо дивитися на обличчя людей. Молоді дівчата і хлопці перетворилися на стариків, їхні обличчя покривають зморшки, одяг у дірках, брудний, весь залатаний. На роботу ходять із останніх сил. Незважаючи на те, що мають талони на їжу, допомогу їм не надають. У їдальні – лише суп з цибулею і капустою. Ні м'яса, ні масла. Навіть якщо держава й виділяє якусь допомогу, місцеві її відбирають собі, до людей ставляться гірше, ніж до собак. Дуже мучать, слова не дають мовити...» [31, 36]. Останній запис у щоденнику депортованого зроблено 16 червня 1945 р.

Режим спецпоселення було знято з депортованих народів Указом Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 р.

Масове повернення депортованих на Батьківщину стало можливим лише за часів незалежності України. Нині в окупованому Російською Федерацією Криму триває дискримінація прав кримськотатарського народу. Боротьба не припиняється...

Розглядаючи складні етнополітичні проблеми середини ХХ ст. через призму документального наративу, ми акцентуємо увагу на хрестоматійній істині: право на життя і свободу – найвища цінність людства і, попри будь-які прояви ксенофобії та шовінізму тоталітарних систем, майбутнє – за ідеалами демократії, міжнаціональної злагоди, цивілізованого розв'язання етнополітичних конфліктів.

Джерела та література:

1. Андрій Козицький. *Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки)*. – Львів: Літопис, 2012. – 608 с.
2. Арон Р. *Демократия и тоталитаризм*. – М.: Текст, 1993. – 303 с.
3. Андрій Козицький. *Вказана праця*. – 608 с.
4. Бугай Н.В. *Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»*. Документы, факты, комментарии. – М.: «Дружба народов», 1992. – 288 с.
5. Горьков Ю.А. *«Государственный Комитет Оборонны постановляет (1941 – 1945). Цифры, документы»*. – М.: Олма-Пресс, 2002. – 575 с.
6. Бугай Н.В. *Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»*. Документы, факты, комментарии. – М.: «Дружба народов», 1992. – 288 с.
7. *Депортація кримських татар у 1944 р.* / М.Ф. Бугай // *Український історичний журнал*. – 1992. – № 1. – С. 29 – 45.

8. Дагджи Т.И. Сталинский геноцид и этноцид крымскотатарского народа. Документы. Факты. Комментарии. – Симферополь: ОАО «Симферопольская городская типография», 2008. – 212 с.
9. Там само.
10. Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма. – М.: Инсен, 2002. – 240 с.
11. Дагджи Т.И. Вказана праця.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.
15. Щоденник Р. Ісмаїлова. 1944 – 1945 рр. – 46 с. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – Фонди НМІУДСВ). – КН-260599. – Д-64169.
16. Там само.
17. Спогади Л. Ісмаїлової (Сулейманової). // Там само. – НД-29475/4.
18. Спогади А. Мамутова. // Там само. – НД-29475/8.
19. Спогади Ф. Якубова. // Там само. – НД-29475/13.
20. Щоденник Р. Ісмаїлова. 1944–1945 рр. – 46 с. // Там само. – КН-260599. – Д-64169.
21. Спогади Ф. Якубова. // Там само. – НД-29475/13.
22. Щоденник Р. Ісмаїлова. 1944 – 1945 рр. – 46 с. // Там само. – КН-260599.– Д-64169.
23. Там само.
24. Там само.
25. Там само.
26. Спогади А. Мамутова. // Фонди НМІУДСВ. – НД-29475/8.
27. Спогади Л. Ісмаїлової (Сулейманової). // Там само. – НД-29475/4.
28. О мероприятиях по очистке территории Крымской АССР от антисоветских элементов. / А. Сорокин. // «Родина». – 2014. – № 5. – С. 37 – 141.
29. Андрій Козицький. Вказана праця.
30. Щоденник Р. Ісмаїлова. – 46 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-260599. – Д-64169.
31. Там само.

© **Наталія ГАМАРНИК**

ДЕПОРТАЦИЯ КРЫМСКИХ ТАТАР В ВОСПОМИНАНИЯХ И ДНЕВНИКОВЫХ ЗАПИСЯХ ОЧЕВИДЦЕВ СОБЫТИЙ

Исследуются воспоминания и дневниковые записи депортированных крымских татар, которые хранятся в фондах музея. Проанализировано их как исторический источник, который воспроизводит трагическую страницу в истории крымско-татарского народа.

Ключевые слова: Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, Вторая мировая война, депортация, крымские татары, Государственный комитет обороны, НКВД, спецпоселение.

© **Natalia HAMARNYK**

DEPORTATION OF CRIMEAN TATARS IN THE MEMOIRS AND DIARIES OF EYEWITNESSES OF THE EVENTS

Explored the memories and diary entries of deported Crimean Tatars, who are kept in the funds of Museum. Analyzed them as historical source that reproduces the tragic page in the history of the Crimean Tatar people.

Deportations of the Soviet population on ethnic grounds have begun to actively apply by the Stalinist government in the second half of the 30-ies. XX century.

During the Second World War, this problem has led to terror against whole groups composed of indigenous Soviet ethnic groups who lived in the Soviet Union.

The deportation of Crimean Tatars began May 18, 1944.

From the Crimean Republic were exported 191,044 persons of Tatar nationality...

When Crimean Tatars were remoted to regions of the Russian Federation or to the Uzbek authorities beforehand formed in the local population the image of the Crimean Tatars as traitors, "cannibals." The mass return of deportees to their homeland became possible only since independence Ukraine . Now occupied by the Russian Federation in Crimea continuing discrimination against the rights of the Crimean Tatar people. The fight does not stop ...

Keywords: *National Museum of the history of Ukraine in the Second World War, Second World War, the deportation of Crimean Tatars, the State Defense Committee, the NKVD, special settlements.*

ІСТОРІЯ ТА ЮРИСПРУДЕНЦІЯ: ДО ПІДВАЛИН СОЦІОГУМАНІТАРИСТИКИ

УДК 94(477):[355.257.7:341.34]“1900/1950”

© Владислав БАРСТОК

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО І СУДОВІ РЕПРЕСІЇ ЩОДО ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ (ПЕРША ПОЛОВИНА XX ст.): ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ПРОБЛЕМИ

Розглядається зміст міжнародних конвенцій у питанні правового регулювання кримінального судового переслідування військовополонених із застосуванням методів історичної компаративістики та контекстного аналізу нормативно-правових актів.

Запропоновано та обґрунтовано авторську концепцію періодизації основних історичних етапів формування та еволюції системи міжнародного нормативно-правового регулювання судової репресії проти військовополонених у першій половині XX ст. Виокремлено в цьому процесі три основні етапи, що збігаються з розробкою та підписанням Гаазьких 1899 р. та 1907 р. і Женевських 1929 р. і 1949 р. міжнародних конвенцій.

Ключові слова: *військовий полон, військовополонений, міжнародне гуманітарне право, Гаазькі 1899 р., 1907 р. та Женевські 1929 р., 1949 р. конвенції, судова репресія.*

Практика і досвід військового полону за останні кілька тисячоліть історії людства демонструють очевидну тенденцію: полон – неодмінний супутник війни – практично завжди ментально пов'язували з неволею і насильством над особистістю. При цьому доля бранців почасти залежала від довершеності державного апарату примусу, від рівня розвитку репресивного інструментарію держави, під владу котрої потрапляли полонені. У війнах нового часу бранці поступово перетворилися на предмет фінансового, політичного, а згодом, й ідеологічного торгу переможців і переможених на потенційний об'єкт кримінальної судової репресії.

Як відомо, СРСР упродовж десятиліть ігнорував існуючі міжнародно-правові домовленості з питань військового полону, а відтак говорити й писати

про це в середовищі радянських істориків було справою не лише невдячною, а й небезпечною. Загальні питання правового режиму військового полону порушувалися в збірниках міжнародно-правових документів, у монографіях і підручниках з міжнародного права окресленого періоду, вивчалися авторами кількох кандидатських дисертацій [6; 11; 19; 20; 1; 7]. Згадаємо також і низку статей та монографій історично-правової тематики, автори яких, тавруючи «імперіалістів» і наголошуючи на повній відповідності нормам міжнародного права усієї системи забезпечення й утримання військовополонених у СРСР, вивчали різні аспекти правового регулювання режиму військового полону [5; 16; 17; 21; 22; 25].

У російській пострадянській історіографії питання міжнародно-правових і дипломатичних аспектів військового полону 20-х – 40-х рр. ХХ ст. вивчали В.Б. Конасов, А.Є. Єпіфанов та О.Л. Кузьмініх [4; 8 – 10; 15]. Серед вітчизняних вчених історичний контекст міжнародно-правового регулювання режиму військового полону в 1920-х – на початку 1930-х рр. досліджував О.В. Потильчак [23, 27 – 32; 24]. Поряд із цим треба відзначити, що, аналізуючи проблему загалом, названі автори спеціально не торкалися її кримінально-репресивного аспекту.

Виходячи зі стану вивчення проблематики міжнародно-правового регулювання судової репресії проти військовополонених, автор статті метою свого дослідження визначив аналіз змісту міжнародних конвенцій у цьому питанні. У праці запропоновано та обґрунтовано авторську концепцію щодо основних історичних етапів формування та еволюції системи міжнародного нормативно-правового регулювання судової репресії проти військовополонених у першій половині ХХ ст.

Зростання чисельності бранців у збройних протистояннях ХІХ – початку ХХ ст., зміна характеру війн і військового полону неминуче актуалізували й проблему репресій щодо військовополонених, внесли її до порядку денного міжнародного права і дипломатичного дискурсу індустріальної епохи. Уперше питання міжнародно-правового врегулювання можливих репресивних заходів щодо утримуваних у полоні військовиків ворожих армій обговорювалися на конференції миру в Гаазі в 1899 р.

Першим кроком на цьому шляху стало утвердження в міжнародному праві засадничого для інституту військового полону принципу позбавлення бранців свободи пересування. Стаття 5 додатка до Гаазької конвенції від 29 липня 1899 р. «Про закони і звичаї сухопутної війни» закріплювала положення про можливість ізоляції військовополонених у формі інтернування («у місті, фортеці, таборі чи будь-якій іншій місцевості») з обмеженням свободи їхнього пересування. Важко заперечити, що, будучи вмотивованим зовні благородними намірами захисту бранців від можливих посягань на їхнє життя і здоров'я, режим ізоляції останніх створював умови для можливих репресивних дій щодо таких осіб.

Іншим статусним принципом військового полону, що відтоді стверджувався міжнародним правом, стало поширення на військовополонених

юрисдикції законів, статутів і розпоряджень, чинних в арміях держави, що їх полонила (ст. 8). Згідно з цим принципом, будь-яка непокоря чи опір владі з боку військовополонених мали наслідком «необхідні заходи суворості». Якими саме мали бути ці «необхідні заходи», у документі не конкретизувалося. Конвенція зафіксувала дисциплінарну відповідальність як максимально допустиме покарання військовополоненого за невдалу спробу втечі з полону. Положеннями гаазького документа 1899 р. (ст. 12) встановлювалася відповідальність за повторну участь відпущеного з полону «під чесне слово» військовополоненого в бойових діях проти держави, що його полонила. Захопленого зі зброєю в руках колишнього бранця війни чекало вже не дисциплінарне покарання, а кримінальний суд та ув'язнення [26]. Підкреслимо, що й схвалена в Гаазі 18 жовтня 1907 р. нова конвенція «Про закони та звичаї війни» без жодних змін повторювала положення документа-прототипу 1899 р. у тій його частині, що стосувалась умов і принципів застосування репресій до бранців війни [3, 123 – 125].

Практика військового полону в роки Першої світової війни продемонструвала необхідність детальної розробки та ухвалення положень міжнародного права щодо порядку застосування репресій і карного переслідування військовополонених за вчинені ними військові і кримінальні злочини. Як наслідок, Женевська конвенція 1929 р. «Про військовополонених» уже містила окрему главу «Карні санкції щодо військовополонених» (гл. 3, ст. 45 – 67), норми якої були покликані врегульовувати репресивний складник у стосунках влад воюючих держав і утримуваних ними бранців війни [2, 1015 – 1018]. Уже перша стаття загальних положень цієї глави (ст. 45) підтверджувала засадничий принцип: військовополонені мають підпадати під дію законів країни утримання, підкорятися правилам і наказам, чинним для військовослужбовців її армії. Тут-таки уточнювалось і положення конвенцій 1899р. і 1907р. проте, що «...всі акти непокори бранців викликають прийняття щодо них заходів, передбачених цими законами, правилами та наказами...». Наступна 46-та стаття конвенції обмежувала репресивні можливості військових властей і суду держав щодо військовополонених лише покараннями, передбаченими для військовослужбовців національних армій. Її положення прямо забороняли будь-які прояви жорстокості, тілесні покарання, ув'язнення в карцері, позбавленому денного світла, а також не допускали покарання групи військовополонених за вчинки окремих із них осіб. 47-ма стаття Женевської конвенції 1929р. закріплювала вимоги до процесуальних дій щодо військовополонених, які перебували під слідством і судом: звинувачення мало бути доказово доведеним, процесуальні дії швидкими й невідкладними, а попереднє ув'язнення мінімальним. При цьому відбутий військовополоненим термін попереднього ув'язнення зараховувався до призначеного судом загального терміну покарання.

Досить докладно конвенція врегульовувала дисциплінарне покарання за спробу втечі з полону. У цьому контексті відповідну статтю Гаазької конвенції 1907 р. доповнили одразу кількома важливими положеннями. Окрім

підтвердження дисциплінарного покарання як максимально суворої санкції за такого роду вчинок (ст. 50), Женевська конвенція «Про військовополонених» 1929 р. встановлювала можливість «особливого нагляду» за військовополоненим-утікачем (ст. 48). Водночас спроба втечі, навіть неодноразова, не вважалась обтяжливою обставиною в тому випадку, коли бранця затримували й піддавали суду за злочини проти особи і власності, скоєні ним під час втечі з полону (ст. 51). Дисциплінарне покарання у жодному разі не було підставою для затримки полоненого, не допущення до репатріації. Винятковими такими підставами конвенція визначала порушення карної справи щодо військовополоненого або ж його ув'язнення за рішенням суду (ст. 53).

Статті частини третьої глави третьої Женевської конвенції «Про військовополонених» 1929 р. визначали порядок і умови їхнього судового переслідування. Про відкриття судового провадження проти бранця держава полонення мала обов'язково й завчасно повідомляти державу-покровительку (ст. 60). Конвенція закріплювала право військовополоненого на юридичний захист у ході слідства й суду, надання кваліфікованого перекладача, не допускала примушування звинуваченого бранця до визнання себе винним в інкримінованому діянні (ст.ст. 61 – 62). Вироки військовополоненим мали виноситись тими ж суддями і в такому ж порядку, як і вирoki військовослужбовцям армії, що їх полонила. Військовополонений отримував право в такому ж порядку оскаржити будь-який винесений проти нього судовий вирок (ст.ст. 63 – 64), а держава-покровителька мала негайно після винесення вироку суду отримати відповідне повідомлення (ст. 65). У разі винесення військовополоненому смертного вироку повідомлення про це з докладним викладом складу злочину надсилялося його державі, а держава полонення забезпечувала тримісячне відтермінування виконання смертного вироку (ст. 66). У жодному разі судовий вирок, як і інші обставини полону, не могли бути підставами для позбавлення бранця права звертатися зі скаргами до військових властей країни утримання і представників держав-покровителів (ст.ст. 67, 42) [2, 1014, 1018].

Проте трагічний досвід військового полону періоду Другої світової війни і перших повоєнних років продемонстрував не лише відверто зневажливе ставлення влади більшості воюючих країн до міжнародного гуманітарного права, а й всю недосконалість і обмеженість чинних положень останнього. Зокрема, автори міжнародного права так і не спромоглися виробити хоча б скільки-небудь надійних запобіжних заходів для припинення порушення прав людини в період війни. Женевська конвенція «Про покращення долі поранених і хворих у діючих арміях» 1929 р. (до речі, СРСР приєднався до цього міжнародно-правового документа в 1931 р.) у доволі загальній та обтічній формі передбачала, що уряди країн-підписантів «...приймають або запропонують на затвердження своїх законодавчих закладів, у випадку недостатності їх кримінальних законів, необхідні заходи для переслідування під час війни всякої дії, що суперечить постановам цих конвенцій...» (ст. 29). Наступна стаття цієї міжнародної конвенції

закріплювала положення, що робило можливим одностороннє ініціювання запитів на адресу протилежної сторони щодо розслідування будь-якого випадку порушення конвенції. Після встановлення такого порушення воюючі сторони мали «...покласти йому кінець і припинити його настільки швидко, наскільки це можливо...» [12].

На нашу думку, культивовані в роки Другої світової війни та перші повоєнні роки в нацистській Німеччині, Японії, сталінському СРСР, у деяких інших країнах обох воюючих коаліцій масові репресії проти військовополонених виявилися прямим підтвердженням безпорадності міжнародного права. Проводячись за расовими, національними, політичними чи ідеологічними критеріями, такі позасудові та судові репресії в кожному випадку мали свою специфіку. Проте спільним залишалося одне – зневага до чинного міжнародного права (від вибіркового застосування його положень до повного їхнього ігнорування), намагання виправдати репресії проти захищених міжнародним правом військовополонених, приховати їхні справжні масштаби і наслідки, а також, використавши обмеженість і недосконалість положень міжнародних конвенцій, обійти ці норми в практиці військового полону. У реаліях радянського військового полону, наприклад, судове кримінальне переслідування бранців війни стало цілою технологією, активним механізмом блокування процесу репатріації засуджених військовополонених на батьківщину. Що ж стосується нацистських таборів для військовополонених, то цілеспрямоване винищення бранців у 1939 – 1945 рр. було жахливою буденною практикою.

Відтак, немає сумнівів, що зроблене в лютому 1945 р. оголошення Міжнародного Комітету Червоного Хреста до урядів країн світу про намір переглянути чинні Женевські конвенції зумовлювалося трагедією Другої світової війни й намірами не лише заповнити існуючі лакуни в міжнародному гуманітарному праві, а й спробувати запобігти порушенням його ключових положень у майбутньому. Що ж стосується предметної для нашого аналізу проблематики судових репресій серед військовополонених, то ці питання врегульовувалися положеннями 27-ми статей (ст. 82 – 108) глави 3 («Кримінальні та адміністративні покарання») Женевської конвенції «Про поводження з військовополоненими», підписаної разом з іншими трьома актами міжнародного гуманітарного права 12 серпня 1949 р. [13].

Нова конвенція точніше, детальніше та глибше врегульовувала ситуацію можливого застосування судової репресії щодо військовополонених. Уже перша стаття загальних положень глави третьої (ст. 82) містила уточнення, покликане убезпечити бранців від кримінального покарання за вчинки, скоєння яких військовослужбовцями держави утримання не тягнуло за собою жодних судових чи дисциплінарних санкцій. Судова репресія щодо військовополонених оголошувалася виключно прерогативою військових судів, що мали забезпечувати підсудному «загальновизнані гарантії незалежності і безпристрасності» (ст. 84). Важливе значення для збереження статусу військовополоненого за засудженим

судом бранцем мали положення ст. 85, що стверджувала: «Військовополонені, які піддаються переслідуванню в силу законодавства держави, що їх полонила, за дії, скоєні ними до полонення, користуються заступництвом цієї Конвенції навіть у випадку їх засудження». До ст. 87 конвенції внесли положення, згідно з яким «при призначенні покарання суди та влада держави полонення мали максимально враховувати той факт, що, оскільки підсудний не є громадянином цієї держави, він не зв'язаний обов'язком вірності щодо неї та знаходиться під її владою внаслідок незалежних від власної волі обставин». Інші частини цієї статті категорично забороняли застосування до військовополоненого «яких би то не було тортур і проявів жорстокості», а також позбавлення військовополоненого його військового звання й права носити знаки розрізнення. Ст. 88 конвенції встановлювала принцип паритетності в покараннях і ставленні до рівних за званнями військовополонених і вояків армії держави полонення. Новацією в міжнародному гуманітарному праві стала внесена до цієї статті норма, що унеможлиблювала суворіше покарання для жінок-військовополонених, аніж те, що могло бути призначене за аналогічне правопорушення чоловікам-військовослужбовцям армії країни полонення. У ст. 93 конвенції (частина 2 глави 3 «Дисциплінарні стягнення») уточнювався перелік ненасильницьких злочинних діянь, за які (у випадку їхнього скоєння військовополоненим із метою полегшити собі втечу) останній не притягався до кримінальної відповідальності. Серед таких вказувалися: крадіжка без наміру збагачення, виготовлення та використання фальшивих документів і носіння цивільного одягу.

У частині 3-й глави 3-ї конвенції 1949 р. («Судове переслідування») значно конкретизувалися принципи й умови притягнення військовополонених до судової відповідальності за кримінальні злочини. При цьому ст. 99 конвенції містить норми, які категорично заперечують можливість засудження військовополонених за дії, що не підлягають відповідальності за законодавством держави полонення або за міжнародним правом. Такими ж категоричними були вимоги щодо забезпечення підсудному військовополоненому можливості юридичного захисту та визнання законності вироку суду. Щодо останнього, то вирок військовополоненому міг вважатися законним лише у випадку його винесення тими ж судами і в тому ж порядку, як і вирoki військовослужбовцям армії держави полонення (ст. 102).

Значно детальніше Женевська конвенція 1949 р. врегульовувала питання смертної кари. Міжнародно-правовий акт визначав неодмінні умови-запобіжники як у самій процедурі засудження військовополоненого, так і в процесі виконання смертного вироку щодо нього. До таких належали: обов'язкове попереднє інформування військовополонених і їхніх урядів про злочини, вчинення яких каралося смертною карою за законами держави полонення; пряма заборона, без згоди держави походження бранців, надалі встановлювати смертний вирок як покарання за будь-яке інше вчинене ними правопорушення (ст. 100); особливе звернення уваги суду на той

факт, що притягнена до відповідальності особа не є громадянином держави утримання, не пов'язана з нею обов'язком вірності та перебуває під її владою через обставини, що не залежать від волі цієї особи (ст. 87), а також пряма вимога щодо виконання смертного вироку не раніше як після закінчення шестимісячного терміну від дня отримання державою військовополоненого повідомлення про відповідне рішення суду (ст. 101 і 107).

Конвенція мінімізувала й термін попереднього ув'язнення військовополонених, які перебували під слідством і судом. Зокрема, ст. 103 містила вимогу проведення судового розслідування «з такою швидкістю, яку лишень допускають обставини, й таким чином, щоб судовий процес починався якомога скоріше», а також обмежувала тривалість попереднього ув'язнення терміном у 90 днів. Водночас, ця стаття конвенції містила й позбавлену будь-якої конкретики підставу для попереднього ув'язнення бранця – «інтереси державної безпеки».

Про відкриття судової справи проти військовополоненого держава-покровителька мала бути попереджена спеціальним повідомленням не пізніше як за три тижні до початку слухання справи (ст. 104). Притягнений до суду бранець мав не лише гарантоване конвенцією право на адвоката й перекладача, а й отримував можливість залучати в суді допомогу свого товариша-військовополоненого і вимагати виклику в судове засідання свідків. Положення конвенції забезпечували адвокату підсудного досить широкі можливості для якісної підготовки до слухання справи свого підзахисного в суді: не менше двох тижнів на ознайомлення з її матеріалами; право на спілкування віч-на-віч зі своїм підзахисним і зі свідками, зокрема й військовополоненими. За «достатній до відкриття судового засідання час» притягнений до суду військовополонений та його адвокат отримували звинувачувальний акт зрозумілою для них мовою. Водночас право присутності представників держави-покровительки на судовому процесі знову-таки обмежувалося тими ж «інтересами державної безпеки» (ст. 105). На нашу думку, введення такого поняття, як «інтереси державної безпеки», до тексту узгодженого документа міжнародного гуманітарного права свідчило про небажання провідних будівничих повоєнного світового порядку поступатися важливою для них сферою безпеки на користь прав людини.

Женевська конвенція 1949 р. закріплювала права засуджених бранців на апеляційний і касаційний перегляд винесених щодо них вироків судів. Порядок цього перегляду мав відповідати такому ж порядку, що існував для засуджених військовослужбовців армії країни полонення (ст. 106).

Ст. 108 конвенції визначала засади пенітенціарної практики щодо засуджених військовополонених. Призначене судом покарання засуджені військовополонені мали відбувати в тих самих установах і за тих самих умов, що й тамтешні військовослужбовці. Ці умови мали відповідати вимогам гігієни та гуманності. Засуджені військовополонені-жінки відбували покарання окремо від чоловіків та під наглядом жіночого персоналу. За будь-яких умов ув'язнені

військовополонені залишалися під захистом положень конвенції. Вони мали право надсилати та отримувати поштову кореспонденцію й посилки, гуляти на свіжому повітрі, отримувати медичну та духовну допомогу [13].

Отже, у формулюванні положень міжнародного гуманітарного права щодо практики кримінального переслідування і судових репресій осіб зі статусом військовополоненого виокремлюються принаймні три основні етапи, що, і це цілком логічно, збігаються з розробкою та підписанням чотирьох відповідних міжнародних конвенцій. Уже на початковому етапі цього процесу, що охопив перші два десятиліття ХХ ст. (від Гаазької конференції 1899 р. до завершення Першої світової війни), зусиллями урядів і дипломатів провідних держав були визначені умови й принципи застосування судових репресій проти військовополонених. Зокрема, у міжнародному праві утверджувалися засадничі для інституту військового полону принципи: позбавлення бранців свободи пересування, поширення на військовополонених юрисдикції національного законодавства держави полонення, кримінальної відповідальності відпущеного з полону бранця за повторну участь у бойових діях, а також фіксації дисциплінарного стягнення як максимального покарання за спробу втечі з полону. Поряд із цим розробка зазначених положень міжнародного гуманітарного права в текстах Гаазьких конвенцій 1899 р. і 1907 р. характеризувалася поверховістю, що залишала воюючим сторонам численні можливості для зловживань.

У Женевській конвенції «Про поводження з військовополоненими» 1929 р. значно докладніше, аніж у конвенції 1907 р., врегульовувалися питання судової репресії щодо військовополонених. Конвенція обмежувала репресивні можливості військових властей і суду держав щодо військовополонених лише покараннями, передбаченими для військовослужбовців національних армій; закріплювала вимоги до процесуальних дій у відповідному кримінальному слідстві й судовому провадженні; встановлювала підстави для затримки військовополоненого, не допускала репатріації через порушення карної справи або ув'язнення за рішенням суду; визначала порядок і умови судового переслідування військовополонених.

Саме на другому етапі врегулювання механізмів судово-кримінальної репресії щодо військовополонених у цій сфері міжнародного права було остаточно закріплено гуманістичні принципи національних правових систем західних демократій. Вважаємо, що поширення останніх на сферу міжнародного гуманітарного права зробило можливим створення правових засад дотримання воюючими сторонами невід'ємних прав притягнених до судової відповідальності й засуджених військовополонених. Очевидним недоліком формату міжнародної конвенції у вирішенні означеної проблеми була відсутність будь-яких запобіжних заходів щодо дотримання її положень сторонами конфлікту.

Третій етап міжнародно-правового врегулювання проблеми судового переслідування бранців війни в полоні був пов'язаний із виробленням і ухваленням нині чинної Женевської конвенції «Про поводження з військовополоненими» 1949 р. Її завданням стало не лише заповнення існуючих

лакун у міжнародному гуманітарному праві, а й запобігання порушенням його ключових положень у майбутньому. Саме тому конвенція закріплювала ключовий принцип – за будь-яких умов ув'язнені військовополонені залишалися під її захистом. Значно детальніше, ніж у Женевському документі 1929 р., у новій конвенції було виписано принципи й умови притягнення військовополонених до судової відповідальності за кримінальні злочини і врегульовано питання смертної кари. Конвенція мінімізувала термін попереднього ув'язнення військовополонених, які перебували під кримінальним слідством і судом, закріплювала права засуджених бранців на апеляційний та касаційний перегляди судових вироків і визначала засади пенітенціарної практики щодо засуджених військовополонених.

Джерела та література:

1. Амелин А.Б. *Международно-правовое регулирование военного плена: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / А. Б. Амелин; Акад. общественных наук при ЦК КПСС. – М., 1954. – 15 с.*
2. *Военнопленные в СССР. 1939 – 1956. Документы и материалы / Сост. М.М. Загоруйко, С.Г. Сидоров, Т.В. Царевская / Под. ред. проф. М.М. Загоруйко. – М.: Логос, 2000. – 1120 с.*
3. *Вторая конференция мира. 1907 / Мин-во иностранных дел России. – Спб.: Типография В.Ф. Кирибаума, 1908. – С. 123 – 125.*
4. Епифанов А.Е. *Ответственность за военные преступления, совершенные на территории СССР в годы Великой Отечественной войны. 1941 – 1956 гг.: Монография / А.Е. Епифанов. – Волгоград: Волгоградская академия МВД России, 2005. – 277 с.*
5. Жданов Н. *Международно-правовая проблема военного плена в условиях нового времени (Доклад, читанный 16 января 1928 г. на заседании секции междунар. права Общества деятелей сов. права) / Н. Жданов // Международное право. – 1928. – № 2 – 3. – С. 31 – 49.*
6. *Женевская конвенция об обращении с военнопленными от 12 августа 1949 года // Женевские конвенции о защите жертв войны. – М.: Юридическая литература, 1954. – С. 69 – 129.*
7. Забигаило К. С. *Вопросы защиты жертв войны на Женевской дипломатической конференции 1949 года: автореф. дис. канд. юрид. наук: / 12.00.01 / К.С. Забигаило; Киевский гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. – К., 1954. – 12 с.*
8. Конасов В. Б. *Военнопленные второй мировой войны: международно-правовые, политические и нравственные аспекты проблемы / В.Б. Конасов // Уроки и проблемы изучения истории второй мировой войны. Тезисы российской научно-практической конференции. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации пед. кадров, 1995. – С. 10 – 12.*
9. Конасов В. Б. *Судьбы немецких военнопленных в СССР: дипломатические, правовые и политические аспекты проблемы. Очерки и документы: Монография / В.Б. Конасов; послесл. В.Н. Вартанова. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации пед. кадров, 1996. – 320 с.*
10. Конасов В.Б. *Судебное преследование немецких военнопленных в СССР. Внешнеполитический аспект проблемы: Монография – М.: Ин-т военной истории МО РФ, 1998. – 168 с.*

11. Конвенция о законах и обычаях сухопутной войны от 5 (18) октября 1907 года // *Международное право в избранных документах*. – М.: Юридическая литература, 1957. – Т. 3. – С. 41 – 46.
12. *Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armies in the Field*. Geneva, 27 July 1929 // *Международные акты* [Электронный ресурс]. URL: <http://inter-acts.ru/humanitar/geneva/geneva-1929-convention-for-the-amelioration-of-the-condition-of-the-wounded-and-sick-in-armies> (дата обращения 28.07.2015).
13. Конвенция (III) об обращении с военнопленными. Женева, 12 августа 1949 года // *Международный Комитет Красного Креста. Официальный сайт* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.icrc.org/rus/resources/documents/misc/geneva-convention-3.htm> (дата обращения 28.07.2015).
14. Коркунов Н.М. *Международное право: Лекции, читанные в Военно-юридической академии* / Н.М. Коркунов. – Спб., 1886. – С. 238.
15. Кузьминых А.Л. *Международно-правовое регулирование режима военного плена и интернирования во второй половине XIX – первой половине XX в.* / А.Л. Кузьминых // *Отрасли права. Аналитический портал* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://отрасли-права.рф/article/1928> (дата обращения 28.07.2015).
16. Латышев А. *Женевские конвенции 1949 года о защите жертв войны* / А. Латышев // *Советское государство и право*. – 1954. – № 7. – С. 121 – 125.
17. Левин Д.Б. *Об уголовной ответственности военнопленных* / Д.Б. Левин // *Вопросы уголовного права: Сб. 1*. – М., 1944. – С. 85 – 94.
18. Мартенс Ф.Ф. *Восточная Европа и Брюссельская конференция. 1874 – 1878 гг.* / Ф.Ф. Мартенс. – Спб., 1879. – С. 2.
19. *Международное право: учебник* / [под ред. Н.Т. Блатовой, Л.А. Моджорян]. – М.: Юрид. лит., 1979. – 584 с.
20. *Международное право. Учебник* / Под ред. Н.Т. Блатовой. – М., 1987. – С. 492 – 494.
21. Николаев О. *Женевские конвенции 1949 г. о защите жертв войны* / О. Николаев. – М.: Медгиз, 1955. – 48 с.
22. Петров Е. *Американские империалисты – злостные нарушители режима военного плена* / Е. Петров // *Советское государство и право*. – 1952. – № 12. – С. 48 – 61.
23. Потильчак О.В. *Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939 – 1954): Монографія* / О.В. Потильчак. – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 482 с.
24. Потильчак О.В. *Міжнародно-правове регулювання режиму військового полону у другій половині 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. і позиція радянського керівництва* / О.В. Потильчак // *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. – 2005. – № 1. – С. 192 – 196.
25. Сабанин А.В. *Вопросы военного плена в их основном освещении* / А.В. Сабанин // *Международная жизнь*. – 1929. – № 12. – С. 96 – 103.
26. *Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land*. The Hague, 29 July 1899 [Electronic resource] / Online: International Committee of the Red Cross – Access: <http://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/ART/150-110009?OpenDocument> (date of the application 27.07.2015).

© **Владислав БАРСТОК**

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СУДЕБНЫХ РЕПРЕССИЙ В ОТНОШЕНИИ ВОЕННОПЛЕННЫХ (ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XX ВЕКА): ИСТОРИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ ПРОБЛЕМЫ

Анализируется содержание международных конвенций в вопросе правового регулирования уголовного судебного преследования военнопленных с применением методов исторической компаративистики и контекстного анализа нормативно-правовых актов.

Предложена и обоснована авторская концепция периодизации основных исторических этапов формирования и эволюции системы международного нормативно-правового регулирования судебной репрессии в отношении военнопленных в первой половине XX века. Выделяются в этом процессе три основных этапа, которые, совпадают с разработкой и подписанием Гаагских 1899 г. и 1907 г. и Женевских 1929 г. и 1949 г. международных конвенций.

Ключевые слова: *военный плен, военнопленный, международное гуманитарное право, Гаагские 1899 г., 1907 г. и Женевские 1929 г., 1949 г. конвенции, судебная репрессия.*

© **Vladislav BARSTOK**

INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF REPRESSIONS APPLIED TO PRISONERS OF WAR (THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY) AND THE HISTORICAL CONTEXT OF THE PROBLEM

Using the methods of historical comparativistics and context analysis of legal acts the author analyzes the content of international conventions on the issue of legal regulation of criminal prosecution of war prisoners.

The researcher offered and motivated the concept of division into periods of the main historical important stages of development and evolution of the system of international normative legal regulation of judicial repression applied to prisoners of war in the first half of the twentieth century. In this process the researcher singled out three main stages which concur with the development and signing the Hague in 1899 and 1907 and the Geneva in 1929 and 1949 international conventions.

In the initial stage of this process which comprised the first two decades of the twentieth century (from the Hague Conference 1899 to the end of the first World War) thanks to the efforts of governments and diplomats of leading countries the terms and principles of the repressions applied to prisoners of war were defined. In particular, the

world witnessed establishing of the main principles for the institute of military captivity in international law: dismissing of captives' freedom of movement, prisoners of war became subjects to the jurisdiction of the national law of capture, criminal liability for repeated participation in hostilities and committing disciplinary penalty as maximum punishment for trying to escape from captivity. The development of these provisions of international humanitarian law in the texts of the Hague conventions of 1899 and 1907 was characterized by superficiality, which left belligerents numerous opportunities for abuse.

The second stage of settlement of repressive component in the relations of states and warring powers and prisoners of war is defined as a time of preparation and signing in 1929 the Geneva Convention "On the Treatment of Prisoners of War". This internationally legal instrument was considerably more effective in regulating the question of judicial repression of war. The Convention limited the possibilities of repressive military authorities and court states on prisoners to a punishment prescribed for the military national armies; reinforced requirements for proceedings in the corresponding criminal investigation and court proceedings; established the reasons for the delay of repatriation of prisoners of war as a violation of criminal proceedings or imprisonment by court; defined the procedure and conditions for the prosecution of war prisoners.

This second stage settlement for mechanisms of forensic criminal repression of war finally consolidated humanistic principles enshrined in national legal systems of Western democracies. We believe that the latter made it possible to legally observe the inalienable rights of warring parties brought to justice and convicted of war. The obvious drawback of the format of an international convention in solving of our problem was the absence of any safeguards to comply with its provisions by parties of a conflict.

The third phase of international legal regulation of war prisoners' prosecution was associated with the elaboration and adoption of currently existing Geneva Convention "On the Treatment of Prisoners of War" passed in 1949. Its task was not only to fill the already existing gaps in international humanitarian law, but also prevent the violation of its key provisions in the future. That is why the convention enshrines the key principle - under any conditions the prisoners of war were under its protection. Principles and terms of bringing prisoners to justice for criminal offenses were discharged much more in the new Convention; it also regulates the death penalty. Convention minimized the term of pre-trial detention for prisoners of war who were under criminal investigation and trial, reinforcing the right of convicted prisoners to appeal and cassation review of court decisions, defining principles and practice in the penitentiary of prisoners of war.

Keywords: captivity, prisoner of war, international humanitarian law, The Hague, 1899, 1907 and 1929 Geneva 1948 Convention, the judicial repression.

УДК 93/94

© **Олександр КИРИЧЕНКО,**
Олександра ТУНТУЛА

НОВІТНІЙ ЮРИДИЧНИЙ ДОКТРИНАЛЬНИЙ БАЗИС РОЗВИТКУ ІСТОРІЇ ТА ІНШИХ НАПРЯМКІВ СУСПІЛЬНОГО І ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ

Викладені базисні завдання юриспруденції та історії. Розглянуто сутність базисних об'єктів історичної науки та освіти. Запропоновано видовий поділ суспільних фактів. Представлені базисні властивості права. Розкрито сутність новітньої доктрини послідовності передачі влади від населення адміністративно-територіальних одиниць до державних органів. Викладено новітню доктрину правового статусу соціосуб'єктів. Запропоновано ступеневий видовий поділ способів управління волею соціосуб'єктів. Розкрито значення викладених доктрин юриспруденції для розвитку історії та інших напрямів суспільного й гуманітарного знання.

Ключові слова: базисні завдання історії, способи управління волею соціосуб'єктів, правовий статус соціосуб'єктів, механізм передачі народної влади.

Сучасний стан розвитку історії та інших напрямів суспільного й гуманітарного знання свідчить про те, що ці напрями наукових знань перебувають поза межами базисних доктрин юриспруденції і тому не можуть представити такі результати наукових досліджень, які б відповідали вимогам ст. 1 Конституції України із становлення нашої держави як правової [2]. У цьому аспекті власне юриспруденція має представити вказаним напрямам наукового знання такий спільний суспільний та гуманітарний доктринальний базис, який має забезпечити ефективний, раціональний, якісний та, головне, стійкий їхній розвиток. Адже не секрет, що інтерпретація положень будь-якої суспільної чи гуманітарної науки (особливо, історії, політології, соціології, державного управління, військової науки та ін.) лише тому, що ці науки перебувають за межами базисних категорій юриспруденції, безпосередньо залежать від тієї суспільно-політичної ситуації, яка склалася в поточний момент у суспільстві. Водночас належний доктринальний категоріальний апарат математики (числа та інші одиниці виміру, правила вирахувань із ними: додавання, віднімання, множення, ділення тощо) становить

основу будь-якої природничої чи технічної науки й не дозволяє довільно трактувати її певні положення залежно від суспільно-політичної ситуації в країні і у світі. Якби ця ситуація не змінювалася, математика, фізика, хімія, астрономія і всі інші природничі та технічні науки залишилися б незмінними в контексті свого доктринального категоріального апарату [1, 31; 4, 8].

Багато наявних положень історії, політології, соціології, державного управління, військової науки та інших суспільних і гуманітарних наук перебувають поза межами доктринального категоріального апарату юриспруденції і фактично презентують положення лише «наукової мастурбації», які можна довільно змінювати залежно від суспільно-політичної ситуації, що створюється на певний час. Щоб такого не було, замість названих суспільних і гуманітарних наук повинні з'явитися історично-правова наука, політологія юриспруденції, соціологія юриспруденції, теорологія державно-правового управління, військова галузь права та ін. А політик, державний службовець, військовослужбовець, політичний чи журналістський оглядач, будь-який інший співробітник засобів масової інформації поза межами категоріального апарату юриспруденції фактично є потенційним правопорушником, оскільки здійснює безпосереднє або дистанційне керування волею соціосуб'єктів поза межами доктринального категоріального апарату юриспруденції і розробленого цією наукою правового регулювання необхідних сторін суспільного життя [1, 31 – 32; 4, 8].

Відповідно до викладеної ситуації представники наукової школи юриспруденції професора Аланкіра останніми роками доклали чимало зусиль, щоб розпочати розбудову власне такого спільного для розвитку історії та інших суспільних і гуманітарних напрямів наукового знання доктринального базису, який насамперед складається з базисних завдань історичної науки, базисних складників планетарного життя, базисних об'єктів історичної науки та освіти, сутності та ступеневого видового поділу суспільних фактів та ін., що успішно апробовано й у навчальному процесі з підготовки спеціалістів та магістрів за фахом «викладач історії» та «вчитель історії і права» у Навчально-науковому інституті історії, політології і права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського [1, 32 – 38; 3; 4, 9 – 10; 5, 6 – 7; 9].

Подальша наукова апробація вказаних новітніх доктрин юриспруденції наукової школи професора Аланкіра в контексті розвитку історії та інших суспільних і гуманітарних напрямів наукового знання та ініціювання відповідної широкої коректної наукової дискусії з приводу розробки остаточного варіанта вирішення цих проблем і складають основні завдання цієї публікації.

Розробку належного спільного для історії та інших суспільних і гуманітарних напрямів наукового знання доктринального базису доцільно розпочати з принципового перегляду базисних завдань цих наук. **Базисні завдання юриспруденції** автори пропонують викласти у такій редакції:

1. **Базисне міжнаукове завдання** – розробити й реалізувати ефективний (із найкращими результатами), раціональний (із найменшими витратами) та

якісний (за відсутності суперечностей та інших недоліків) доктринальний базис (способи управління волею соціосуб'єктів, сутність та видовий поділ суспільних фактів, сутність та склад правового статусу соціосуб'єктів, процедура передачі влади від населення до державних органів, механізм зміни та скасування рішень первинної, вторинної та третинної влади населення тощо) з розвитку філософії, історії, соціології, політології, державного управління та інших напрямів суспільного та гуманітарного наукового знання [1, 29 – 30; 4, 7].

2. Базисні власні наукові завдання юриспруденції:

2.1. Розробка і реалізація ефективного, раціонального та якісного правового врегулювання необхідних сторін суспільного життя, тобто права.

2.2. Розробка та застосування ефективних, раціональних і якісних засобів протидії порушенням зазначеного правового регулювання (засобів протидії правопорушенням).

2.3. Вузівська підготовка і перепідготовка юристів.

2.4. Проведення з цією метою наукових досліджень.

2.5. Встановлення наявності певних обставин, особливостей, характеру та послідовності виконання базисних завдань юриспруденції в минулому [3, 30; 4, 7].

Зважаючи на викладені підходи та міжнаукові базисні завдання юриспруденції, автори пропонують визначити **базисні завдання історичної науки в таких спосіб:**

1. Установити шляхом відповідної історично-наукової діяльності наявності характеру й послідовності обставин суспільного життя в минулому і пов'язаного з нею позасуспільного людського та позалюдського життя.

2. Вузівська підготовка й перепідготовка істориків і проведення іншої наукової та прикладної історично-освітньої діяльності [3, 32; 4, 9].

З огляду на викладені положення, запропонована О.А. Кириченком **новітня доктрина базисних об'єктів історичної науки та освіти** може бути представлена таким чином:

1. Встановлення:

1.1. Наявності минулого.

1.2. Характеру минулого.

1.3. Послідовності певних обставин минулого:

1.3.1. Позалюдського життя, пов'язаного із суспільним.

1.3.2. Особистого життя людини, пов'язаного із суспільним.

1.3.3. Позанормативного суспільного життя.

1.3.4. Нормативного суспільного життя:

1.3.4.1. Позаюридичного суспільного життя:

1.3.4.1.1. Морального суспільного життя.

1.3.4.1.2. Релігійного суспільного життя.

1.3.4.2. Юридичного суспільного життя (правовідносин).

2.1. Вузівська підготовка і перепідготовка істориків.

2.2. Проведення з цією метою наукових досліджень [1, 34 – 35; 4, 10].

Дослідженням наявності, характеру та послідовності обставин минулого позалюдського та особистого життя людини, пов'язаного із суспільним життям, мають займатися ті чи інші історичні науки, а обставин позанормативного та нормативного суспільного життя – історично-юридичні науки: Історія вітчизняної політології і теорології юриспруденції (Історія держави і права України), Історія зарубіжної політології і теорології юриспруденції (історія держави і права зарубіжних країн), Історія правових вчень (історія правових і політичних вчень) та ін. [1, 35; 4, 10 – 11].

Якщо ж обставини минулого є порушенням правового статусу (прав, свобод, обов'язків, інтересів) певного соціосуб'єкта (фізичної чи юридичної особи, держави, міждержавного утворення) і це минуле знаходиться в межах життя правопорушника (а під час реабілітації і поза цими межами) та строків давності притягнення винної особи до антикримінальної чи іншого виду юридичної відповідальності, то таке минуле, у т.ч. й позалюдського життя та особистого життя людини, не пов'язаного із суспільним життям, є об'єктом антиделіктної діяльності (в контексті другого базисного завдання юриспруденції) [3, 35 – 36; 4, 11].

А тепер настав час запропонувати розроблену авторами **новітню доктрину ступеневого сутнісного видового поділу суспільних фактів** (певних життєвих обставин, що зумовлюють появу та/чи зміну та/або припинення певних відносин між людьми, тобто суспільних відносин) залежно від:

1. Сутності суспільних відносин на:

1.1. Позаюридичні факти – життєві обставини, що зумовлюють виникнення та/чи зміну та/або припинення тих чи інших суспільних відносин, що не врегульовані правом і можуть мати деталізацію в контексті деяких базисних складників планетарного життя: позанормативні, нормативні: моральні, релігійні та ін.

1.2. Юридичні факти – життєві обставини, що зумовлюють виникнення та/чи зміну та/або припинення тих чи інших правовідносин, тобто суспільних відносин, що врегульовані правом.

2. Характер зв'язку з волею людини на:

2.1. **Вольові суспільні факти** (життєві обставини, які зумовлюють виникнення та/чи зміну та/або припинення суспільних відносин із волі людини):

2.1.1. Суспільні діяння:

2.1.1.1. Позаюридичні діяння, тобто дія або бездіяльність певного соціосуб'єкта, у результаті якого виникають та/чи змінюються та/або припиняються позаюридичні суспільні відносини (суспільні відносини, що не врегульовані правом), які не впливають або вплинули несуттєво на розвиток суспільства.

2.1.1.2. Юридичні діяння, тобто дія чи бездіяльність певного соціосуб'єкта або декількох соціосуб'єктів (взаємопов'язані дії або бездіяльність кількох соціосуб'єктів), у результаті чого виникають та/чи змінюються та/або

припиняються правовідносини (суспільні відносини, що врегульовані правом), які не впливають або вплинули несуттєво на розвиток суспільства, у т.ч.:

2.1.1.2.1. Діяння осудної фізичної особи та/чи осіб, яка (які) не повинна та/або не могла передбачити настання такого суспільного факту, тобто за відсутності вини, а значить, й наявності вольового легального прояву зі сторони особи чи осіб.

2.1.1.2.2. Діяння осудної фізичної особи та/чи осіб, яка (які) діяли в умовах обставин, що виключають суспільну небезпеку чи суспільну шкідливість цього діяння.

2.1.2. *Суспільні події:*

2.1.2.1. Позаюридичні події, тобто дії та/чи бездіяльність великих груп соціосуб'єктів, у результаті чого виникають та/чи змінюються та/або припиняються позаюридичні суспільні відносини (суспільні відносини, які не врегульовані правом), що істотно вплинули на розвиток суспільства.

2.1.2.2. Юридичні події, тобто дія та/чи бездіяльність великих груп соціосуб'єктів, у результаті чого виникають та/чи змінюються та/або припиняються правовідносини (суспільні відносини, що врегульовані правом), які істотно вплинули на розвиток суспільства.

2.2. **Позавольові суспільні факти** (життєві обставини, які зумовлюють виникнення та/чи зміну та/або припинення суспільних відносин без участі людини або за відсутності її вини):

2.2.1. Монопозавольові суспільні факти (позаюридичні, юридичні):

2.2.1.1. Явища природи, що вплинули на виникнення та/чи зміну та/або припинення суспільних відносин.

2.2.1.2. Діяння живого світу, що вплинули на виникнення та/чи зміну та/або припинення суспільних відносин.

2.2.1.3. Діяння неосудної фізичної особи та/чи осіб, що вплинули на виникнення та/чи зміну та/або припинення суспільних відносин.

2.2.1.4. Діяння осудної малолітньої фізичної особи та/чи осіб, що вплинули на виникнення та/чи зміну та/або припинення суспільних відносин:

2.2.2. Позавольові суспільні поліфакти (позаюридичні, юридичні), коли паралельно та взаємопов'язано послідовно здійснюється два і більше перерахованих у п. 2.2.1 суспільних фактів.

2.3. **Суспільні поліфакти**, які складаються з будь-якого переліку названих суспільних та/чи юридичних фактів [1, 37 – 38; 4, 11 – 12].

У цьому аспекті доцільно викласти розроблену автором у співавторстві з Ю.О. Ланцедовою **новітню доктрину базисних властивостей права** як наріжну категорію юриспруденції та важливу доктринальну категорію спільного для історії та інших суспільних і гуманітарних напрямів наукового знання доктринального базису, що проявляється через такі характеристики права:

1. Право як один із способів дистанційного управління волею соціосуб'єктів.
2. Право як один із базисних складників правового статусу соціосуб'єктів.

3. Право як сумативна категорія, що об'єднує все існуюче в державі правове регулювання і має свою систему: галузь, моногалузь, полігалузь, субгалузь, інститут, моноінститут, поліінститут, субінститут, норму, її гіпотезу, диспозицію та санкції, у контексті чого треба говорити, зокрема, не про Антикримінальне, Адміністративне та інше право України, а про Антикримінальну, Адміністративну та іншу галузь права України [1, 39 – 40; 4, 12].

Перша базисна властивість права пояснює й семантичну неспроможність словосполучення «нормативно-правове регулювання» та інших похідних термінів. Правове регулювання (як і будь-яке інше нормативне – мораль, релігія) не може існувати поза межами норми, тому в акценті уваги на нормативності власне права вже немає необхідності [1, с. 40; 4, 12].

Ми пропонуємо **новітню доктрину способів управління волею соціосуб'єктів** ступеневого поділу у такий спосіб:

1. Дистанційні способи:

1.1. Нормативні способи:

1.1.1. Норми моралі.

1.1.2. Норми релігії.

1.1.3. Норми права (матеріалізована форма влади народу).

1.1.4. Норми політичної доцільності.

1.2. Позанормативні способи.

2. Безпосередні способи:

2.1. Бесіди та інші форми безпосередньої комунікації керівника і підлеглого.

2.2. Проведення лекційних, семінарських та інших занять з особами, які навчаються.

2.3. Наради та інші зібрання колективних органів управління юридичних осіб.

2.4. Збори та інші зібрання трудових колективів.

2.5. Мітинги, ходи та інші публічні зібрання людей тощо [3, 40 – 41; 3, 12].

Найбільш ефективний, раціональний, якісний і, як показав увесь попередній суспільний розвиток, **єдиний можливий спосіб дистанційного керування волею соціосуб'єктів у гуманістичній державі є нормативний. Це усне або письмове встановлення:**

1. Умов, за яких має бути реалізовано певне правило поведінки суб'єкта або суб'єктів (гіпотеза).

2. Власне таких правил поведінки (диспозиція).

3. Негативних наслідків, які повинні настати, якщо це правило не буде виконане в повному обсязі (санкція) [1, 41; 3, 12].

І нині норми права або правове регулювання залишаються одним із найбільш ефективних регуляторів суспільних відносин у гуманістичному суспільстві, який тільки і може привести до реального панування принципу «сили закону» або «сили влади народу».

Водночас інші нормативні (мораль, релігія, політична доцільність) і позанормативні способи дистанційного керування волею соціосуб'єктів покликані затвердити реалізацію принципу «закон сили» або «закон меншості», тобто коли рішення в суспільстві ухвалюються на основі волевиявлення фактично меншості виборців та/або «закон неусвідомленої більшості», тобто, коли такого роду рішення хоч і ухвалюються на основі волевиявлення більшості виборців, але неусвідомлене, коли виборці, голосуючи, не розуміють, за що саме голосують [1, 41 – 42; 3, 12 – 13].

Норми моралі й норми релігії певною мірою можуть сприяти реалізації й принципу «сили закону», але вони порівняно з нормами права в будь-якому випадку є менш ефективними, раціональними та якісними способами дистанційного керування волею соціосуб'єктів – способами регулювання суспільних відносин та державного управління. Виконання норм моралі підтримується лише засудженням оточуючих, а виконання норм релігії – спірним у контексті доведеності й перспективним (що лежить за межами життя кожної конкретної людини) божественним контролем [1, 42; 3, 12].

Покарання за порушення норм моралі і права може бути призначено невдовзі після вчинення правопорушення, а за порушення норм релігії – лише після смерті людини. Останнє є основною відмінною ознакою розмежування цих нормативних способів дистанційного керування волею соціосуб'єктів, що, в першу чергу, і визначає недосконалість релігійних норм у такій якості [1, 42; 3, 12].

Нині поширений і такий спосіб регулювання суспільних відносин, як «політична доцільність», що не дуже відрізняється від управління волею інших суб'єктів нормами «життя за поняттями» і має бути повернуто (разом із системою неюридичних наук із загальною назвою «державне управління») в «лоно» юриспруденції та в правове поле. Противне неминуче призводить до адміністративного свавілля і до становлення антипода правової держави, а значить, і до вчинення особливо тяжкого злочину – до порушення ст. 1 Конституції України, яка проголосила державу правовою [1, 42 – 43; 2; 3, 12].

З урахуванням викладеного доцільно представити розроблену авторами новітню доктрину процедури передачі влади від населення адміністративно-територіальних одиниць (АТО) до державних органів:

1. Безпосередня демократія (первинна влада):

1.1. Загальнодержавна безпосередня демократія:

1.1.1. Загальнодержавний референдум.

1.1.2. Загальнодержавні вибори.

1.2. Регіональна безпосередня демократія:

1.2.1. Регіональний референдум.

1.2.2. Регіональні вибори.

1.3. Локальна безпосередня демократія (загальні збори колективу юридичної особи з ухваленням рішення за допомогою таємного голосування та ін.).

Інші форми народного волевиявлення не мають демократичного характеру. Вони не є всеохопними та/або не можуть забезпечити таємницю волевиявлення (а значить, й гарантії свободи такого волевиявлення): мітинги, ходи, віче, екзит-поли, реєстрація на сайтах, подача заяв, загальні збори колективу юридичної особи з відкритим голосуванням.

В означеному аспекті йдеться, власне, про такий політичний режим держави, як демократія, що походить від слів «demos + kratos» – влада народу, де буква «s» у слові «demos» не повинна урізатися, як це зроблено в традиційному словосполученні «демократія» з метою приховування **істинного поділу політичних режимів держави** на:

- **демократію**, коли рішення в суспільстві або в локальних колективах ухвалюються усвідомлено більшістю виборців чи інших голосуючих, мінімально 50% плюс ще хоча б один голос, що можливо лише при досить високій політичній зрілості населення, інших голосуючих. Інакше керування має взяти на себе певна політико-правова еліта, яка фактично може бути гуманістичного чи егоїстичного спрямування, коли останнє практично буде презентувати політичний режим лише демонкратії;

- **квазідемократію**, коли рішення в суспільстві хоча й ухвалюються більшістю, але неусвідомлено, тобто коли голосуючи фактично не розуміють, за яке саме рішення, досягнення якої саме мети вони голосують;

- **демонкратію**, від слів «demon + kratos» – влада зла, насильства, у кінцевому рахунку меншості населення держави, коли рішення в суспільстві практично ухвалюються меншістю виборців чи інших голосуючих [1, 162 – 163; 5, 12].

2. Представницька демократія (вторинна влада):

2.1. Поліпредставницька демократія:

2.1.1. Загальнодержавна поліпредставницька демократія:

2.1.1.1. Перший рівень (парламент у цілому).

2.1.1.2. Другий рівень (президія парламенту, друга палата парламенту).

2.1.2. Регіональна поліпредставницька демократія:

2.1.2.1. Перший рівень (сесія місцевих рад, законодавчих зборів та ін.).

2.1.2.2. Другий рівень (виконком, президія, інше постійне представництво місцевих рад, законодавчих зборів та ін.).

2.1.3. Локальна поліпредставницька демократія:

2.1.3.1. Перший рівень (загальні збори колективу юридичної особи).

2.1.3.2. Другий рівень (президія, інше постійне представництво загальних зборів юридичної особи).

2.2. Монопредставницька демократія:

- 2.2.1. Загальнодержавна монопредставницька демократія (президент, прем'єр-міністр чи інша найвища посадова особа держави, яка обирається всім населенням держави).

- 2.2.2. Регіональна монопредставницька демократія (губернатор, глава регіону, інший виборний вищий керівник регіону).

2.2.3. Локальна монопредставницька демократія (виборний керівник юридичної особи).

3. Делегована демократія (третинна влада):

3.1. Загальнодержавна делегована демократія:

3.1.1. Уряд.

3.1.2. Прем'єр-міністр.

3.1.3. Керівники міністерств, відомств і комітетів.

3.2. Регіональна делегована демократія (керівники, співробітники регіональних юридичних осіб).

3.3. Локальна делегована демократія (керівники та співробітники низових юридичних осіб) [1, 168 – 170; 5, 12 – 13].

Найбільшій значимості у викладеному аспекті набуває **новітня доктрина збалансованості правового статусу соціосуб'єктів**, яку автори новітньої концепції вбачають у такій системі часткових доктрин і концепцій:

1. Склад соціосуб'єктів:

1.1. Фізичні особи.

1.2. Юридичні особи.

1.3. Держава як сумативне утворення фізичних та юридичних осіб.

1.4. Міждержавна установа як сумативне утворення фізичних та юридичних осіб.

2. Склад правового статусу соціосуб'єктів:

2.1. Право (можливість певного соціосуб'єкта скористатися конкретним позитивним результатом суспільного розвитку).

2.2. Свободи (акцент уваги на альтернативності й на безперешкодному виборі перелічених суб'єктів такої можливості).

2.3. Обов'язки (необхідність виконати соціосуб'єктом припису, що підтримується державним примусом).

2.4. Інтереси (можливість соціосуб'єкта використовувати в своїх цілях таке право, свободу чи обов'язок іншого соціосуб'єкта).

3. Внутрішній баланс правового статусу соціосуб'єктів, коли права, свободи та інтереси певного соціосуб'єкта повинні обґрунтовувати появу відповідного обсягу його обов'язків.

4. Зовнішній баланс правового статусу соціосуб'єктів, коли правовий статус одного соціосуб'єкта повинен бути однаковий із правовим статусом іншого соціосуб'єкта того ж рівня і виду.

5. Алогічність реалізації прав, свобод, інтересів та/або обов'язків одного соціосуб'єкта за рахунок порушення правового статусу іншого соціосуб'єкта [1, 44; 3, 6 – 7].

Викладені положення дають можливість удосконалити й передбачений ч. 2 ст. 3 Конституції України головний конституційний обов'язок держави та основну спрямованість діяльності державних органів, яку автори пропонують викласти в такій редакції: **«Базисний обов'язок держави та основну спрямованість діяльності державних органів складають [2]:**

1. Пізнання природного (заснованого на загальнолюдських цінностях і принципі справедливості, що фактично є історично змінним і залежить від того, яке існує на час ухвалення певного рішення сумарне політико-правове розуміння оточуючого світу населенням держави чи певної адміністративно-територіальної одиниці) правового статусу (прав, свобод, обов'язків, інтересів) соціосуб'єктів (фізичних чи юридичних осіб або держави чи міждержавного утворення).

2. Правове визнання вказаного правового статусу соціосуб'єктів (перетворення природних прав, свобод, обов'язків та інтересів соціосуб'єктів в суб'єктивний правовий статус фізичних, юридичних осіб, держави, міждержавного утворення, тобто в правовий статус, передбачений певним законом, деталізація його в сторону покращення може здійснюватися й підзаконними правовими актами).

3. Забезпечення реалізації названого правового статусу зазначених соціосуб'єктів.

4. У разі порушення цього правового статусу соціосуб'єкта відновлення його права, свободи, обов'язку або інтересу за допомогою: 4.1. Відшкодування фізичної, матеріальної чи моральної шкоди. 4.2. Іншого відновлення порушеного правового статусу соціосуб'єкта» [1, 44 – 45; 3, 7].

Доктринальне і законодавче забезпечення виконання означеного базисного конституційного обов'язку держави та її державних органів автори покладають, у першу чергу, на таку новітню теоретичну (теоретичну) юридичну науку, як «Політологія юриспруденції», та на таку теоретичну регулятивну юридичну науку, як «Теоретика державно-правового управління», а також на систему існуючих і перспективних галузевих регулятивних юридичних наук, що складається чи може складатися з-понад п'ятдесяти певних галузей права [1, 45; 3, 7].

Представники наукової школи юриспруденції професора Аланкіра розробили й багато інших новітніх базисних доктрин і концепцій юриспруденції [1; 3; 4; 5].

Викладені новітні доктрини та концепції юриспруденції не претендують на завершеність і створюють лише основу для остаточного вирішення шляхом широкої коректної наукової дискусії відповідних проблем. Цим самим має бути створений такий спільний для історії та інших суспільних та гуманітарних напрямів наукового знання доктринальний базис, який має забезпечити ефективний, раціональний, якісний та стійкий розвиток вказаних напрямів наукового знання, об'єктивний орієнтир яких вже не може бути по-волютаристськи змінений.

Джерела та література:

1. Кириченко А.А. Гипердоклад о более двухстах пятидесяти лучших доктринах и концепциях юриспруденции научной школы профессора Аланкира: коллективная монография / [А.А. Кириченко, Е.В. Кириленко, Т.А. Коросташова, Ю.А. Ланцедова, Ю.Д. Ткач, А.С. Тунтула, В.С. Шаповалова; под науч. ред. А. А. Кириченко]. – Второе издание. – Николаев: Учеб.-научн. ин-т истории, политологии и права Ник. нац. ун-та им. В.А. Сухомлинского, 2015. – 1008 с.
2. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141, із змінами, внесеними згідно із Законом України № 742-VII від 21.02.2014, (ВВР), 2014, № 11, ст. 143 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (01 вересня 2015)/
3. Ланцедова Ю.О. Курс лекцій зі спецкурсу «Інноваційні погляди на сутність правопорушень та юридичної відповідальності»: навч. посібник / [Ю.О. Ланцедова, О.А. Кириченко; за наук. ред. О.А. Кириченка]. – Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2015. – 56 с.
4. Тунтула О.С. Курс лекцій зі значення новітніх доктрин юриспруденції для розвитку історії як суспільної науки: навч. посібник / [О.С. Тунтула, О.А. Кириченко; за наук. ред. О.А. Кириченка]. – Друге видання. – Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2015. – 100 с.
5. Тунтула О.С. Курс лекцій зі спецкурсу «Новітні базисні доктрини та концепції юриспруденції»: навч. посібник / [О.С. Тунтула, О.А. Кириченко; за наук. ред. О.А. Кириченка]. – Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2015. – 60 с.

© **Александр КИРИЧЕНКО,**
Александра ТУНТУЛА

НОВЕЙШИЙ ЮРИДИЧЕСКИЙ ДОКТРИНАЛЬНЫЙ БАЗИС РАЗВИТИЯ ИСТОРИИ И ДРУГИХ НАПРАВЛЕНИЙ ОБЩЕСТВЕННОГО И ГУМАНИТАРНОГО ЗНАНИЯ

Изложены базисные задачи юриспруденции и истории. Рассмотрена сущность базисных объектов исторической науки и образования. Предложено видовое деление общественных фактов. Представлены базисные свойства права. Раскрыта сущность новой доктрины последовательности передачи власти от населения административно-территориальных единиц государственным органам. Изложена новая доктрина правового статуса социосубъектов. Предложено ступенчатое видовое деление способов управления волей социосубъектов. Раскрыто значение изложенных доктрин юриспруденции для развития истории и иных направлений общественного и гуманитарного знания.

Ключевые слова: базисные задачи истории, способы управления волей социосубъектов, правовой статус социосубъектов, механизм передачи народной власти.

© **Oleksandr KYRYCHENKO,**
Oleksandr TUNTULA

THE INNOVATIVE LEGAL DOCTRINAL BASIS OF HISTORY AND OTHER DESTINATIONS OF SOCIAL AND OF HUMANITARIAN KNOWLEDGE

The stated the basic task of jurisprudence and history. Grounded significance of nterscientific basic task of jurisprudence to develop and implement effective, efficient and quality doctrinal basis (the methods of control the will of socialsubjects, the nature and species division of social facts, the nature and composition socialsubjects legal status, the procedure of transfer of power from the public to the state authorities, the mechanism of the change and the abolition of the decisions of primary, secondary and tertiary public authorities, etc.) in the development of philosophy, history, sociology, political science, public administration and other areas of social and humanitarian knowledge.

Discussed the essence of basic objects of historical science and education. A specific division of social and legal facts on volitional facts (the action, including the action of the sane person in the absence of her fault or the circumstances precluding public danger or social harm of the action, the events) and outside volitional facts (natural phenomena, including the action of the living world, the action of insane persons, the action of the sane minor) and public polifacts.

Presented the basic features of law as a means of remote control will socialsubjects, as one of the basic components of the legal status of socialsubjects and how the system of all creation in the state the legal regulation, that generally divided into the branchyi, the institutions and the norms.

Uncovered the essence of the newest doctrine of procedures for the transfer of power from the public administrative units to public authorities of the release of primary (directual) power of the population, secondary (polirepresentative, mono representative) power of the population and tertiary (delegated) power of the population.

In this respect the proposed concept of such the new of political state regime as the demoscrcacy as conscious of power of majority of the population, the kvazidemoscrcacy as unconscious of power of majority of the population and the demoncrcacy as power of minority of the population.

Presents the newest doctrine of the legal status of the socialsubjects. Suggested the composition of the socialsubjects as the individuals and legal persons, the state and the interstate structures. Formulated definition of rights, freedoms, duties and interests as basic components of the legal status of the socialsubjects. Highlights the essence of balance and other provisions of the doctrine of the legal status of the socialsubjects.

Presents the stepwise species separation of the methods of direct and remote control of the will of the socialsubjects. Accented the attention on the nature, advantages and disadvantages and the ratio of morality, religion and law as a legal means of remote control of the will of the socialsubjects.

Disclosed the significance of the newest doctrines and concepts of the jurisprudence for the development of philosophy, history, sociology, political science, public administration and other destinations of social and of humanitarian knowledge.

Keywords: *the basic task of the history, the means of control of the will of the socialsubjects, the legal status of the socialsubjects, the mechanism of the transmission of the people's power*

ДО ІСТОРІЇ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ ХІХ СТОЛІТТЯ

УДК 94:355.461 “1854” (477.74) (082)

© Олександр КАЛІНІЧЕНКО

ОСТАННЯ МОРСЬКА ЗВИТЯГА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ (до 600-ї річниці Одеси)

Розглядається внесок у першу героїчну оборону Одеси її захисників [за національним складом на підставі наведених прізвищ] та визначається роль українських (дунайських) козаків у полоненні екіпажу британського фрегата «Тигр» 30 квітня 1854 р.

Ключові слова. Оборона Одеси, пароплаво-фрегат «Тигр», 2-й Дунайський козацький полк.

Актуальність дослідження пов'язана з такими чинниками:

- по-перше, спробами впровадження сучасного антиукраїнського проекту «Новоросія», який значною мірою базувався на хибних висновках про «ісконність, завойованих російськими військами, південних земель»;
- по-друге, із світоглядним українським вибором, який, базуючись на хибних постулатах єдності слов'янства та єдності православ'я, фактично захищав російський царат, а не Українську націю, що призвело до її поневолення впродовж кількох століть;
- по-третє, необхідністю виявлення дійсної питомої ваги українців у загальному внеску героїчних звіть захисників Одеси на прикладі подій 30 травня 1854 р., нащадки яких через 160 років (2 травня 2014 р.) захистили Одесу від «руського міра».

Об'єктом дослідження є мілітарна історія Української нації взагалі та її козацьких формувань зокрема.

Предметом дослідження є внесок українців у визначну воїнську звіть Східної (Кримської) війни у вигляді операції з полонення екіпажу парохода-фрегата «Тигр» 30 травня 1854 р. на тлі нищівної поразки Російської імперії на інших театрах морських воєнних дій.

Джерельна база дослідження складається з чотирьох груп, зокрема:

- спогадів очевидців та учасників подій [2; 13];

- документів, що зберігаються в Державному архіві Одеської області [3 – 5; 8 – 9; 14 – 15; 17];

- літографій Франца Іогана Гросса (1822 – 1897 рр.), зроблених з малюнків Василя Федоровича (Георг Вільгельм) Тамма (1820 – 1895 рр.), що зберігаються в Одеському краєзнавчому музеї (рис. 2, 3) та трофейної гармати (рис. 5);

- праць попередніх дослідників [1; 6 – 7; 10; 11 – 12; 16; 18 – 23].

Наукова новизна роботи полягає у введенні в науковий обіг деяких, раніше не опублікованих, архівних матеріалів та оприлюдненні прізвищ українців та представників інших не титульних націй Російської імперії – для спростування іміджу російського верховенства в освоєнні та захисті Півдня України, зокрема Одеси, яке закарбовувалося в численних імперських пам'ятниках і не відповідає історичній правді.

Апробація дослідження проводилася під час Міжнародної наукової військово-історичної конференції «Кримська війна»: історія та уроки. 1853 – 1856 рр.», що відбулася 27 – 29 вересня 2013 р. у м. Севастополь в музеї ВМС України.

У Державному архіві Одеської області зберігається низка документів, що висвітлюють останню морську звитьгу українського козацтва. Серед них – документи фонду Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора (Ф. 1), матеріали канцелярії Одеського градоначальника (Ф. 2), міської думи м. Одеса (Ф. 4) тощо. Зокрема, там наведені факти, що 8 квітня 1854 р. англо-французька ескадра у складі 19 кораблів, 10 парових фрегатів і 3 канонерок під командуванням адміралів Д. Дондаса (брит.) і Ф.-А. Гамелена (франц.) підійшла до Одеси з вимогою видачі всіх російських та іноземних суден, що знаходилися в порту. Ультиматум залишився без відповіді, незважаючи на погрози піддати місто бомбардуванню. 9 (21) квітня паровий фрегат «Тигр» («Tiger») доставив адміралу Дундасу документ королеви Вікторії про оголошення війни Росії. Через кілька годин корабель «Аяччіо» доставив адміралу Ф.-А. Гамелену послання Наполеона III до Сенату з оголошенням війни Росії.

Напередодні Великодня, 10 квітня, коли на вулицях Одеси, і особливо на бульварі, було багато людей, 8 парових фрегатів з'явилися на одеському рейді. Незабаром до них приєднався ще один гвинтовий корабель. Це були французькі: «Mogador», «Vauban», «Descartes», «Caton» та британські: «Samson», «Terrible», «Tiger», «Retribution», «Furious». Англо-французький корабельний загін атакував прибережні батареї і піддав бомбардуванню місто. А.Ф. Тютчева, донька відомого поета, так описує у своєму щоденнику події того дня: «Англійська граната розірвалася біля собору у той час, коли відбувався хресний хід з плащаницею... Народ був наелектризований, ніхто не тікав і не намагався лягти на землю. Місто трималося героїчно» [1, 118]. Слід зазначити, що інші дослідники склад об'єднаної ескадри оцінюють в 28 вимпелів (6 трьохдечних лінійних кораблів, 13 двохдечних фрегатів та 9 пароплаво-фрегатів, загалом 310 морських гармат), а на плані розташування англо-французької ескадри в Одеській затоці

10 – 14 квітня 1854 р. загалом позначено 31 корабель (див. сайт odessica.net «План расположения англо-французской эскадры 10 – 14 апреля 1854 года, во время бомбардировки Одессы»).

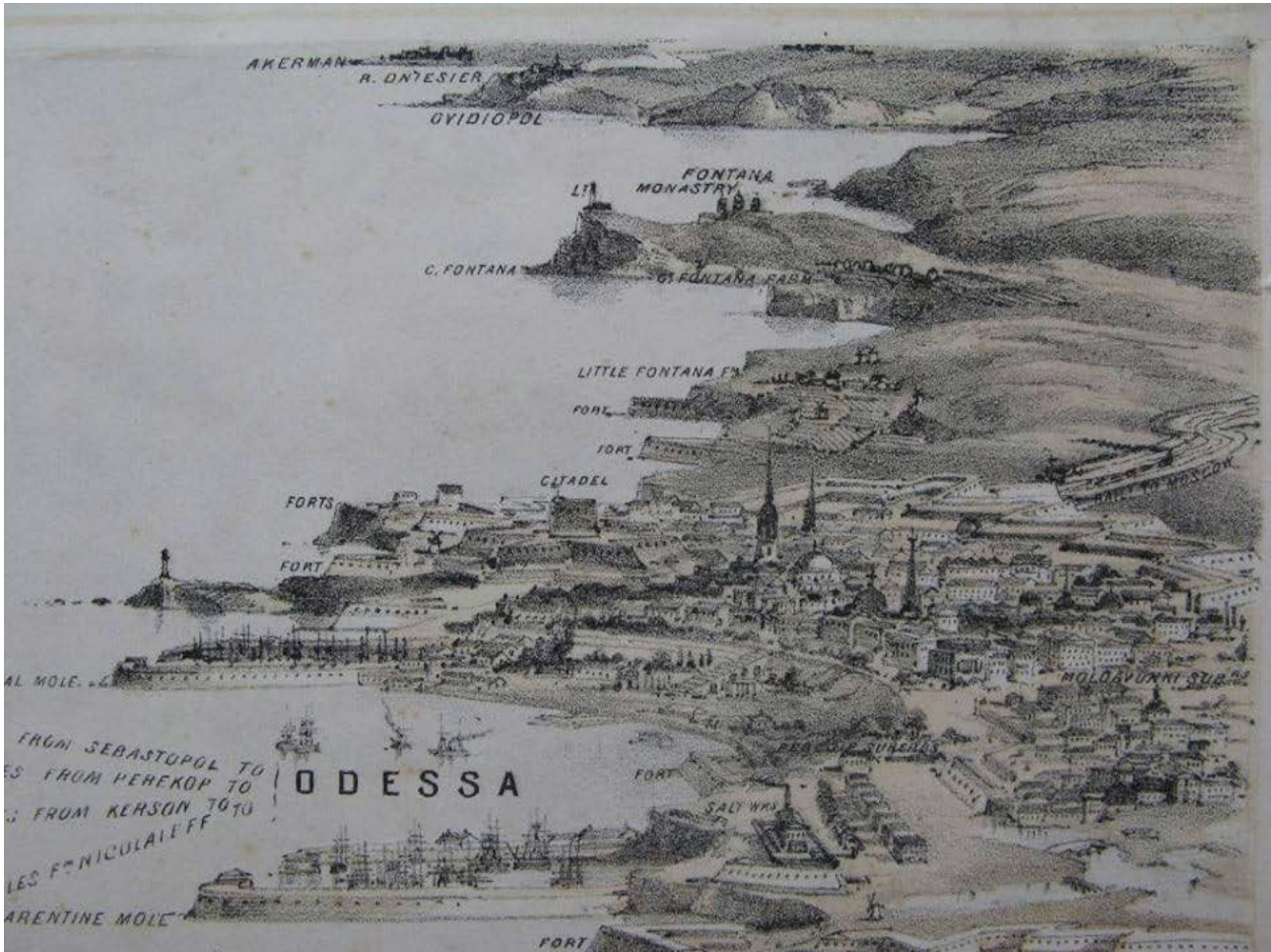

Рис. 1. Тогочасне одеське узбережжя.

Цивільне населення Одеси зазнало від бомбардування значної шкоди. Було спалено 14 осель на Пересипу та пошкоджено 52 будинки в центральній частині міста. Серед найбільш потерпілих значилися родини Матвеєнка, Пантасенка, Остапенка, Борщенка, Шевченка, Демченка, Коломейченка та інші [2, розд. 23; 3]. 14 квітня ворожа ескадра відійшла від Одеси, хоч і продовжувала крейсерувати неподалік від міста й періодично направляти до його узбережжя загони своїх кораблів. Втрати могли бути значно більшими, якби була задіяна вся морська потуга англо-французької ескадри. Закономірно виникає запитання: «Чому така велика морська потуга не була задіяна проти захисників Одеси в повному складі, а обмежилася діями лише маневрених пароплаво-фрегатів?» Однозначної відповіді на це немає, однак у схронах Державного архіву Одеської області збереглися документи, на підставі яких можна зробити припущення, що на заваді ворожим ескадрам могли стати ПІДВОДНІ ЧОВНИ!

Так-так, саме підводні човни. Ще в 1845 р. у міській думі Одеси розглядалося питання «Об устройстве около портовой таможни балаганов для хранения принадлежностей, необходимых для подводных лодок» [4]. А у 1854 р. навіть вийшла низка документів (37 аркушів) «Об установлении денежного сбора с подводных лодок в г. Одессе» [5].

Незважаючи на те, що про квітневі події 1854 р. на Одеському рейді розповідали багато очевидців та дослідників, як-то: професор Рішельєвського ліцею К.П. Зеленецький, герой оборони Одеси генерал-лейтенант О.П. Шегольов, очевидець О.О. Чижевич, очевидець та краєзнавець К.А. Скальковський, очевидець та дослідник М.І. Ленц, учасник подій – перший лейтенант фрегата «Тигр» А. Ройєр, до цього часу залишається недостатньо висвітленою, а часом і утаємниченою причина однієї з головних перемог над флотом «володарки морів» під час Східної (Кримської) війни, а саме, загибель пароплава-фрегата «Тигр» [2, розд. 4]. Навіть визнаний корифей історії Кримської війни академік Євген Вікторович Тарле лише побіжно висвітлює цей епізод у своїй двотомній монографії [6]. Цікаву версію загибелі фрегата «Тигр» оприлюднили у своїх працях О.В. Сурилов (1928 – 1999 рр.) та О.О. Сурилов [7]. Вони найближче підходять до розкриття таємниці «Тигра», але, на жаль, переважна більшість вищеназваних дослідників не позбавилися впливу російського шовінізму, приписуючи цей подвиг виключно російській зброї, хоча саме відставання Росії в тогочасному озброєнні (нарізні штуцери, воєнні пароплави тощо) призвели до того, що вона на своїх теренах, маючи неосяжні ресурси, зазнала стратегічної поразки, втративши контроль над Чорним морем та дельтою Дунаю.

Колишня яхта британської королеви Вікторії, а потім навчальний корабель флоту її величності, колісний трьохщогловий пароплав-фрегат «Тигр» напередодні нападу на Одесу мав на озброєнні 20 гармат (14 основного калібру – чавунні 32-фунтові, 2 чавунні бомбічні 96-фунтові на поворотних станках в носу і кормі та чотири мідні допоміжні: дві 24-фунтові баркасні (ботові) гаубиці, одна 12-фунтова катерна гаубиця та одна сигнальна 6-фунтова гармата з капітанської гички) [8, 109]. Корабельний катер і шлюпки мали ракетне озброєння (конгревові ракети різного калібру). Саме «Тигр» доставив на ескадру віце-адмірала Джеймса Віллі Дондаса королівський наказ про вступ у війну з Росією. І саме цей корабель ПЕРШИМ із союзної ескадри 10 квітня 1854 р. розпочав обстріл 6-ї (лівофлангової) чотиригарматної батареї прапорщика Шегольова. Тому природно, що ця ціль могла бути обрана захисниками Одеси для помсти за бомбардування рідного міста, єдиною корабельною залогою якого був 18-гарматний вітрильний корвет «Каліпсо» та берегові батареї, застарілі гармати, для яких викопували з причалів одеського порту, де вони використовувались як кнехти для швартовки суден [2].

Щоб знищити ворога, його спочатку треба виявити. Для цього завчасно були створені берегові спостережні пости, на чолі з моряками виведеного з кампанії пароплава «Андія», а саме: штурманський прапорщик Висота, артилерійський

кондуктор Рибаків та механік цього пароплава Орест Кміт. Останній лише чудом залишився живим 10 квітня 1854 р., коли третій залп із французького пароплав-фрегата накрив його спостережний пункт на дачі Лідерса. Тому 30 квітня його залога спостерігала за підходами з моря на іншому спостережному пункті біля дачі англійського купця Джеймса Кортацці. Берегові сигнальніки тісно взаємодіяли з козацькими аванпостами на Чорноморському узбережжі, які діяли під проводом підполковника Левицького, а адміністративно входили до складу 2-го Дунайського козачого полку [9, 31, 35, 41], що спеціалізувався на гребних суднах в якості десантних партій. Цей полк складався з шести сотень. Одна із сотень полку була відряджена на Кавказ, одна охороняла узбережжя від Очакова до Кінбурну, дві безпосередньо охороняли одеське узбережжя, а через рік станом на 20 квітня 1855 р. до них приєдналися ще дві сотні цього полку [9, 29, 48; 9, 37, 40]. Загалом наказними отаманами Дунайського козацького війська в роки Східної (Кримської) війни були генерал-майори Олександр Андрійович Шостак (з 1847 до 1954 рр.) та Іван Єгорович Гангардт (з 1954 до 1869 рр.) [10, 157, 166]. І.Є. Гангардт брав активну участь у підготовці Одеси до оборони. Власне, Дунайське козацтво було «інтернаціональним» і, крім українців (більше третини), до його складу входили албанці, болгары, гагаузи, греки, молдаване, росіяни, серби та цигани [10; 11; 12].

30 квітня 1854 р. в тумані поблизу дачі Кортацці залога Ореста Кміта (цілком вірогідно, що козацьке прізвище пан Орест отримав від слова КМІТЛИВИЙ) почула гуркіт із моря і негайно сповістила козацькі аванпости. Невдовзі сотня 2-го Дунайського козачого полку вже була на місці. Козацькі мореходи знали морські підходи до Одеси як свої п'ять пальців, в тому числі і єдину підводну кам'яну грядку, на якій застряв пароплаво-фрегат «Тигр» капітана Генрі-Уелса Джиффарда, доволі вміло посаджений на каміння одеським лоцманом, саме навмисне посаджений моряком-патріотом! Цю версію вперше розглянув державний чиновник Палатін, прикомандирований із Москви до одеського військового губернатора генерал-лейтенанта М.І. Крузенштерна (16.08.1802 – 2.12.1881) [13, 122]. Різні дослідники висловлюють різні припущення щодо національності невідомого героя, труп з відрізаною головою був знайдений у трюмах фрегата. Але про це дещо пізніше, а поки що треба було брати корабель на абордаж. Це було знайомо не одному поколінню українських козаків, вихідці з яких стали основою комплектації Чорноморського флоту Росії з часів Григорія Потьомкіна аж до адмірала О.В. Колчака і також у радянський час!

Для взяття екіпажу ворожого бойового корабля в полон потрібна була артилерійська підтримка, тому козацький сотник послав гінця в Люстдорф до командира кінної батареї поручика Ф.І. Абакумова, щоб той прибув зі своїми гарматами. Абакумов не став довго розмірковувати і, тим паче, запитувати в начальника польової артилерії генерал-майора Є.І. Майделя дозволу, тому, залишивши дві гармати в Люстдорфі, сам із двома гарматами прибув на мис та розпочав артилерійську підтримку козаків. Фрегат огризався штуцерними

пострілами проти козацьких човнів, але його артилерія проти абакумівських гармат виявилася безпорадною. Кілька влучних пострілів з берега спричинили пожежу в двох місцях та важко поранили капітана фрегата, після чого командування перебрав перший лейтенант Альфред Ройер, який вимушений був здатися в полон разом з екіпажем у складі важко пораненого капітана, 24-х офіцерів і 201 матроса та гардемарина (5 з них, врешті-решт, померли від ран і були поховані в Одесі: капітан фрегата Г. Джиффард, командир гармати В. Трейнер, гармаш В. Теннер, піднощик пороху Т. Худ та гардемарин). При цьому було вилучено чимало стрілецької зброї, а саме: 110 рушниць, 186 штиків, 86 палахів, 3 тесаки та 7 пістолів [8, 109]. Перед здачею англійські офіцери винесли смертельний вирок моряку-патріоту, справжньому захиснику Вітчизни, який так уміло посадив ворожий корабель на мілину прямо перед спостережним пунктом Ореста Кміта. Складається враження, що діяли ці герої заодно з метою захопити «Тигр» – вісник війни та ініціатор обстрілу Одеси. Слід зазначити, що згодом полонені британці за ініціативою самого імператора Росії були обміняні на греків Балаклавського батальйону, дві роти якого були полонені крейсеруючими кораблями союзної ескадри ще 28 квітня 1854 р. [10, 119, 121].

Рис. 2. «Отражение двух английских пароходов, пришедших на помощь к сдававшемуся пароходо-фрегату «Тигр», 30 апреля 1854 г.» (Літографія Ф.І. Гросса (1822 – 1897). Одеський краєзнавчий музей).

Окрім козаків-дунайців, заслуговують на увагу дії командира 3-ї роти поручика Цигари Одеського батальйону карантинної варти підполковника Коломойцева. Саме поручик Цигара мобілізував шість баркасів із грецьких суден, що знаходилися в порту, і на чолі ще 2 офіцерів, 6 унтер-офіцерів,

51 нижнього чина та 47 грецьких матросів двічі ходив на абордаж «Тигра». Серед цих добровольців були підпоручники Белоненко та Закревський; унтер-офіцери Степан Степченко та Павло Гричка; рядові Петро Андрющенко, Василь Баранюк, Тимофій Бондарчук, Михайло Головацький, Іван Грищук, Леонтій Горбаченко, Селиверст Дрешуха, Тимофій Калиневський, Федір Курник, Павло Полянський, Никодим Фищенко, Йосип Шульга [14, 12, 13]. Тобто на кожному баркасі могло перебувати по 8 грецьких матросів (гребців), по 8 рядових карантинної варти на чолі з унтер-офіцером та 15 – 20 дунайських козаків (для абордажу), що є цілком вірогідним. На кожні два баркаси було додатково по одному офіцеру карантинної сторожі разом із рядовим-посильним. Першого разу Цигара виловив у морі гюйс з «Тигра» та капітанську гичку (шлюпку). Також, уже за наказом колишнього начальника гарнізону в Одесі генерал-майора Корвіна Красинського, було доставлено з «Тигра» тіло загиблого англійського капітана. Незабаром підійшли пароплави-фрегати «Нігер» та «Везувій». Водночас на мисі біля дачі Кортацці було зосереджено 28 польових гармат під орудою полковника Гороновича та капітана Верховського (полковник Ільїнський був контужений). Між супротивниками зав'язався артилерійський бій, під час якого зазнав пошкоджень баркас грецького шкіпера Моккі Лулудакі, а поручик Цигара отримав контузію.

Врешті-решт ворожі кораблі відійшли на безпечну відстань і, переконавшись, що «Тигр» для них назавжди втрачений, зосередили на ньому вогонь своїх гармат, описуючи концентричні кола навколо своєї жертви. Невдовзі пролунав вибух, і з «Тигром» було покінчено. Саме під час вибуху стався другий рейд Цигари до «Тигра». Поручик Цигара доставив у порт 10-весельний катер та один із двох кожухових ботів (баркасів), оббитих мідними листами. Окрім цього, було врятовано пошкоджений баркас грека М. Лулудакі. Гребні судна було передано унтер-офіцеру Поліщуку на зберігання [14, 23]. Окрім вищеназваних вояків, відзначилися також кілька цивільних, серед котрих значиться учень 2-ї гімназії Іван Бодаревський, купецький син Захар Вовченко, вільний штурман Прокопій Заболотний та інші [15, 13 – 14, 16].

Одеська звітяга була високо оцінена при російському імператорському дворі. Доречно навести свідчення М.І. Ленца з цього приводу: «Флаг с погибшего «Тигра» был высочайше пожалован морскому кадетскому корпусу 11 мая 1855 г. 13 мая, утром в половине одиннадцатого часа, генерал-адмирал, великий князь Константин Павлович, на пароходе «Фонтанка» прошел в Кронштадт между кораблями, расположенными на малом рейде. Пароход вел на буксире катер, на флагштоке которого, под русским флагом, развевался английский с парохода «Тигр»... Это было последним нашим торжеством в Восточной войне» [2, розд. 26; 16].

Рис. 3. «Взрыв сидящего на мели английского парохода-фрегата «Тигр» в виду других двух отбитых пароходов у хутора Кортаци, 30 апреля 1854 г.» (Літографія Ф.І. Гросса (1822 – 1897). Одеський краєзнавчий музей).

Слід зазначити, що дослідник М.І. Ленц спотворює початкові дії проти «Тигра» на користь командира 3-го піхотного корпусу генерал-ад'ютанта барона Д.Є. Остен-Сакена (24.04.1789 – 4.03.1881), переконуючи, що саме за наказом останнього непричетні до цього російські підрозділи прибули до «Тигра». Але це твердження спростовується принаймні двома фактами, а саме: тим, що Ф.І. Абакумов отримав догану від генерал-майора Є.І. Майделя (26.01.1837 – 20.03.1881) за те, що покинув Люстдорф без його дозволу, і тим, що серед усіх бойових російських підрозділів, які дислокувалися в Одесі, тільки дунайці 2-го козачого полку мали вишкіл до абордажного бою із судовими екіпажами ворога.

Вдала диверсійна операція з «Тигром» була не єдиною на бойовому рахунку українських козаків, до складу яких на той час входили Дунайські, Азовські та Чорноморські козачі війська. Лише два приклади:

1. У Варні, головній базі флоту союзників на Чорному морі, 10 (22) серпня 1854 р. «випадково» спалахнула велика пожежа, яка ледь-ледь не знищила всі порохіві запаси союзників. 29 вересня 1855 р. 2-му Дунайському козацькому полку імператором Олександром II було пожалувано штандарт «За хоробрість».

2. Біля Петровського посаду 12 травня 1855 р. вже азовські козаки вдало відбили ворожий десант на ста човнах, який спробував висадитися з 57 кораблями союзної ескадри [10, 124]. Наказним отаманом Азовського (1851 –

1852) та Чорноморського (1852 – 1856) козацьких військ був генерал-майор Яків Герасимович Кухаренко (1799 – 1862). Азовські козаки отримали георгіївський прапор «За хоробрість і віддану службу у війні проти французів, англійців та турок у 1853, 1854, 1855, 1856 роках» [10, 124].

На пам'ять про квітневі події 1854 р. в Одесі предписом Новоросійського генерал-губернатора від 31 травня 1855 р. сповіщалося про пожалування Одеській міській думі імператором Миколою І трофейної англійської 96-фунтової гармати з фрегата «Тигр» [17, 1, 55]. І це було слушно з огляду на те, що на всіх інших напрямках Російська імперія зазнала кричущої поразки. Флот переміг берег! А й справді:

- на Балтиці 19 (31) травня 1854 р. десант англо-французького флоту під проводом віце-адміралів Ч. Нейпіра (англ.) та А.Ф. Парсеваля-Дешена (франц.) захопив Таммисаарі, а трьома днями пізніше впродовж 5 годин 32 кораблі союзного флоту обстріляли фортецю на півострові Ханко (Ханконіємі – фінською, Ганге-удд – шведською, Гангут – російською) [5; 18, 7]. 16 (28) серпня 1854 р. здалася фортеця Бомарзунд [5]. За наказом з Петербурга від 23 серпня 1855 р. фортеця Ханко була ліквідована, а гарнізон евакуйований [18, 7];

- на Баренцовому морі англійським гвинтовим корветом 11 (23) – 12 (24) серпня 1854 р. було спалено місто Кола [5];

- на Білому морі двома паровими англійськими 60-гарматними фрегатами «Бриск» та «Міранда» 6 (18) – 8 (20) липня 1854 р. було обстріляно Соловецький монастир [5];

- на Камчатці 17 (29) серпня 1854 р. об'єднана ескадра союзників у складі трьох фрегатів («Форт», «Президент», «Пайн»), пароплава-фрегата «Віраго», корвета «Еврідіка» та брига «Облігадо» під проводом англійського контр-адмірала Д. Прайса (після смерті в серпні 1854 р. його замінив контр-адмірал Г.В. Брюс) та французького контр-адмірала Ф. де Пуанта підійшла з океану, а вже наступного дня увійшла в Авачинську губу та впродовж двох днів вела обстріл міських укріплень Петропавловська.

Зробивши невдалі спроби десанту 20 та 24 серпня, ворожа ескадра 26 серпня залишила Авачинську губу, але 3 березня 1855 р. керівник камчатської оборони контр-адмірал В.С. Завойко (1810 – 1898 рр.) отримав наказ на евакуацію Петропавловська [19, 9; 20, 15, 19 – 22]. Додатково проти росіян з Китайської ескадри англійського контр-адмірала Д. Стірлінга було відряджено загін союзних кораблів під проводом коммодора Ч. Елліота у складі французького фрегата «Сибілла» (40 гармат) та англійських: гвинтового корвета «Хорнет» (16 гармат) і брига «Біттерн» (12 гармат);

- героїчна оборона Севастополя теж завершилась його здачею ворогу після штурму 27 серпня (8 вересня) 1855 р. [5].

Основні бойові дії Східної війни розгорнулися на Чорному морі, поблизу якого влітку 1855 р. зосередилася майже вся військова потуга Російської імперії (2, 3, 4, 5, 6-й армійські та частина Гренадерського корпусів), а російський цар

Рис. 5. Трофейна гармата з «Тигра» (Одеса, Думська площа).

ВИСНОВКИ:

1. Успішна оборона Одеси у травні 1854 р. відбулася не завдяки, а всупереч російській військовій науці і, значним чином, за рахунок ініціативи безпосередніх її оборонців, серед яких значну частину становили українці.

2. Історичним уроком тих подій для Української нації має бути той постулат, що майбутнє України, на теренах якої знаходиться центр Європи, разом з європейськими народами.

3. Історичний урок для ВМС України полягає в тому, що «Хоробрість та звитяга – міста та порти боронить».

Подальшим напрямом досліджень є інтегрування вищенаведеної праці у Всеукраїнському масштабі в роботу з вивчення українського мілітарного чинника в розвитку світової військової науки та практики.

У галузевому напрямку цікавим є внесок одеського чинника у світовий розвиток підводного мореплавства (як у військовому, так і в науковому та комерційному аспектах), який почався, згідно з документами Державного архіву Одеської області, ще у 1845 р. [4 – 5].

У регіональному масштабі ця праця може слугувати чималим доробком з вивчення одеської військової тематики впродовж 600-річного існування Коцюбіїв – Качибей – Хаджибей – Одеси [23 – 26].

Джерела та література:

1. Історія Одеси / Колектив авторів. Гол. ред. В.Н. Станко. – Одеса, 2002. – 560 с.
2. Ленц Н.И. Бомбардирование Одессы (10 апреля 1854 года) // Записки Одесского императорского общества истории и древностей. – Т. 26. – Одесса, 1906. – С. 1 – 108.
3. ООДА. – Ф. 1. – Оп. 172. – 1854 р. – Спр. 27 (О последствиях бомбардирования г. Одессы неприятельскими англо-французскими эскадрами и о произошедших оттого убытков для города и частных лиц).
4. ООДА. – Ф. 4. – Оп. 21 – 31.12.1845 р. – Спр. 469 (Об устройстве около портовой таможни балаганов для хранения принадлежностей, необходимых для подводных лодок). – 94 арк.
5. ООДА. – Ф. 1. – Оп. 193. – 1854 р. – Спр. 8 (Об установлении денежного сбора с подводных лодок в г. Одессе). – 37 арк.
6. Тарле Е.В. Крымская война: в 2-х т. – М. – Л., 1941 – 1944.
7. Сурилов А.В. Форс-мажор капитана Генри-Уэлса Джиффарда // Ресурс доступу: <http://www.bonvoyage.kh.ua/>
8. ООДА. – Ф.1. – Оп. 173. – 1855 р. – Спр. 41. – Л. с.109 (Сведения о числе орудий, снарядов и оружия с принадлежностию, снятых с парохода «Тигр», хранящихся в складах Одесских береговых батарей).
9. ООДА. – Ф. 1. – Оп. 173. – 1855 р. – Спр. 41. – Л.с. 29, 31, 35, 37, 40 – 41, 48 (Строевые рапорта о состоянии местных воинских команд, расположенных в Бессарабской области и губерниях Новороссийского края).
10. Хромов А.В. Південноукраїнське козацтво ХІХ ст.: урядові задуми, проекти, втілення. (Праці Державного архіву Одеської області. Т. XXXIX) / А.В. Хромов; Наук.ред. д.і.н., проф. О.А. Бачинська. – Одеса: видавець СПД Бровкін О.В., 2014. – 180 с. – з іл.
11. Бачинська О.А. Дунайське (Новоросійське) козацьке військо. 1828 – 1868 рр. // Ресурс доступу: *Cossacks without borders*–Казаци без границь/Дунайское казачье войско(1828–68).
12. Босенко М. Нариси з історії села Акмангит (Білолісся) // Ресурс доступу: http://bilolissia.org/book/2_army.htm/
13. Щеголевский альбом. Сборник исторических фактов, воспоминаний, записок, иллюстраций и т. п. за время бомбардировки г. Одессы в 1854 г. / Под ред. и изданием Плаксина С. И. – Одесса, 1905.
14. ООДА. – Ф. 2. – Оп. 2. – 1856 р. – Спр. 382 (О подвиге поручика Цыгары, совершенном им при взятии парохода «Тигр»), Спр. 354 (О бомбардировании города Одессы).
15. ООДА. – Ф. 2. – Оп. 2. – 1854 р. – Спр. 357 (Об отличившихся лицах при бомбардировании г. Одессы и истреблении английского парохода «Тигр»). – 37 арк.
16. Солодова В.В. О событиях весной 1854 года в Одессе и работе Н.И. Ленца «Бомбардирование Одессы» //Ресурс доступу: www.sgu.ru/files/nodes/9659/26.pdf
17. ООДА. – Ф. 4. – Оп. 32. – 1862 р. – Спр. 372 (О пожаловании Одесской городской думе Е.И.В. Николаем Первым трофейной 96-фунтовой пушки с английского фрегата «Тигр»).
18. Аллилуев А.А., Слесаревский Н.И. 164 боевых дня. – СПб, 2003. – 80 с.
19. Галутва И.Г. Подвиг адмирала. – К., 2010. – 12 с.
20. Москалев Н.Г., Телицын Н.А. Страницы истории Тихоокеанского флота России. – Владивосток, 2003. – 124 с.
21. Кухарук А. Мнимый больной. Русская армия в Крымскую войну // М., 1995. – Родина №№ 3, 4. – С. 22 – 26.

22. Энгельс Ф. Русская армия // статьи Ф.Энгельса по военной истории / Армии Европы. Ресурси доступу: 1) http://www.hrono.ru/libris/lib_e/engels_europe.html; 2) <https://www.marxists.org/russkij/marx/1880/mil/europe.htm>
23. О. Калініченко, О. Синявська. Полонення екіпажу фрегату «Тигр» українськими козаками 30 квітня 1854 р. // Кризь переешкоди до мети (1854, 1914, 1994). Випуск 7 (2). [36.] / О.О. Калініченко, В.І. Вельможко, О.О. Синявська; Всеукраїнська спілка письменників-мариністів. Одеське міжрегіональне об'єднання творчих осередків мариністів ім. І.П. Гайдаєнка (Випуск-7). Історико-краєзнавчий творчий осередок мариністів (Випуск-2). – Одеса: Центр поліграфії «Успенський», 2013. – 44 с. з іл. – С. 5 – 14. Перший тираж – 19.07.2013, другий тираж – 01.08.2013.
24. Калініченко О.О., Синявська О.О. Полонення екіпажу фрегата «Тигр» українськими козаками 30 квітня 1854 р. // «Кримська війна»: історія та уроки. 1853 – 1856 рр. Науковий збірник. Матеріали Міжнародної наукової військово-історичної конференції, 27 – 29 вересня 2013 р., м. Севастополь. – К, 2013. – С. 252 – 257.
25. О. Калініченко, О. Синявська. Полонення екіпажу фрегату «Тигр» українськими козаками 30 квітня 1854 р. / Ресурс доступу: <http://vspt.od.ua/polonennya-ekipazu-fregatu-tigr-ukrayinskimi-kozakami-30-kvitnya-1854-roku/>
26. С.В. Грабовецкий. Комплекс артефактов с парохода-фрегата «Tiger» // Затонули кораблі Кримської війни / Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг. – 2014. – С. 12 – 33. / Ресурс доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis.../cgiirbis_64.exe?...

© **Александр КАЛИНИЧЕНКО**

ПОСЛЕДНЯЯ МОРСКАЯ ДОБЛЕСТЬ УКРАИНСКИХ КАЗАКОВ (к 600-й годовщине Одессы)

Рассматривается действительный вклад в первую героическую оборону Одессы ее защитников [по национальному составу] на основании упомянутых фамилий и определяется роль украинских (дунайских) казаков в пленении экипажа британского парохода-фрегата «Тигр» 30 апреля 1854 г.

Ключевые слова. Оборона Одессы, пароход-фрегат «Тигр», 2-й Дунайский казачий полк.

© **Oleksandr KALINICHENKO**

LAST OF MARINE VALOR OF UKRAINIAN KOZAKS (for the 600-th anniversary of Odessa)

The issue of the real contribution made by the defenders of Odessa into the first heroic defense of the town has been investigated from the point of view of their nationalities mentioned in the work. Also, the role of Ukrainian (Danube) kozaks in capturing the crew at the British steam-frigate “Tiger” on April 30, 1854 is defined.

Keywords. The defense of Odessa, steam-frigate “Tiger”, the 2-nd Danube kozaks Regiment.

ТЕОРИЯ МУЗЕЄЗНАВСТВА ТА МУЗЕЙНА СПРАВА

УДК [069.02:94(100) "1939/1945"] (438.16)

© *Дмитрий ПАНТЬО /Dmitriy PANTO/*

МУЗЕЙ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В ГДАНСКЕ. ИСТОРИЯ. КОНЦЕПЦИЯ. НАРРАТИВ

Раскрывается история создания, проект и основные задачи Музея Второй мировой войны в Гданьске.

Ключевые слова: Музей Второй мировой войны, Гданьск.

Музей Второй мировой войны был основан 26 ноября 2008 г. в Гданьске, городе, где начался этот самый кровопролитный конфликт человечества. Директором музея был назначен профессор Павел Махцевич¹. Главной задачей этого сооружения является создание современного музея, в котором будет представлена история войны как величайшей катастрофы XX в. Вопрос создания такого музея до сих пор актуален, несмотря на то, что прошло уже более 75 лет с начала Второй мировой войны, потому что в Европе до сих пор нет ни одного музея, который бы раскрывал в целостности ход и характер конфликта.

Мы хотим в нашем Музее показать истории человеческих судеб во время Второй мировой войны. Большинство музеев, посвященных тематике Второй мировой войны, сосредотачивали свое внимание чаще всего на истории военных действий и на истории военной техники. Для нас же важной представляется задача показать трагедию человечества через историю жизни простых людей.

Музей Второй мировой войны находится в Гданьске на улице Валовой, в 200-х метрах от одного из самых важных исторических мест, связанных с началом Второй мировой войны – Польской почтой² в Гданьске. В трех километрах от нашего Музея располагается полуостров Вестерплате, где начался самый большой и глобальный конфликт всего человечества. Музей расположится на территории около 1,7 тыс. кв. м., где главная экспозиция будет занимать около 7 тыс. кв. м., временным экспозициям отведут около 1,5 тыс. кв. м.

¹ Павел Махцевич – профессор истории, главный советник премьер-министра Дональда Туска в 2008 – 2014 гг. Родился 27 апреля 1966 г. в Варшаве. В 1986 г. закончил Варшавский университет по специальности история. В 1993 г. защитил кандидатскую диссертацию, а в 2000 г. – докторскую. Специализируется в истории XX в. и истории политики.

² Оборона Польской почты в Гданьске (польск. Obrona Poczty Polskiej w Gdańsku) – один из первых боёв Второй мировой войны польской кампании, который произошёл 1 сентября 1939 г. и в ходе которого штатные сотрудники польского почтового отделения в Гданьске в течение 15 часов обороняли здание почты от войск СС

В экспозиции будут представлены материалы, касающиеся не только судеб поляков, а также судеб представителей иных народов. Эта отличительная черта выделяет наш Музей из числа музеев, деятельность которых посвящена истории Второй мировой войны, так как в своем нарративе мы сосредотачиваем свое внимание на событиях, представляющих всю историю Второй мировой войны, начиная с Японии и заканчивая Европой. В будущем, выполняя основные выставочные функции, наш Музей планирует стать также центром культуры, науки и образования.

Наземная часть Музея будет иметь форму треугольной призмы высотой около 40 метров. В этой части мы разместим библиотеку, классы, конференц- и кинозалы, а на последнем этаже расположится кафе и ресторан с видом на панораму Гданьска. Кроме сугубо музейной деятельности, мы планируем заниматься собиранием и описанием экспонатов, организацией временных выставок, публикацией научных исследований, организацией открытых лекций и образовательных проектов для студентов и детей, а также исторических реконструкций.

В главную экспозицию войдут три нарративных блока, первый из них, посвященный генезису конфликта, будет называться «Дорога к войне». В нем найдет место информация о том, какие режимы несут ответственность за разрушения Версальского мира. В этой части экспозиции мы сможем проследить становление тоталитарных идей и режимов.

Во втором блоке – «Ужасы войны» – главное внимание будет направлено на жизненные пути обычных людей. Мы постараемся показывать войну через призму судеб солдат, военнопленных, узников концлагерей, женщин и детей. Надеемся, что такой нарратив будет понятен большинству наших посетителей. Самую большую часть этого блока посвятим материалам, которые раскрывают преступный характер войны и оккупации. Для того, чтобы наши посетители могли лучше понять и представить себе исторические реалии того времени, в нашем Музее будут представлены предметы, связанные с обычной жизнью солдат и мирных жителей. Артефакты – карточки, одежда, детские игрушки – которые мы встретим в этой части экспозиции, откроют нам параллели, что связывали людей в разных частях света во время войны. У посетителей будет возможность сравнить, как выглядела оккупация в разных частях Европы.

Третья часть музейной экспозиции будет посвящена «Долгой тени войны» и представит нам военную ситуацию: деление мира на две части, доминирование Советского Союза в Восточной Европе и атомное бомбардирование Хиросимы и Нагасаки. В этой части экспозиции будут представлены трагические последствия войны, нечеловеческие потери, разрушения городов и деревень, изменения Европейских границ, депортации и переселения немцев, поляков и других национальностей, репрессии представителей подполья и партизанского движения в Восточной Европе.

В нашем Музее существует правило иконических фотографий, характерных для каждой эпохи, периода или места. Мы стараемся найти и показать снимки, которые являются визуальным символом исторического момента. Музей Второй мировой войны в Гданьске планирует в своей экспозиции соединить две школы представления экспонатов. Мы хотим избежать нагромождения музейных экспонатов в выставочных залах, чтобы дать посетителям возможность понять смысл и найти что-то уникальное, ведь самый интересный экспонат можно просто закрыть менее ценными артефактами. Также мы не хотим допустить и другой крайности, которая встречается в некоторых музеях, когда в залах нет экспонатов, экраны компьютеров заменяют посетителям артефакты. В каждом зале нашего Музея мы планируем показывать экспонаты, связав их с нарративом, который передают нам свидетели истории. Личные истории в музее представлены в виде интервью и мини документальных фильмов.

Еще одной особенностью нашего Музея является то, что его создают ученые-историки, а не музейеведы. Причиной этому послужил тот факт, что тема, которая является доминирующей для нашего Музея, достаточно сложная, а фактов, в которых раскрывается история Второй мировой войны, есть много. Для того чтобы объективно представить эту трагическую и неоднозначную историю этого периода мы прибегли к помощи ученых-историков³. Они представляют в своем лице разные академические школы и направления. Также в нашем Музее длительное время работают или работали историки из других стран мира. За уровнем объективности информации, представленной в музее Второй мировой войны, следит Консультативный Совет, в который входят ученые со всего мира⁴.

Работа по сбору экспонатов началась в 2009 г. и продолжается по сей день. В настоящее время мы имеем собранных со всего мира более 35 тыс. экспонатов, которые размещены в 8 хранилищах. Созданием музея занимается более 40 научных сотрудников и 300 инженеров, которые строят наш Музей.

³ В нашем Музее работают профессор Павел Махцевич, профессор Петр Маевский – специалист в области истории Чехии и Словакии, а также истории Второй мировой войны, профессор Рафал Внук, специализирующийся в области террора и партизанского движения в Восточной Европе, профессор Томаш Хинчинский – специалист в области немецкой оккупации и немецкого террора. Доктор Януш Маршалец – специалист в области конспирации во время Второй мировой войны, доктор Ян Шкудлинский – специалист в области военной истории, доктор Томаш Рабант – специалист в области военной дипломатии и др.

⁴ Председателем Совета является профессор Норман Дейвис, работающий в Peterhouse на Cambridge University. В Совет также входят следующие ученые: Тимоти Снайдер – профессор университета Йель, профессор Урлих Херберт, работающий в университете Дюссельдорфа, профессор Павел Полян – сотрудник РАН, профессор Анри Роуссе из университета в d'Histoire du temps présent в Париже, профессор Еви Барнави – израильский историк и дипломат.

© **Дмитро ПАНТЬО /Dmitriy PANTO/**

МУЗЕЙ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ГДАНСЬКУ. ІСТОРІЯ. КОНЦЕПЦІЯ. НАРАТИВ

Розкривається історія створення, проект та основні завдання Музею Другої світової війни у Гданську.

Ключові слова: Музей Другої світової війни, Гданськ.

© **Dmitriy PANTO**

WORLD WAR II MUSEUM IN GDAŃSK. STORY. CONCEPT. NARRATIVE

The World War II Museum was founded on November 26, 2008 in Gdansk, in the city where began the most bloody conflict mankind. World War II Museum is in Gdansk on Gross Street, 200 meters from the Polish Post. The museum is located on the territory of about 1.7 thousand sq. m.

The exhibition will be presented materials concerning not only the fate of the Poles, and the fate of members of other nations. One of the goals – to show the tragedy of mankind through the history of the lives of ordinary people.

Work on collecting artifacts began in 2009 and continues to this day. Currently we have gathered from around the world for more than 35 thousand. pieces, which are housed in 8 stores.

Keywords: World War II Museum, Gdansk.

УДК 069.01

© Андрій КУЗЬМЕНКО

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЕФЕКТИВНИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ У МУЗЕЄЗНАВСТВІ

Простежено процес пошуку ефективних методів досліджень у музеєзнавстві, які можуть претендувати на вироблення універсальної методології музеєзнавства як наукової дисципліни. Звертається увага на те, що в музеєзнавстві технологія музейної роботи найчастіше асоціюється з методом науки, а недостатня розробленість методологічної бази музеєзнавства виступає як контраргумент щодо визнання його самостійною науковою дисципліною. В зв'язку з цим зроблено спробу здійснити диференціацію понять методології, методу і технології.

Ключові слова: методологія музеєзнавства, метод, технологія музейної роботи, музеологія, музейність, теоретичні проблеми музеєзнавства, наукова дисципліна.

Одним з основних завдань кожної наукової дисципліни, незалежно від часу її виникнення, був пошук методу, який може забезпечити ефективне дослідження предмета науки. Не стало винятком у цьому відношенні й музеєзнавство, яке однією з найважливіших проблем теорії визнає власну методологію.

З одного боку, в останні десятиліття вчені-музеєзнавці активно досліджують можливі підходи у вирішенні теоретичних і прикладних проблем, намагаючись виокремити власні ефективні методи в межах означеної науки. Проте, з другого боку, методологія музеєзнавства залишається ще не до кінця оформленою, а вузлові питання, що стосуються принципів вирішення теоретичних проблем, перебувають на стадії пошуку.

Наглядним підтвердженням цьому є позиція таких сучасних фахівців із музеєзнавства, як Л.М. Шляхтіна та Т.Ю. Юренєва, які вважають, що саме питання про метод музеєзнавства є найменш вивченим у сучасній науці [14, 6; 16, 9]. У свою чергу М.Є Каулен, І.М. Коссова та А.А. Сундієва вказують на активне використання з боку музеєзнавства методів інших наук. У той же час вони відзначають, що саме відсутність у музеєзнавстві власного методу постає як основний аргумент для супротивників визнання музеєзнавства самостійною дисципліною [5, 221 – 224]. Дійсно, незважаючи на міжнародне визнання, сам факт самостійності музеєзнавства як

наукової дисципліни часом викликає сумнів насамперед через недостатню розробленість методологічної бази.

Слід нагадати, що для музеєзнавства, як і для будь-якої іншої наукової дисципліни, ступінь розробленості методології є одним із важливих показників становлення дисципліни в цілому [10, 45]. При цьому в рамках науки важливо пояснити співвідношення методології, методу і технології. Диференціація цих понять є особливо важливою, оскільки саме в музеєзнавстві технологія музейної роботи найбільш часто проголошується методом науки. Розрізнення понять «технологія практичної діяльності» та «методологія науки» дозволяє визначити сторони взаємозв'язку музейної роботи і теоретичних досліджень музеєзнавства або, іншими словами, визначити точки дотику фундаментального і прикладного аспектів означеної науки [3, 45]. Хоча в сучасному музеєзнавстві ця проблема все ще не має достатнього теоретико-методологічного рівня наукової розробки, все ж спробуємо здійснити власний аналіз.

Так, практична діяльність музеїв, у першу чергу, полягає в тому, що вони задовольняють соціальне замовлення та орієнтовані на досягнення соціальних ефектів, пов'язаних із поліпшенням якості суспільного та індивідуального життя громадян [2, 29; 8, 13]. У музейній діяльності до соціальних ефектів відносяться такі аспекти, як: освіта, соціалізація підростаючого покоління, духовний розвиток особистості, підвищення її творчого та інтелектуального потенціалів, рекреація тощо [8, 12]. У свою чергу спектр музеєзнавчої діяльності, який включає практично всі дослідження із фондової, експозиційної і головним чином освітньої діяльності музею, спрямований на вирішення соціального замовлення, утворює відповідне поле прикладних досліджень.

У зазначеному контексті є доречним окреслити рамки методології науки про музеї. По-перше, сюди входять проблеми базових, концептуальних основ музеєзнавчих досліджень, вироблення методологічних підходів, які не виступають простою сукупністю методів. По-друге, у межах наукової методології відбувається вивчення конкретних методів, що використовуються в музеєзнавстві [15]. Важливо й те, що обрані методи використовуються і в фундаментальних, і у прикладних дослідженнях. Визначення всіх методів виявляється практично неможливим, оскільки з розширенням проблемного поля дослідження збільшується і кількість залучених методів. Самі тенденції диференціації і, як не парадоксально, одночасної інтеграції гуманітарного знання визначають велику кількість методів, які можуть бути залучені дослідниками для вирішення конкретної проблеми.

Проте специфіка музеєзнавства включає і окремий напрям досліджень, який також стосується проблем методології, проте більше пов'язаний безпосередньо з практикою музейної роботи [6, 10]. У нашому дослідженні ми умовно визначаємо цей напрям як технологічну методологію музеєзнавства.

Характеризуючи такий методологічний підхід, треба зазначити, що він передбачає набір процедур, які забезпечують одержання матеріалу і його обробку

в процесі музейного документування та музейної комунікації. Зрозуміло, що цією своєрідною методологією не вичерпується коло методологічних проблем науки, навпаки, вона швидше орієнтована на практичну діяльність у музеї та пов'язана з технікою музейної роботи [13, 51]. Цей напрям можемо вважати одним із найбільш відомих у музеєзнавстві та, відповідно, найбільш розробленим у проблемному полі методології.

Сама практика музейної роботи визначає використання значної кількості технологій. Як приклад можна навести технологію науково-фондової роботи, що пов'язана з особливостями здійснення обліку й зберігання музейних предметів. Разом із тим логічно постає питання стосовно достатності для існування музеєзнавства як науки наявності розробленої технології. Дослідники, шукаючи відповідь на це запитання, умовно розділилися на два табори.

Так, представники одного з них дотримуються точки зору, згідно з якою музеєзнавство необхідно розглядати як прикладну допоміжну науку, що об'єднує окремі напрями спеціального музеєзнавства. Представники ж другого табору науковців вважають, що музеєзнавство виступає як сума методичних і технічних прийомів музейної діяльності або, іншими словами, не є наукою [4, 43 – 44]. В останньому випадку мова якраз і йде про технології практичної діяльності та прийоми практичної роботи, наявність яких не гарантує народження нового наукового знання. Проте, незважаючи на помітний розвиток науки, думка про суто прикладний характер музеєзнавства продовжує існувати і в умовах сьогодення.

Також слід пам'ятати, що проблемне поле науки з кожним роком розширюється. Так, звернувшись спочатку до вивчення практики музейної роботи, потім до феномена музею, музеєзнавство далі переосмислило самі межі можливих досліджень, наблизившись до проблеми предмета науки [9, 7].

Свого часу один із представників східноєвропейської школи музеології – Збігнев Странські, характеризуючи предмет нової науки, визначав його як «музейність». З його точки зору, справедливим виявляється той факт, що предмет музеєзнавства виявляється не безпосередньо в існуванні музею і, відповідно, його вивченні, а у вивченні самого специфічного ставлення до дійсності, іншими словами, у тому, вираженні чого він виступає [12, 19 – 20]. Виявом цього ставлення є документ, цінність якого обумовлена особливими якостями носіїв інформації – музейних предметів. Сам же підхід, згідно з яким предметом музеєзнавства є музей як соціокультурний інститут, отримав назву інституційного. Дійсно, саме в музеї відбувається актуалізація соціокультурного досвіду, потрібного тій чи іншій культурі [1, 26]. У свою чергу, специфіка власне музейного ставлення до дійсності (музейність) визначає неповторність музейного феномена. Невипадково для розуміння самого поняття музеєзнавства більш значущим є ставлення людей до музейного предмета – носія музейності, яке включено до системи «людина – музеалії (носії музейності) – музей» [11, 14]. Музейність, таким чином, з самого початку співвіднесена з простором культури,

представляючи собою можливість утримання ідеальних понять в матеріальних речах.

Розширений предмет музеєзнавства визначає необхідність вироблення методології, яка виходить за рамки музейної справи як такої, що вимагає цілісного аналізу проблем музейності в контексті розширеної території дослідження. Саме розширений предмет музеєзнавства і виведення його за межі конкретного соціокультурного інституту дозволяють вибудовувати концепції і створювати теорії, які включають сам музей у загальний контекст історико-культурного розвитку. Слід визнати, що музеєзнавство в цьому випадку стоїть особно. Це пов'язано з тим, що сам музей виник не як форма вивчення музейності. Навпаки, сама наука «виросла» з музею, причому вже в період його оформлення і лише значно пізніше розширила межі свого дослідження [7, 292 – 296].

Наявність методології не зводиться до перерахування методів, навпаки, перерахування методів, які можуть бути використані в різних музеєзнавчих дослідженнях, – від вивчення фондів до проектування експозицій, від історичних до педагогічних досліджень (це число може бути як завгодно великим у залежності від типу розв'язуваної проблеми), не дає цілісного розуміння науки. Іншими словами, сам факт наявності великого числа методів різних наук (від точних до гуманітарних) не дає розуміння музеєзнавства як науки. Тут слід зауважити, що методологія науки здатна тільки позначити загальні принципи ефективної пізнавальної діяльності, проте вона не може передбачити конкретні шляхи пізнання досліджуваного об'єкта.

Таким чином, ідея про зв'язок пізнавальних та аксіологічних методів є проблемою для теорії, від вирішення якої безпосередньо залежить подальший розвиток музеєзнавства.

Отже, на нашу думку, одним з основних завдань методології теоретичного музеєзнавства є визначення принципу вивчення різноманіття музейного світу та форм музейної роботи (гносеологія) і осмислення аксіології музею (ширше – аксіології музейності) та відповідно створення тим самим інтегрованого методу пізнання музейності.

Джерела та література:

1. Бонами З.А. Музей и проблема трансляции культурно-исторических кодов [Текст] / З.А. Бонами // Музей и образование. – М., 1989. – С. 24 – 28.
2. Ванслова Е.Г. Динамика социальных функций советских музеев (по материалам экспертного опроса) [Текст] / Е.Г. Ванслова // Музееведение: Вопросы теории и методики: Сб. научн. тр. НИИ культуры. – М., 1987. – С. 25 – 41.
3. Гнедовский М.Б. О направлении разработки программы музееведческих исследований [Текст] / М.Б. Гнедовский, В.М. Колчанов, В.М. Суринов // Музей и современная социокультурная ситуация: Обзорная информация: Сер.: Музейное дело и охрана памятников. – М., 1989. – Вып. 2. – С. 38 – 51.
4. Лещенко А. Проблемы становления музееведческой терминологии на международном уровне [Текст] / А. Лещенко. – Музей. – 2009. – № 5. – С. 42 – 46.

5. *Музейное дело России [Текст] / ред. М.Е. Каулен; И.М. Коссова, А.А. Сундиева; Акад. переподгот. работн. искусства, культуры и туризма ; Рос. ин-т культурологии. – М. : ВК, 2005. – 612 с.*
6. *Никишин Н.А. «Язык музея» как универсальная моделирующая система музейной деятельности [Текст] / Н.А. Никишин // Музееведение: Проблемы культурной коммуникации в музейной деятельности: Сб. науч. тр. НИИК. – М., 1989. – С. 8 – 11.*
7. *Омельченко Ю.А. Перша підсистема музейництва (теоретичні засади, витоки, формування [Текст] / Ю.А. Омельченко // Культурологічні студії: Зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 2. – С. 288 – 311.*
8. *Павлова Н.Н. Музейный маркетинг: новый формат [Текст] / Н.Н. Павлова; Сост. и отв. ред. Коссова И.М.; творч. лаборат. «Музейная педагогика» каф. музейн. дела АПРИКТ // Музей и его аудитория: Маркетинговая стратегия: сб. труд. – М.: ИКАР, 2006. – Вып. 7. – С. 9 – 24.*
9. *Разгон А.М. К вопросу об изучении истории музейного дела [Текст] / А.М. Разгон; НИИ культуры // Очерки истории музейного дела в СССР. – М.: Сов. Россия, 1971. – Вып. 7. – С. 3 – 8.*
10. *Разгон А.М. Место музееведения в системе наук [Текст] / А.М. Разгон; Центр. музей Революции СССР // Музей и современность: Сб. науч. тр. – М., 1986. – С. 43 – 47.*
11. *Разгон А.М. Общетеоретические вопросы музееведения в научной литературе социалистических стран: Обзорная информация [Текст] / А.М. Разгон; Гос. б-ка СССР им. В.И. Ленина // Музейное дело и охрана памятников – М., 1984. – Вып. 1. – 40 с.*
12. *Странский З. Понимание музееведения [Текст] / З. Странский; НИИ культуры // Музееведение: Музеи мира: Сб. науч. тр. – М., 1991. – С. 8 – 26.*
13. *Сундиева А. О базовых понятиях музейной науки [Текст] / А. Сундиева. – Музей. – 2009. – № 5. – С. 48–52.*
14. *Шляхтина Л.М. Основы музейного дела: Теория и практика: Учебное пособие [Текст] / Л.М. Шляхтина. – М.: Высшая школа, 2005. – 183 с.*
15. *Шрайнер К. Предмет исследования музееведения и происхождение дисциплины [Текст] / К. Шрайнер // Музееведение: Музеи мира: Сб. науч. тр. НИИК. – М., 1991. – С. 43 – 44.*
16. *Юренева Т.Ю. Музееведение: Учебник для высшей школы [Текст] / Т.Ю. Юренева. – М.: Академический проект, 2004. – 560 с.*

© Андрей КУЗЬМЕНКО

ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЭФФЕКТИВНЫХ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ В МУЗЕЕВЕДЕНИИ

Прослеживается процесс поиска эффективных методов исследований в музееведении, которые могут претендовать на выработку универсальной методологии музееведения как научной дисциплины. Обращается внимание на то, что в музееведении технология музейной работы чаще всего ассоциируется с методом науки, а недостаточная разработанность методологической базы музееведения выступает в качестве контраргумента при признании его

самостоятельной научной дисциплиной. В связи с этим предпринята попытка осуществить дифференциацию понятий методологии, метода и технологии.

Ключевые слова: методология музееведения, метод, технология музейной работы, музеология, музейность, теоретические проблемы музееведения, научная дисциплина.

© Andriy KUZMENKO

PROBLEMS DETERMINE THE EFFECTIVENESS OF METHODOLOGICAL APPROACHES IN MUSEOLOGY

Among the most important problems in the theory of museology is to determine its methodology. Search and effective methods of isolation and problems of museology actively continue in recent decades because of the methodological foundations of science are not yet fully decorated. That lack is developed methodological framework of museology acts as a counter for the recognition of its independent scientific discipline.

However, there is a separate line of research, the most developed in museology, which also applies to problems of methodology, but more than other areas directly related to the practice of museum work. Defining it as its technological methodology of museology, it should be noted that the direction is a set of procedures to ensure receipt of material and processing it in the museum and museum documenting communication. This trend does not fully solve the complex methodological problems of museology, on the contrary, it aims mainly to practice in the museum and associated technology museum work.

Museum activities include the use of a fairly wide arsenal of technologies. However, there is a need to characterize the significance of these technologies in the context of the existence of museology as a science. Solving this problem, researchers conventionally divided into two groups. Representatives of the first of them consider museology as supporting applied science that integrates some specific areas of museology. Scientists from another group believe that museology amount appears as methodological and techniques of museum activities, or in other words, is not a science. The approach whereby museology is purely applied nature, continues to exist, despite the development of modern science.

However, the problem field of science museum is expanding every year. Turning first to study the practice of museum work, then the phenomenon of the museum, museum expanded the range of possible studies, approaching the problem the subject of science. That is the subject of museology expanded its output beyond the specific socio-cultural institution, can build the concept and create theories that include the museum in the overall context of the historical and cultural development.

Keywords: museology methodology, method, technology of museum work, museology, theoretical problems of museology, scientific discipline.

УДК [930:069.01](477)

© Тамара КУЦАЄВА

ІСТОРІОГРАФІЯ МУЗЕЙНОЇ СОЦІОЛОГІЇ ТА АНДРАГОГІКИ (АНАЛІЗ ВІТЧИЗНЯНИХ НАПРАЦЮВАНЬ ТА ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ, ПОШИРЕНОГО В УКРАЇНІ)

Започатковано історіографічний огляд здобутків вітчизняної музейної соціології та андрагогіки, що є актуальним, оскільки, незважаючи на зростання наукового інтересу до цих сфер музейної діяльності, наявний корпус дослідження ще не проводився. Систематизовано наукові роботи, які безпосередньо або опосередковано присвячені вивченню музейної аудиторії та інструментарію, що застосовують для сприяння самореалізації людини впродовж усього її життя під час музейної комунікації. На основі більше 60 опрацьованих наукових і науково-популярних розвідок, інформаційних повідомлень, колективних монографій та джерел визначено, що музейна соціологія та андрагогіка у вітчизняних реаліях формуються як міждисциплінарні наукові знання, що є фундаментом цілісного музейно-педагогічного та наукового процесу.

Ключові слова: історіографія, музеологія, музейна соціологія, музейна андрагогіка, музейна аудиторія, навчання протягом усього життя

Започаткування історіографічного огляду здобутків вітчизняної музейної соціології та андрагогіки визначимо актуальним, оскільки, незважаючи на зростання наукового інтересу до цих сфер музейної діяльності, наявний корпус досліджень не систематизований. Науково-теоретичні розробки та результати практичної діяльності публікуються здебільшого в наукових часописах невеликим накладом і в збірниках конференцій із суміжних гуманітарних наук. У свою чергу каталоги Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Національної історичної бібліотеки України та Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського, хоч і містять бібліографічні описи фахової історіографії, проте вона не винесена в окремі рубрики. Означене ускладнює опрацювання літератури. Історіографічні огляди названих проблем присутні в літературі, однак здебільшого в преамбулах статей із музеєзнавства, педагогіки тощо. Отже, метою розвідки є систематизація досліджень, що

безпосередньо або опосередковано присвячені вивченню музейної аудиторії та інструментарію, що застосовують для сприяння самореалізації людини впродовж всього її життя під час музейної комунікації.

Інтерес соціології до музейної інституції, як узагальнюють І.М. Медведєва та І.В. Дворкін, нараховує більше 100 років [17, 30]. У 1-й пол. XIX ст. університетські музеї поступово відкрилися для загального відвідування. Отже, відбулося розширення аудиторії, що мало певні особливості на різних етапах становлення музейництва в українських землях [17]. І.М. Медведєва у своїх дослідженнях з'ясувала, що в 1920-х рр. Ф.І. Шміт запропонував типологію музеїв, побудовану з урахуванням інтересів відвідувачів [4]. Саме в 1920-ті рр. розпочалася перша хвиля соціологічних досліджень музейної аудиторії. Проте Н.І. Капустіна та Л.О. Гайда визначили, що їхнім ініціатором виступила Третьяковська галерея [11]. Проте і на цьому тлі творчий доробок Ф.І. Шміта, який тривалий час працював у Харкові, можна вважати підвалиною вітчизняної музейної соціології. У 1990-х рр. російські історики С.Л. Чистотінова та В.Г. Ананьєв ввели до наукового обігу документи, що повернули сучасникам цю постать – жертву репресій, проте в Україні музеєзнавчі праці Ф.І. Шміта досі не перевидані [2, 59, 60].

Кінець XX ст., що відзначився політичними, соціальними і культурними трансформаціями, вплинув також і на музейну газують, змінивши її соціальну роль. У 1994 р. екс-президент Міжнародного комітету ІКОМ з освіти та культури К. Брюнінгсхаус-Кнубель (Cornelia Brüninghaus-Knubel, Німеччина) зазначила, що ідеальний музейний співробітник має бути вчителем, соціологом та маркетологом [5]. На жаль, зміни в Україні, за висновками С.П. Кучина, вплинули на те, що на тлі системної кризи музейна сфера перетворилася в одну з найбільш недооцінених [25]. Для 2000-х рр. стало характерним поживлення музейного простору, урізноманітнення напрямів діяльності та наукових досліджень. Отже, в Україні відбувається становлення музейної соціології та андрагогіки як нових векторів мислення, тому зарубіжний досвід у цих царинах можна взяти для наслідування.

Найбільш запитуваними вітчизняними музейниками стали україномовні переклади праць професора музеології Ф. Вайдахера (Friedrich Waidacher, Австрія) і маркетологів із родини Ф. Котлера (Philip Kotler, США) [6, 24]. Вайдахер у праці «Загальна музеологія» ознайомив зацікавлену аудиторію із зарубіжним трактуванням соціальної місії музею. Не використовуючи поняття «музейна соціологія», він виокремив ознаки та основні категорії потенційних відвідувачів, узагальнив підстави відвідувань, їхні мотиваційні атрибути, час, витрачений на огляд експозита, статистику відвідувань тощо. Для вивчення публіки Вайдахер запропонував апробовані методи та форми збору даних, сфери опитувань та процес планування. Професор запропонував для фахового спілкування кілька нових термінів, цікавих як для музейної соціології, так і для андрагогіки «евалуація» (безперервний процес оцінки отриманих даних, оцінка дій) та «експозит». Отже, під впливом глобалізації та міжкультурного діалогу

було започатковано певну зміну культури фахового мовлення як важливого складника професійної діяльності в музейній сфері. Зокрема, відмінності понять «експонат» та «еспозит» сприяли певній дискусії в межах культурології. Цю науку започаткував С.Б. Руденко [47]. Так само розповсюдилося поняття «евалуація». У 2009 р., шукаючи шляхів розширення кола відвідувачів, ним вже широко послуговувалися у професійній комунікації [37].

Праця родини Котлера «Музейний маркетинг» засвідчила, що музейна соціологія пов'язана з музейним маркетингом, який став «винаходом» Котлерів. Називаючи музей частиною ринку у сфері дозвілля та послуг, американські дослідники рекомендували проводити таргетування відвідувачів, ідентифікувати нові сегменти споживачів «музейного продукту» та шукати пріоритетні групи, що забезпечать засоби існування музеїв. Котлери порівняли європейську музейну статистику з американською. Отже, досвід зарубіжних учених став преамбулою до розвитку в українських музеях маркетингу та соціології, що мають всебічно вивчати бажання відвідувачів. Разом із тим О.Ф. Кифяк підкреслив, що музейний маркетинг відрізняється від соціології тим, що націлений на економічну модернізацію сфери культури та аналіз ефективності реалізації «музейного продукту» [22].

Наголосимо й на тому, що українська історіографія дає можливість ознайомитися з корпусом зарубіжної, не перекладеної українською мовою літератури, що прокоментована В.В. Карповим, Г.Б. Рудик, О.Ю. Гайдай і Р.В. Маньковською [13, 21, 29, 48].

Суттєвим досягненням історіографії є доробок російських музеєзнавців зокрема масив напрацювань Лабораторії музейного проектування Російського інституту культурології, присвячений образу відвідувача-співвітчизника [34]. Проте досвід вивчення такої категорії відвідувачів, як «іноземці» у ближньому зарубіжжі і в Україні, ще не представлений широкому загалу, хоча розвиток міжнародної аудиторії є тенденцією світового музейного простору. На цьому наголошують Л. Віттенгем (Lia Vittengem, Великобританія), Л. Норріс (Linda Norris, США), М. Влаху (Maria Vlachou, Португалія) і К. Мазда (Xerxes Mazda, Великобританія) – «піонери» тренінгів формування стратегій розвитку українських музеїв через нове мислення [43, 55, 57, 58]. Наприклад, поширюючи досвід Британського музею, К. Мазда говорить про розподіл відвідувачів на звичні для українських музеїв категорії, і запропонує новий термін «сегментація» (визначення групи споживачів) [55]. Саме опитування відвідувачів у сфері культури та дозвілля, що провів британський музей, дозволили сегментувати мотивації дорослих відвідувачів та підсилити музейну комунікацію у стінах закладу. Назвемо деякі напрацювання Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, що базуються на результатах вивчення зарубіжного досвіду. Дослідження специфіки іноземної аудиторії викликано потребою інноваційного розвитку, адже провідний військово-історичний музей відвідали гості зі 170 країн світу [14, 22]. Отже, образ

середньостатистичного іноземного відвідувача Меморіального комплексу був описаний вмотивовано за соціально-демографічними й лінгвістичними параметрами та культурно-освітніми засадами. Також нам вдалося окреслити «географію країни-прибуття відвідувачів», що сприяло більшому розумінню їхніх культурних запитів і потреб [7, 8]. Відбулося фахове включення в процес, який окреслила Г.Б. Рудик: «Необхідно розвіяти туман припущень, часткових спостережень, якими послуговувалися українські музейники в описі сучасних відвідувачів..., з'ясувати достеменно, хто ж ходить сьогодні до музею та які головні «бажання» керують людиною у виборі музейного дозвілля» [49]. Подальша робота наукового колективу була спрямована на формування особливих підходів щодо науково-освітньої роботи із туристами з ближнього та дальнього зарубіжжя, які для спілкування найчастіше обирають своєрідні *Lingua franca* – англійську та російську мови, проте із задоволенням користуються послугами, що надаються рідною їм мовою (позальні супроводжувальні довідкові тексти, аудіогід, оглядова екскурсія тощо) [52].

У розділі російськомовної історіографії на увагу дослідників заслуговують праці М.Ю. Юхневич, яка з'ясувала (представила) ретроспективу практики соціологічних досліджень на східноєвропейських теренах поч. ХХ ст. та обмеженості вивчення музейної аудиторії в радянську добу [62].

Цікавою для ознайомлення стала і певна термінологічна спадщина музеєзнавства радянської доби, що зникла з обігу через зміни соціальної структури пострадянського суспільства, зокрема, «висококваліфіковані споживачі культури», «робочі міст і селищ», «робочий клас», «відвідувачі із соціалістичних країн» і «музейна пропаганда», про що знаходимо у працях 1970 – 1980-х рр. [3, 45]. А такі актуальні нині поняття, як «споживач культури», «соціологічне дослідження» та «соціологічний експеримент» мали тоді ідеологічне забарвлення [3]. Сучасному досліднику нелегко визначити автора, який першим описав певне поняття. Наприклад, ще в 1920-х рр. Л.В. Розенталь (Третьяковська галерея) вже послуговувався поширеними нині поняттями «споживачі мистецтва» й «музейний глядач» [40].

Щодо понятійно-термінологічного апарату, який стосується музейної соціології, зазначимо, що М.Ю. Юхневич проаналізувала також еволюцію поняття «соціально-демографічний портрет відвідувача» («паспортичка»), дискутувала щодо понять «відвідувач», «глядач», «клієнт», «слухач» та «аудиторія» музею. Досліджував зміст фахових понять і В.Ю. Дукельський. Він розрізнив поняття «відвідувач» і «музейна публіка» [18]. Одним з останніх досліджень, що дало тлумачення сучасним проблемам і поняттям музейної соціології стала праця «Музейное дело России» під редакцією М.Е. Каулен [35]. Зазначимо, що на рівні з поняттям «музейна соціологія» в російській історіографії застосовується і словосполучення «вивчення музейної аудиторії». Те саме відзначимо й про музейну андрагогіку – «робота музеїв із дорослою частиною аудиторії» [37, 36]. Проте фахові терміни досі розпорошені по довідниках із музеєзнавства, музеології

та екскурсознавства. До роз'яснення термінології зазвичай звертаються в окремих наукових працях. Наприклад, Є.І. Ковальчук подала відмінності низки понять у статті, присвяченій соціологічному дослідженню потенційної музейної аудиторії «Музей і суспільство», 2011 р. [23]. Результативну узагальнюючу роботу, що завершилася публікацією термінологічних словників музейництва, провів Національний університет «Львівська політехніка» та Національний військово-історичний музей України [32]. Однак, за висновками І.М. Фецько, українська терміносистема музейної справи і досі в стадії формування новітніх складних термінів із компонентом «музей» [56]. Серед останніх напрацювань назовемо тлумачення понять «соціологія музейної справи», «соціологічна концепція музейної справи» та «соціальний діалог у музейній справі» В.В. Карпова [21]. Необхідно підкреслити, що подекуди у працях, які торкаються фахової термінології, для опису аналогічних явищ використовують різні поняття. Наприклад, для назви класичного інструменту опитування (анкети) зустрічаємо синонім – запитальник [31].

В цілому огляд вітчизняної історіографії показує, що вже накопичено суттєвий корпус наукових розвідок із проблем вивчення аудиторії музеїв. Серед перших у цій царині були опубліковані здобутки Національного музею історії України у Другій світовій війні. Наприкінці 1990-х рр. Г.Л. Голубенко провела аналіз статистики відвідування та елементів музейної комунікації, що створило підґрунтя для планування та проведення опитувань у майбутньому (щодо об'єкта, предмета опитування, складників «паспортички» відвідувача, потенційних респондентів) [14]. Авторка відмітила відхід від тенденції переважно екскурсійного (організованого) відвідування музею, що було притаманне добі СРСР і для опису одиночних відвідувачів використала поняття «індивідуали». Так вирізнили гостей, що оглядали музей без допомоги екскурсовода. Отже, «індивідуальні відвідувачі» потребували особливої системи інформації про музей. Лише в 2000-х рр. для опису таких відвідувачів, зокрема у Національному музеї мистецтв імені Варвари та Богдана Ханенків, почали вживати поняття «самостійний відвідувач», «унезалежнення індивіда». Зазначимо, що науковці музею мистецтв беруть участь у формуванні тематичної історіографії. Г.Б. Рудик у 2013 р. опублікувала цикл статей, що відобразили комплексний проект з опитування чинних і потенційних відвідувачів музею «Цей неясний суб'єкт бажання» [48 – 50]. Аналізуючи методологічну основу уявлення про відвідувача за англійським, американським та австралійським досвідом, авторка зробила висновки, що мета вивчення аудиторії полягає не тільки в зовнішньому аспекті (пізнати актуальний попит і вибудувати концепцію), а й у внутрішньому. Доробок Рудик, опублікований на шпальтах науково-популярного журналу «Музейний простір», засвідчив, що вже наявні тенденції зміни ставлення до «анонімного» відвідувача, який стає пізнаваним саме в музеї художнього профілю. Фахівець з музейної справи взяла участь і у дискусії зарубіжного музеєзнавства про «музейних людей» або «людей музейного типу» [50]. Щодо музейної соціології,

зазначимо, що співробітники музею мистецтв одними з перших застосували для означення виду роботи з аудиторією поняття світової соціологічної практики опитувань виборців «екзит-полл» [49].

Необхідно відмітити, що соціологічна практика музею мистецтв та Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького стала відомою в рамках музеєзнавства. Зокрема Р.В. Маньковська зазначила, що висновки, зроблені за проектом «Цей неясний суб'єкт бажання» 2012 – 2013 рр. (Національним музеєм мистецтв), підтверджують європейські тенденції розвитку в вітчизняному музейному просторі, а діяльність музею імені Д.І. Яворницького щодо вивчення, особливо дитячої аудиторії, була системною [29]. Музей реалізує соціологічну практику із середини 1990-х рр. Одним із перших там впровадили проект «Музей і діти» [19]. Це дало можливість визначити місце дітей, підлітків та юнацтва в загальній структурі аудиторії, виявити форми та методи роботи з підростаючим поколінням, вивчити думку музейників Дніпропетровської області про перспективи розвитку дитячого напрямку. Важливим був і висновок про зменшення кількості власної дорослої аудиторії та індивідуальних відвідувачів, а отже, потребу цільового опитування для вивчення запитів цих категорій [20]. В цілому за публікаціями музею імені Д.І. Яворницького можна простежити еволюцію інституції в напрямі реалізації її функції в соціальному середовищі міста та області [11, 12, 19, 20].

Звернемо увагу на особливість джерельної бази музейної соціології – на матеріали реалізованих досліджень у сфері музеєзнавства. Тут зазначимо, що вони є актуальними для військово-історичного, краєзнавчого та історичного напрямів музейної діяльності, адже частіше віддзеркалюють заміри історичної свідомості та складники історичної пам'яті населення для розуміння політики пам'яті в умовах незалежності. Виділимо зокрема три види таких джерел (опитування у сфері суспільно важливих проблем, які сприймаються музеями як приклад; опитування громадськості, де присутні питання і про музеї; опитування музейної аудиторії та музейників). Наприклад, у 2006 р. під керівництвом О.І. Вишняка провели опитування щодо 15 історичних постатей і 5 історичних подій в історії українського народу, у 2010 – 2012 рр. – щодо Голодомору, у 2012 р. під керівництвом О.М. Шульги про сприйняття суспільством Другої світової війни, у 2015 р. визначили «ТОП-100 найвидатніших українців» [9, 10, 38, 61]. Заслуговує на увагу і розвідка О.Ю. Гайдай з аналізом опитування студентів-істориків – покоління, народженого після 1991 р. – про знання, оцінки та їхнє ставлення до радянської доби [13]. За рахунок цього дослідження музейна соціологія збагатилася відомостями про потенційну аудиторію зі свідомістю, що пережила складні трансформації, її «культурні запити», знання з історії, сформовані під впливом шкільної програми та державної політики. Також з'ясували ставлення молоді (динамічної і мобільної соціально-демографічної групи суспільства) до потенційних оптимальних назв нових музеїв, присвячених історії України 1917 – 1991 рр., мотивації їхнього створення, сенсу музеєфікації

радянської спадщини та асоціацій, що виникають у зв'язку з цим. Серед цільових опитувань, що визначали місце музеїв у системі суспільних цінностей, наведемо два відомих нині – «Музеї України», проведене в містах Інститутом Горшеніна в 2010 р., та регіональне – «Музей і суспільство» (Волинський національний університет, 2011 р.) [23].

Досить корисним для розуміння рушійних сил музейної сфери видається і єдине на сьогоднішній день дослідження під назвою «Вивчення потреб музейної аудиторії в підвищенні кваліфікації», 2013 р. [43]. У його межах було систематизовано уявлення відвідувачів про стан розвитку кадрового потенціалу 55 музейних установ (від рівня освіти до розуміння модерних напрямів роботи). Опитування продемонструвало, що в силу обставин, деякі важливі питання, як-то: залучення відвідувачів, аналіз дійсної і потенційної аудиторії музею та вивчення її потреб у свідомості музейників можуть стояти на другому за пріоритетністю місці.

Щодо стану історіографії з музейної андрагогіки зауважимо, вона представлена незначною кількістю публікацій, порівняно з музейною соціологією. Здебільшого для вивчення доступний зарубіжний досвід у межах української педагогіки, що інтенсивно вивчає мотиви навчання дорослих та розвиває теорію навчання упродовж усього життя. Доступні для ознайомлення інтерв'ю-роздуми авторитетних музейників та інформаційні повідомлення про перспективи індивідуалізації навчання дорослих музейними засобами. Однак означене свідчить, що розвиток цього напрямку наукових знань актуальний і нині. Згадані вище дослідниці Л. Норріс, Е. Гуріан (Elaine Gurian, США) в інтерв'ю «Музейному простору» зазначили, що відвідувачі в музеях нового типу можуть обмінюватися поглядами на майбутнє, щоб разом виробити стратегію, проте традиційно склалося так, що саме музеологи виступають у ролі авторитарних учителів музейної аудиторії. Музейні інституції самі вибрали цю роль і можуть будь-якої миті взяти інший напрям [16, 39]. Додамо, що спрямування музеїв різні: одні надихають на розвиток творчих здібностей, другі лікують серця й душі своїх відвідувачів, хтось розповідає про вічне й красиве, інші застерігають від здійснення необачних учинків [26]. Наведені думки співзвучні з вектором дій Центру розвитку музейної справи Санкт-Петербурга. Виконавчий директор центру Д.А. Агапова зазначила: «...Є спрямованість на те, що музей стоїть над відвідувачем, як вчитель над учнем ..., однак відбулися зміни ..., якщо людина не зовсім герметична, то інформація дійде до неї» [1]. Отже, можемо говорити про перспективи зростання уваги до андрагогіки в музеях. Зокрема, на регіональному рівні та за міжнародної підтримки влітку 2015 р. у Центрі освіти дорослих с. Завадів (Львівська область) пройшов один із перших тренінгів «Музей – центр неформальної освіти дорослих» [41].

Варто зазначити, що неформальна освіта дорослих має свою історію в Україні, проте ця діяльність не була широко орієнтована на громаду і соціум. За визначенням О.М. Пехоти та Н.В. Семенюк, андрагогіка набула актуальності

саме в контексті інтеграції України в Болонську систему освіти, приєднання до Лісабонських стратегій Ради міністрів ЄС (березень 2006 р.) та Програми навчання впродовж життя Європейської Комісії [42, 53]. О.М. Пехота також дослідила й державну політику у сфері освіти дорослих та виокремила її принципи, що є універсальними і для музейної діяльності. У свою чергу Н.В. Семенюк подала ґрунтовний історіографічний аналіз безперервної освіти, посилаючись на праці Конфуція та Сократа, а також дослідження сучасних вітчизняних авторів.

Вивчаючи практичний світовий досвід С. Рябчук спиралася на результати опитування американських та європейських музеїв, вона визначила, що публічні лекції (у т.ч. одноразові лекції, дискусії) і практичні заняття є основними елементами комунікації з потенційними та постійними відвідувачами дорослого населення. Авторка дійшла висновку, що, об'єднавши зусилля музеїв та освітніх організацій, як у США, де першу освітню програму для дорослих запровадили ще в 1872 р., можна створити професійну освітню програму, викликати інтерес до роботи музею та ознайомити власну аудиторію з іншим світом [51].

З найновіших прикладів у досліджуваному сегменті історіографії назвемо переклад книги Е. Гохстрат на українську мову А.В. Гейн «Теорія навчання Девіда Колба в музеї» (Els Hoogstraat, Annemarie Vels Heijn, Нідерланди) [28]. Теоретик освіти дорослих Д. Колб (David A. Kolb, США) був першим, хто назвав навчання – активним видом діяльності. Він же сформулював поняття «навчання практикою», основу сучасного успішного навчання. Автор книги дійшов висновку, що підставою для здобуття освіти в музеї є добра воля відвідувачів. Існують інструменти, які здатні створити цікаве та різноманітне середовище, що буде спонукати людей, яких розподілив за психологічними типами на мрійника, мислителя, прагматика та діяча, вчитися та розвиватися впродовж усього життя.

Як стверджується у публікації Н.П. Лисікової із Саратовського державного університету, вивчення зарубіжного досвіду, у т.ч. основних напрямів розвитку музейної андрагогіки, а також вітчизняної науково-педагогічної та музеологічної літератури дозволяє виокремити перспективні напрями досліджень у межах освіти дорослих музейними засобами [27]. Серед них вагомими є: теоретичні та практичні основи освіти дорослих; формування професійного іміджу викладача-андрагога; вміння зацікавити та скерувати добровільні «внески» волонтерів (час, ідеї; навчання, виховання та організація дозвілля дорослих відвідувачів). Н.М. Пусепліна у своєму дослідженні звернула увагу на те, що комунікативна взаємодія суб'єктів виховного простору зумовлює значущість потреби використання педагогічного потенціалу музеїв під час підвищення якості професійної підготовки вчителів на основі андрагогіки [46]. Аналізуючи американський та італійський досвід, авторка виокремила такі поняття, як «учительські пакети», «навчання як процес досліджень, експериментів і відкриттів», «музей як соціальний експеримент». Із наукового дослідження А.О. Гончарук впливає, що музей може успішно здійснювати неформальне, а також інформальне навчання дорослих і людей похилого віку [15]. Логічно

припустити, що саме інформальне навчання (процес формування і збагачення установок, освоєння нових знань і вмінь, що відбувається в ході повсякденної життєдіяльності людини через відвідування установ культури), має стати одним із ключових напрямів у музейній діяльності. Зважаючи на те, що населення віком від 25 до 64 років таких країн, як Швеція, Німеччина та Великобританія є найактивнішими «здобувачами» неформальної освіти, то й іноземна аудиторія вітчизняних музеїв може бути включена в цей напрямок діяльності. Гончарук також застосувала для назви установ, що спрямовані на андрагогічну освіту, слово іноземного походження «провайдер». Таким чином, як і у випадку музейної соціології, ми бачимо формування особливої фахової лексики, яку О.С. Сергєєва визначила як науковий тезаурус проблем освіти дорослих [54].

Запропонований огляд історіографії та джерел дозволяє стверджувати, що нині доступний значний науковий доробок українських науковців та фахівців музейної сфери в царині знань, що відносяться до музейної соціології та андрагогіки. Вітчизняні музеологи широко послуговуються також зарубіжним досвідом. Опрацювавши більше 60 наукових і науково-популярних розвідок, інформаційних повідомлень, колективних монографій та інших джерел, можна дійти висновку, що музейна соціологія та андрагогіка у вітчизняних реаліях формуються як міждисциплінарні наукові знання, які є фундаментом цілісного музейно-педагогічного та наукового процесу. В цілому можна говорити про те, що питання вітчизняної музейної соціології та андрагогіки, а також зарубіжного досвіду, поширеного в Україні, нині висвітлені у 300 наукових працях, акумульованих сектором музейної соціології та андрагогіки науково-освітнього відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. Їхнє подальше вивчення виходить за межі пропонованої наукової розвідки.

Джерела та література:

1. Агапова Д.А. Раз, два, три, четыре, пять – я иду искать! / Д.А. Агапова // *Музейний простір*. – 2014. – № 1. – С. 56 – 58.
2. Ананьев В.Г. Новые материалы о научной деятельности Ф.И. Шмита в архивохранилищах Санкт-Петербурга / В.Г. Ананьев, С.Л. Чистотина // *История и историки. 2009 – 2010. Историограф. вестн.* / Рос. акад. наук. – Москва: Наука, 2012. – 367 с. – С. 218 – 229.
3. Анчев А. Социологическое исследование запросов посетителей – важное условие дальнейшего совершенствования экспозиционной и массовой работы музея / Анчо Анчев // *Музейное дело в СССР* / Ред. кол. И.А. Анощенко и др. – Москва: Московский рабочий, 1976. – 143 с. – С. 90 – 95.
4. Біографія Шміта Ф.І. / Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www-library.univer.kharkov.ua/ukr/shmit.htm>
5. Брюнингсхаус-Кнубель К. *Museum educator: the audience's advocate* = Музейный педагог: защитник интересов посетителей / Корнелия Брюнингсхаус-Кнубель // *MUSEUM (Museum International)*. – 1994. – № 2. – С. 13 – 17.
6. Вайдахер Ф. Загальна музеологія: посібник / [перекл. з нім. В. Лозинський, О. Лянг, Х. Назаркевич] / Фрідріх Вайдахер – Львів: Літопис, 2005. – 632 с.

7. Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – 2014. – № 1(3). – С. 135 – 142. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vim.gov.ua/index.php/uk/arkhiv-vipuskiv>
8. Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – 2014. – № 2(4). – С. 121 – 133. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vim.gov.ua/index.php/uk/arkhiv-vipuskiv>
9. Визнання Голодомору: результати досліджень соціологічної групи «Рейтинг» // Моя Вінниця [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://195.248.235.141/ua/news/stuff/17650.html>
10. Вишняк О.І. Соціологічний аналіз ставлення громадян України до історичних постатей / О.І. Вишняк // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – Київ : ДП «НБУ «Пріоритети», 2012. – С. 32 – 40.
11. Гайда Л.О. Музей і відвідувач: методичні розробки, сценарії, концепції / Л.О. Гайда, Н.І. Капустіна. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – 148 с.
12. Гайда Л.О. Музей і відвідувач (соціально-психологічні дослідження в музеї) / Л.О. Гайда // Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи. Зб. тез доп. та повід. міжн. наук. конф., присвяченої 150-літтю від дня заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 1999. – 177 с. – С. 163 – 165.
13. Гайдай О.Ю. Радянське минуле в оцінках студентів-істориків (аналіз соціологічного опитування) / О.Ю. Гайдай // Український історичний журнал. – 2014. – № 6. – 240 с. – С. 92 – 112.
14. Голубенко Г.Л. Музей і відвідувач. Узагальнення та аналіз форм і методів науково-просвітницької роботи / Г.Л. Голубенко // Музей війни народної: зб. наук. статей / ред. О.С. Артемов. – Київ, 1999. – 60 с. – С. 21 – 24.
15. Гончарук А.О. Неформальна освіта дорослих українців ЄС / А.О. Гончарук // Педагогічні науки. Вісник Полтавського національного педагогічного університету. – 2012. – № 54. – С. 31 – 35.
16. Гуріан Е. Питання, які ставлять музеї / Елейн Гуріан // Музейний простір. – 2014. – № 1. – С. 40 – 43.
17. Дворкін В.І. Трансформація музейної справи Наддніпрянщини у 1805 – 1920 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В.І. Дворкін. – Луганськ, 2009. – 20 с.
18. Дукельський В.Ю. Человек и музей / В.Ю. Дукельский // Музей и личность / Отв. ред. А.В. Лебедев, сост. М.Ю. Юхневич. – Москва: Российский институт культурологи, 2007. – 168 с. – С. 6 – 14.
19. Капустіна Н.І. Науковий аналіз сучасної музейної аудиторії (соціологічні дослідження) / Н.І. Капустіна // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнар. наук. конф. – Дніпропетровськ, 1995. – 328 с. – С. 174 – 176.
20. Капустіна Н.І. Музей і відвідувач / Н.І. Капустіна // З минулини Подніпров'я. Зб. – Дніпропетровськ : «Дніпро», 1995. – 177 с. – С. 22 – 25.
21. Карпов В.В. Дослідження місця соціології музейної справи у структурі музеєзнавства / В.В. Карпов. Науковий семінар «Соціологія музейної справи». Національна академія керівних кадрів культури та мистецтв // Спільнота Facebook «Охорона культурної спадщини» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk-ua.facebook.com/pages/Охорона-Культурної-Спадщини/385448268264887>
22. Кифяк О.В. Маркетинг у музейній справі : теоретико-прикладні аспекти / О.В. Кифяк, М.М. Руденко // Науковий вісник Буковинської державної фінансової

- академії: Зб. наук. праць. – Вип. 2 (19) : Економічні науки. – 2010. – 468 с. – С. 330 – 338.
23. Ковальчук Є.І. Культурно-освітня діяльність музейних закладів, як складова музейної комунікації (за результатами соціологічних досліджень Волинського краєзнавчого музею) / Є.І. Ковальчук // Волинський музейний вісник: Музеї у дослідженні та збереженні пам'яток культурної спадщини західноукраїнських етнічних земель. Наук. зб. – 2012. – Вип. 4. – 282 с. – С. 73 – 76.
 24. Котлер Н. Музейний маркетинг і стратегія формування місії, залучення публіки, збільшення доходів і ресурсів / Ніл Котлер, Філіп Котлер, Венді Котлер. – Київ: Стило, 2010. – 528 с.
 25. Кучин С.П. Економічні проблеми розвитку музейної справи в Україні / С.П. Кучин // Інноваційна економіка. – 2012. – № 1. – С. 264 – 267.
 26. Легасова Л.В., Васильєва І.П. Ніколи знову / Л.В. Легасова, І.П. Васильєва // Музейний простір. – 2014. – № 1. – С. 47 – 49.
 27. Лысикова Н.П. Музейная андрагогика: понятие и основные направления развития / Н.П. Лысикова // Мир музея. – 2007. – № 3. – С. 28 – 30.
 28. Мазурик З.В. Теорія навчання Девіда Колба в музеї / З.В. Мазурик // Музейний простір. – 2014. – № 4. – С. 42 – 43.
 29. Маньковська Р.В. Сучасні музейні комунікації та перспективи розвитку / Р.В. Маньковська // Краєзнавство. – 2013. – № 3. – С. 75–83.
 30. Медведєва І.М. Вивчення музейної аудиторії як передумова ефективної діяльності сучасного музею / І.М. Медведєва // Освіта на Луганщині. – 2006. – №1. – С. 25 – 29.
 31. Медведчук Г.К. Роль Меджибізького історико-етнографічного музею-фортеці у пропаганді історико-культурної спадщини України / Г.К. Медведчук // Інтернет-ресурс «Гарбуз» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://garbuz.org.ua/Rizne/rol-medzhybizkogo-istoryko-etnografichnogo-muzeju-forteci-u-propagandi-istoryko-kulturnoji-spadshchynu-i.html>
 32. Микульчик Р. Словник-довідник термінології музейництва / Роман Микульчик, Петро Слободян, Єлизавета Діденко, Тарас Рак. – Львів: Вид. Львівської політехніки, 2012. – 128 с.
 33. Музеезнавство: словник базових термінів / [укл.-упорядник Л.М.Міненко; за заг. ред. Карпова В.В.]. – Фенікс; Національний військово-історичний музей України, 2013. – 152 с.
 34. Музей и личность / [Отв. ред. А.В. Лебедев., сост. М.Ю. Юхневич]. – Москва: Российский институт культурологии, 2007. – 168 с.
 35. Музейное дело России / [Под. ред. Каулен М.Э., Косовой И.М., Сундиевой А.А.]. – Москва: ВК, 2010. – 676 с. – С. 487 – 488.
 36. Музей. – 2015. – № 2. – С. 46.
 37. Науково-практичний семінар для фахівців музейних закладів України «Великі зміни малим коштам: доступні шляхи розширення кола відвідувачів музею». Національний центр народної культури «Музей Івана Гончара» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://h.ua/story/174393/#ixzz3lFXLvr8C>
 38. Найвидатніші українці. Резюме соціологічного опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ratinggroup.com.ua/upload/files/RG_TOP_ukry_052015.pdf
 39. Норріс Л. Створюючи музей діалогу / Лінда Норріс // Музейний простір. – 2014. – № 1. – С. 27 – 30.
 40. Петруніна Л.Я. Голос единицы тоньше писка / Л.Я. Петруніна // Мир музея. – 2014. – № 4. – С. 43 – 44.
 41. Перспективи музейної андрагогіки / «Гостинець» – товариство краєзнавців Яворівщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gostynets.org.ua/index.php/tsentry-osvity-doroslykh/118-perspektyvy-muzeynoyi-andrahohiky>

42. Пехота О.М. Зв'язок андрагогіки з іншими науками про людину / О.М. Пехота // Науковий вісник Миколаївського державного університету. Педагогічні науки. – 2006. – Вип. 12. – Т. 1. – С. 62 – 69.
43. Піоро В. Як себе бачить і чого прагне сучасний музей / В. Піоро, С. Рябчук // Музейний простір. – 2013. – № 1. – С. 2 – 6.
44. Пирогова Т. Відвідувачі музею: тягар чи стратегічний ресурс? / Т. Пирогова // Музейний простір. – 2012. – № 3. – С. 30 – 32
45. Пронин В.А. Социологические исследования запросов посетителей – основа дальнейшего совершенствования / В.А. Пронин // Музейное дело в СССР / Ред. кол. И.А. Анощенко и др. – Москва: Московский рабочий, 1976. – 143 с. – С. 85 – 89.
46. Пусепліна Н.М. Андрагогічні засади використання освітньо-виховного потенціалу музеїв у професійній підготовці вчителів / Н.М. Пусепліна // Педагогічні науки. Вісник Полтавського національного педагогічного університету. – 2012. – № 54. – С. 60 – 63.
47. Руденко С.Б. Музейна пам'ятка: соціокультурна сутність та місце в системі історико-культурних цінностей / С.Б. Руденко. – Київ: НАКККиМ, 2012. – 120 с. – С. 48 – 49.
48. Рудик Г.Б. Відвідувачі музею як об'єкт дослідження / Г.Б. Рудик // Музейний простір. – 2013. – № 1. – С. 18 – 21.
49. Рудик Г.Б. «Музейна людина»: колективний портрет українців, які відвідують музеї // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/07/15/130138/view_print/
50. Рудик Г.Б. Музеологія людини: проблематика відвідування як контекст проекту дослідження аудиторії музею Ханенків / Г.Б. Рудик // Музейний простір. – 2012. – № 6. – С. 23 – 25.
51. Рябчук С. Музей і освітні програми / Софія Рябчук // Музейний простір. – 2011. – № 1. – С. 33 – 35.
52. Сайт Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://warmuseum.kiev.ua/>
53. Семенюк Н.В. Безперервна освіта: світова практика й Україна / Н.В. Семенюк // Вища освіта України. – 2012. – № 4. – С. 100 – 105.
54. Сергєєва О.С. Науковий тезаурус проблеми освіти дорослих : теоретичний аналіз / О.С. Сергєєва // Неперервна професійна освіта : теорія і практика. – 2011. – Вип. 2. – С. 16 – 24.
55. Солодько П. Чому і хто ходить у музей? / Павло Солодько // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/02/25/112732/>
56. Фецько І.М. Структурні моделі складених термінів із компонентом «музей» (на матеріалі термінології музейництва) / І.М. Фецько // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2014. – № 791. – С. 169 – 174.
57. Чередниченко А.М. Чи є місце відвідувачу в музеї? / А.М. Чередниченко // Музейний простір. – 2013. – № 1. – С. 13–16.
58. Чередниченко А.М. Українські музеї : погляд з США / А.М. Чередниченко // Музейний простір. – 2013. – № 2. – С. 12 – 15.
59. Шмит Ф.И. Музейное дело: Вопросы экспозиции / Ф.И. Шмит. – Ленинград [б.в.], 1929. – 245 с.
60. Шмит Ф.И. Исторические, этнографические, художественные музеи : Очерк истории и теории музейного дела / Ф.И. Шмит. – Харьков [б.в.], 1919. – 103 с.
61. Шульга О.М. Сприйняття Другої світової війни як індикатор змін символічних універсумів в Україні / О.М. Шульга // Українське суспільство 1992-2012. Стан

та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/.../1657.htm

62. Юхневич М.Ю. Человек в музее / М.Ю. Юхневич // Музей и личность / Отв. ред. А.В. Лебедев., сост. М.Ю. Юхневич. – Москва: Российский институт культурологи, 2007. – 168 с. – С. 45 – 66.

© Тамара КУЦАЕВА

ИСТОРИОГРАФИЯ МУЗЕЙНОЙ СОЦИОЛОГИИ И АНДРАГОГИКИ (АНАЛИЗ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ НАРАБОТОК И ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА, РАСПРОСТРАНЁННОГО В УКРАИНЕ)

Предпринята попытка историографического обзора наработок отечественной музейной социологии и андрагогике, что является актуальным, поскольку, несмотря на повышение научного интереса к этим сферам музейной деятельности, имеющийся корпус исследований еще не проводился. Систематизированы научные работы, непосредственно или косвенно посвященные изучению музейной аудитории и инструментария, посредством которого во время музейной коммуникации содействуют самореализации человека в течение всей его жизни. На основе более 60 изученных научных и научно-популярных исследований, информационных сообщений, коллективных монографий и других источников определено то, что музейная социология и андрагогика в отечественных реалиях формируются как междисциплинарные научные знания, являясь фундаментом целостного музейно-педагогического и научного процесса.

Ключевые слова: историография, музеология, музейная социология, музейная андрагогика, музейная аудитория, обучение в течение всей жизни.

© Tamara KUTSAIEVA

HISTORIOGRAPHY ON MUSEUM SOCIOLOGY AND ANDRAGOGY (ANALYSIS OF NATIONAL STUDIES AND FOREIGN EXPERIENCE IN UKRAINE)

The historiographical review of achievements of Ukrainian museum sociology and andragogy is actual because, despite the growing of scientific interest in these areas of museum activities available literature and sources are not systemized.

A museum was chosen as a subject of sociology research more than 100 years. The first wave of sociological studies of museum audiences started in 1920-ies. But even despite the fact that they were initiated at The Tretyakov Gallery in Moscow, F. Schmitt, who

worked in Kharkiv for the long time and pioneered the typology of museums depending on interests of visitors, could be considered among progenitors of national museum sociology. The end of the 20th century, which was marked by political, social, and cultural transformations affected the museum sector too, its social role was changed. The ex-president of the International Committee of ICOM for Education and Culture Action Cornelia Brüninghaus-Knubel said in 1994 that the ideal museum employee should be a teacher, sociologist and marketing manager. Unfortunately historical changes and crisis in Ukraine influenced the museum sector and it became one of the most undervalued. The museum sector has recovered in 2000s; activities and scientific studies have been diversified. Therefore, museum sociology and andragogy in Ukraine are becoming as new vectors of thinking.

Ukrainian translations of works by Dr. Friedrich Waidacher, Honorary Professor of general museology and an American marketing author Dr. Philip Kotler (and his family) are the most requested among museum employees. However, Ukrainian researchers have stressed that museum marketing differs from sociology as museum marketing is aimed at economic modernization of the culture area and analyzes effectiveness of promotion of "museum products". We should pay attention to the fact that the Ukrainian historiography gives the opportunity to study foreign literature that is not translated in Ukrainian language. Russian historiography should be considered as a significant segment of the topic. However, there are not many Russian (but Ukrainian too) publications on such segment of the museum audience as "foreigners", although development of the international audience is a global trend of the museum sector. This was stressed by Lia Vittengem, Linda Norris, Maria Vlachou and Xerxes Mazda - «pioneers», coaches of trainings strategies development of Ukrainian museums through new thinking.

The terminology of museum sociology and andragogy has already analyzed evolution of the most essential terms. There are even debates about their specific. However, Ukrainian terminology of museology is still in the stage of formation of new complex terms with such component as a word "a museum".

Regarding the historiography of museum andragogy we should emphasize on fewer publications in comparison with museum sociology and their specificity. There are mostly Ukrainian publications on foreign experience or fragmented attention to museum andragogy within Ukrainian pedagogy, but not museology. There are interviews of reputable museum employees and experts, informational messages about prospects of adult education in a process of museum communication. So development of this area of scientific knowledge is actual. Based on more than 60 studied scientific and popular publications, information reports, monographs and different sources we can determine that Ukrainian museum sociology and andragogy have already formed as interdisciplinary knowledge. Problems of national museum sociology and andragogy are reflected at least in 300 publications that have been accumulated by The Sector of Museum Sociology and Andragogy of National Museum of History of Ukraine in the Second World War. The Memorial complex.

Key words: historiography, museology, museum sociology, museum andragogy, museum audience, lifelong learning

СКАРБНИЧКА МУЗЕЙНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

УДК [069.5:355.134.2(581) "198"] (477-25)

© Ірина КОЦАБ'ЮК

АФГАНСЬКІ НАГОРОДИ У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Досліджено афганські нагороди та документи, що зберігаються у фондозбірні Меморіального комплексу. Проаналізовано їх як предмети афганської нагородної системи 80-х рр. ХХ ст., які були створені до конкретної події, а саме для нагородження учасників військово-політичної спецоперації СРСР в Афганістані.

Ключові слова: афганські нагороди, ордени, медалі, військово-політична спецоперація СРСР в Афганістані, реліквійна експозиція «Трагедія і доблесть Афгану».

Особливе місце в системі державних атрибутів посідають нагороди – вища форма морального заохочення громадян, упредметнене свідчення визнання їхніх особливих заслуг перед державою й суспільством. Поняття «нагорода» тлумачиться досить широко, оскільки вміщує одночасно (залежно від історичного періоду) різні види відзначення – від речових до спеціально створених знаків – особливого виду прикладного мистецтва, якому надано високий суспільний статус.

Ця розвідка не претендує на відтворення цілісної картини нагородної системи Афганістану. Метою дослідження фалеристичної колекції Національного музею є спроба виявити, систематизувати й проаналізувати предмети, пов'язані з періодом військово-політичної спецоперації СРСР в Афганістані в 1979 – 1989 рр.

Музейні працівники, військовики, а також колекціонери-аматори відчують труднощі у вивченні цієї теми, позаяк опублікованих праць, у яких би досліджувалися процеси виникнення й розвитку нагородної системи в Афганістані, а також проведення аналізу нагородної документації та статистики на пострадянському просторі практично немає. Найінформативнішим є дослідження групи авторів (Абдулли Андара, Олександра Кондратюка, Олександра Кунстманна), яке має назву «Афганські нагороди» [6].

Афганська нагородна система через різні причини ніколи не була предметом спеціального вивчення. Проте є сподівання, що з часом вона викличе певну зацікавленість у наукових колах, оскільки слугує відображенням складної і бурхливої історії Афганістану.

Нагородну систему Афганістану можна умовно представити кількома періодами – від системи дарування, яка історично склалася в мусульманському світі й передбачала заохочення (землею, грошима, дорогоцінним одягом, кіньми в багатій збруї, зброєю, прикрасами) особливо наближених до еміра осіб, й до появи в першій чверті XIX ст. нагородних знаків, схожих на європейські ордени й медалі. Перші медалі з написом «Афганістан» були англійськими, оскільки держава певний час перебувала під протекторатом Великобританії [3, 11].

У період існування на території сучасного Афганістану держави Емірат Афганістан (1823 – 1926 рр.), а саме проголошення незалежності, з'являються перші ордени, направлені на укріплення структури державного управління і влади, а медалі – на честь знаменних подій навернення народності хозар в іслам, підписання угод про кордони Афганістану з Росією й Великобританією тощо [6]. Незважаючи на наявність державних відзнак, нагородна система була запроваджена не відразу, а лише на початку XX ст.

Шах Аманулла-хан, який здобув політичну незалежність для Афганістану, здійснив низку реформ, зорієнтованих на трансформацію всієї політичної та соціально-економічної структури держави¹. У 1919 р. ним були засновані не лише державні нагороди, а й введені статuti нагород, у яких правитель визначав критерії нагороджень та носіння орденів і медалей.

За часів Королівства Афганістан (1926 – 1973 рр.) життя країни знайшло відображення в нагородних знаках: за одних правителів чинні нагороди скасовувалися, а нові не засновувалися; чергові очільники держави повертали попередні нагородні знаки, змінюючи на них лише герби або тугри² попередників. З часом нагородна система стала заплутаною і не відповідала вимогам часу. У 1960 р. упорядкувати нагородну систему спробував король Захер-шах, який підписав указ про державні нагороди. Відповідно до цього розпорядження, вперше афганські нагороди були офіційно розподілені на військові та цивільні. У результаті проведеної реформи нагородна система була представлена 7 орденами і 15 медалями [6].

З проголошенням 17 липня 1973 р. Афганістану Республікою королівські нагороди не скасували. Утім, і нових нагороджень ними не відбувалося. У цей період були засновані тільки дві медалі: Перша річниця демократичної революції й медаль для депутатів Лойя Джирга. Країна мусила не тільки замінити державну символіку, а й створити нову систему державних нагород. Однак складна ситуація в країні відтермінувала це питання на 7 років.

¹ Аманулла-хан (1 червня 1892 р., Пагман, Емірат Афганістан – 25 квітня 1960 рр, Цюрих, Швейцарія) – король (1919 – 1929 рр., з 1926 р. – падишах) Афганістану. У 1919 р. очолив визвольну війну проти Великобританії, домогся визнання повної незалежності Афганістану. У 1919 р. встановив з Радянською державою дипломатичні відносини. У результаті заколоту 1929 р. втратив владу й емігрував до Європи.

² Персональний знак правителя, що містить його ім'я і титул.

Нашу увагу привертає саме період Демократичної Республіки Афганістан (далі – ДРА) (1978 – 1987 рр.) і Республіки Афганістан (1987 – 1992 рр.), оскільки саме тоді історія нової держави, уряд якої був зорієнтований на побудову соціалістичного ладу, тісно переплелася з історією колишнього СРСР. Відносини між цими країнами характеризувалися дружбою й протистоянням, різнобічною допомогою і великими людськими втратами з обох сторін. Протистояння між урядовими військами ДРА спільно з «обмеженим контингентом» та повстанськими групами моджахедів тривало до виводу радянських військ 15 лютого 1989 р. [4, 143]. Учасниками бойових дій в Афганістані визнано 620 тис. радянських військовослужбовців [1, 196]. Радянські втрати, за офіційними даними СРСР, становили близько 15 тис. військовослужбовців. Державних нагород були удостоєні 200 153 особи (зі складу Обмеженого контингенту радянських військ), зокрема 10 955 осіб були нагороджені посмертно [5, дод. № 14]. Понад 3 тис. радянських громадян, серед яких є й українці, уряд ДРА нагородив орденами й медалями своєї країни [3, 21]. Не всі нагороджені були військовими. Серед них – цивільні спеціалісти, політичні радники, соціальні, медичні і молодіжні працівники, пілоти цивільної авіації, популярні артисти.

Під час правління Бабрака Кармаля (1980 – 1986 рр.) була створена нова нагородна система, яка частково копіювала радянську. Перший закон про ордени та медалі ДРА був прийнятий Президією Револуційної Ради 24 грудня 1980 р. Уряд ухвалив постанову про те, що ордени й медалі є державними нагородами, які вручаються за особливі заслуги в будівництві нового демократичного суспільства, заснованого на принципах миру й свободи, прогресу і справедливості, братерства й рівності.

31 грудня 1980 р. в «Офіційній газеті» були опубліковані нормативно-правові акти, що регламентували нову нагородну систему: Закон «Про ордени ДРА», укази Президії Револуційної Ради ДРА про впровадження орденів. Зокрема, у ст. 9 йшлося: «Для нагородження за особливі заслуги в Саурській революції, захисті Батьківщини, укріпленні нового суспільно-політичного й економічного ладу, розвитку й укріпленні братерської дружби всіх національностей, народностей і племен, які проживають в єдиній Батьківщині – Афганістані, розвитку дружби і співробітництва між народами... впроваджуються такі ордени: Саурської революції, Червоного Прапора, Дружби народів». Згідно зі ст. 10 – 11: «За заслуги у захисті Батьківщини та інші військові заслуги запроваджуються орден «Зірка» I, II і III ст., медалі «За відвагу», «За хорошу службу», «За відмінну військову службу», «За хорошу охорону кордонів».

У 1981 р. заснована вища нагорода ДРА – орден «Сонце Свободи», а в 1982 р. – орден Слави, медалі «Вірність» і «Самовідданість». Укази Президії Револуційної Ради ДРА від 17 травня 1982 р. «Про заснування ордена Слави», «Про заснування медалі «Вірність», «Про заснування медалі «Самовідданість» опубліковані в «Офіційній газеті» 6 грудня 1982 р. У 1985 р. опублікований Указ про заснування ордена «За хоробрість» [3, 17 – 19].

Для вищої відзнаки громадян ДРА та інших держав Президія Революційної Ради Указом від 9 серпня 1986 р. заснувала вищий ступінь відзнаки за особисті заслуги перед державою – звання Героя Демократичної Республіки Афганістан і медаль «Золота Зірка». Герою вручалися вища нагорода ДРА – орден «Саурської Революції», медаль «Золота Зірка», Грамота Президії Революційної Ради ДРА, Книжка Героя ДРА і грошова премія в розмірі 15 тис. афгані. У подальших нагородженнях замість ордену «Саурської Революції» вручався орден «Сонце Свободи». Точна кількість Героїв ДРА донині невідома. За різними джерелами, вона коливається в межах від 10 до 15 осіб [3, 25; 8].

Під час вивчення музейної колекції було виявлено, що предметів афганської фалеристики в музейній колекції – державних та відомчих нагород, знаків, значків – налічується близько 100 одиниць. У розвідці розглядаються нагороди, які за значимістю в суспільстві класифікуються як державні.

Серед персоналій, життєві історії та подвиги яких складають екскурсійну розповідь у реліквійній експозиції «Трагедія і доблесть Афгану», знайдеться чимало офіцерів і солдатів, відзначених афганськими державними нагородами за життя й помертню, однак до розгляду беруться лише ті нагороди, що зберігаються у фондозбірні Меморіалу.

Найвагомішу групу у фалеристичних дослідженнях складають ордени. Ними нагороджували переважно військових радників і старших офіцерів.

Однією з найвищих нагород соціалістичного Афганістану був орден Червоного Прапора. Точні критерії нагородження ним невідомі, однак можна припустити, що статут цього ордену ідентичний із радянським орденом Бойового Червоного Прапора.

За хронологією надходження першою афганською нагородою у фондозбірні Меморіалу є орден Червоного Прапора, який належить українцю з Одеси лейтенанту С.В. Гаврилюку – командирі мотострілецького взводу 177-го мотострілецького полку 108-ї мотострілецької дивізії 40-ї армії [17]. В Афганістані – з жовтня 1984 р. Неодноразово брав участь у бойових операціях. Був нагороджений медаллю «За бойові заслуги». 5 квітня 1985 р. його взвод, повертаючись із бойового завдання, потрапив у засідку. Відбиваючи атаки переважаючого за чисельністю противника, лейтенант Гаврилюк загинув. Посмертно нагороджений орденом Червоної Зірки. Уперше комплекс матеріалів Сергія Гаврилюка надійшов від його батька того ж 1985 р. [11].

Згідно з указом Президії Революційної Ради ДРА від 21 серпня 1986 р. Сергій Гаврилюк нагороджений орденом Червоного Прапора посмертно. Батько Сергія передав до музею орденську книжку сина, яка разом із нагородним знаком представляє нагородний комплекс. Власне, ця орденська книжка є унікальною, адже у фондозбірні Меморіалу це єдиний афганський нагородний документ до ордену [18].

Ще один орден Червоного Прапора належить українцю, уродженцю Дніпропетровської області старшому лейтенанту Є.О. Євсєєву – старшому

слідчому військової прокуратури КВО [19]. В Афганістан у службове відрядження направлений у березні 1986 р. 24 жовтня на шляху до Баграма БТР, у якому перебував старший лейтенант Євсєєв, був підбитий. Офіцер загинув. Посмертно нагороджений орденом Червоної Зірки. Орден Червоного Прапора ДРА, яким Євген був нагороджений посмертно в 1990 р., вдова Євсєєва передала до музею в 1991 р. разом з іншими матеріалами [10].

Прикрашають експозицію також нагороди українця, уродженця Одеської області, радника командира піхотного полку афганської піхотної дивізії підполковника В.Н. Дідейчука. В Афганістані – із грудня 1986 р. Брав активну участь у плануванні та веденні бойових дій підрозділів полку. Загинув під час виконання службових обов'язків 6 липня 1988 р. [11]. Нагороджений орденами Червоного Прапора і Червоної Зірки (посмертно); афганськими орденами Дружби народів, «Зірка» II ст. та «Зірка» III ст. [20, 21, 22]. Матеріали надійшли в 1990 р. від вдови офіцера.

Другою за значимістю відзнакою – своєрідним літописом епохи – вважається медаль. Якщо нагородження орденом передбачало здійснення особисто героїчного вчинку, іноді багаторічної державної вислуги, то медаль вручалася за участь у події загального значення або в пам'ять про неї. Статус її був нижчим, ніж у ордена, а коло нагороджених, навпаки, – ширшим.

Указом Президії Револуційної Ради ДРА від 30 листопада 1982 р. медаллю «За хорошу службу» був нагороджений капітан Г.М. Кривопуст – заступник командира з політчастини мотоманеврової групи, українець, уродженець Луганщини [23]. В Афганістані – з 1982 р., брав участь у бойових діях у районі Кундуза, Пянджа, провінції Тахор. Нагороджений медаллю «За відвагу». В експозиції поруч з афганською нагородою – посвідчення до неї [24]. Нагородний комплекс передав особисто в 1990 р. науковому співробітнику музею під час відрядження до Криму, де на той час майор Кривопуст перебував на посаді заступника начальника загону КПП «Керч» [12].

Серед відзнак бойового офіцера Р.Х. Альмяшова не лише радянські нагороди, а й афганські, такі як ордени Червоного Прапора, «За хоробрість», усі ступені ордена «Зірка». Р.Х. Альмяшов – татарин, уродженець Калінінградської області. В Афганістані Равіль Хакімович служив у 1981 – 1983 рр., майор, заступник командира з політчастини 180-го мотострілецького полку 108-ї мотострілецької дивізії 40-ї армії [13]. У 1983 р. був нагороджений афганською медаллю «За відвагу», яку передав до Меморіалу в 1991 р. [25].

У період правління Мохаммада Наджибулли (1986 – 1992 рр.) 30 листопада 1987 р. була прийнята нова редакція Конституції, відповідно до якої країна стала Республікою Афганістан. Змін зазнали державні символи та зовнішній вигляд деяких нагород. У 1988 – 1990 рр. були засновані нагороди, пов'язані з видатними постатями, які зробили вагомий внесок у встановлення державності та розвиток освіти.

Тоді ж запроваджуються медалі «Воїну-інтернаціоналісту від вдячного афганського народу» (грудень, 1988 р.) та ювілейні «5 років ВАД»³, «70 років відновлення незалежності Афганістану», «10 років Саурської революції» (указ № 148 від 27 квітня 1988 р.). Для військовослужбовців афганських Збройних сил встановлюються медалі «Перемога», «Ветеран збройних сил ДРА», а також медалі за вислугу років у Збройних силах ДРА [3, 20].

Афганськими нагородами – орденом Дружби народів, медалями «За хорошу охорону кордону» (1986 р.), «10 років Саурської революції» та «Воїну-інтернаціоналісту від вдячного афганського народу» (1988 р.) був відзначений полковник М.О. Скакун – українець, уродженець Черкащини [26, 27, 28]. У 1985 – 1988 рр. М.О. Скакун – радник начальника політвідділу прикордонних військ ДРА. У 2009 р. до музею передала медалі дружина Миколи Оверковича, який на той час пішов із життя [14].

Медалю «Воїну-інтернаціоналісту від вдячного афганського народу» були відзначені тисячі радянських солдатів і офіцерів, які відбували службу в складі 40-ї армії в Афганістані. Жартوما військовослужбовці називали медаль «Спасибі, що пішли!». У фондовій колекції музею їх найбільше – 40 одиниць. Серед них і медаль уродженця Дніпропетровщини, Героя Радянського Союзу лейтенанта О.І. Стовби – командира мотострілецького взводу 66-ї окремої мотострілецької бригади 40-ї армії, який загинув 31 березня 1980 р. під час бойового завдання [29, 15]. Більшість медалей надійшла до музею в 1990 р., останнє надходження відбулося у 2009 р. Медаль належить харків'янину сержанту С.В. Мусі – командир розвідувального відділення 860-го окремого мотострілецького полку 40-ї армії, який загинув 20 квітня 1985 р. від вибуху міни [30, 16].

Останнє нагородження орденами й медалями ДРА і РА відбулося в 1992 р. [6].

З огляду на викладене вище можемо констатувати, що нагородна система ДРА і РА розвивалася синхронно зі спробою правлячої партії і її прихильників запровадити соціалістичний устрій у мусульманській країні. У нагородному законодавстві, назвах та зовнішньому вигляді афганських фалеронімів спостерігається помітний вплив нагородної системи СРСР та інших соціалістичних країн. Цей факт не видається дивним, оскільки вони карбувалися на радянському монетному дворі й розроблялися з участю радянських художників за радянськими шаблонами. Однак не можна стверджувати про повне копіювання, оскільки врахована національна сутність і традиції Афганістану. Безперечно, східні мотиви проглядаються на малюнках орденів Червоного Прапора, Слави, Дружби народів і більшості медалей. Утім, ордени «Зірка», «За хоробрість», медалі «За відвагу», «За хорошу службу», «За відмінну військову службу» достатньо нагадують радянські бойові нагороди.

Підбиваючи підсумки огляду фалеристичної колекції державних нагород учасників військово-політичної спецоперації СРСР в Афганістані (1979 –

³ Міністерство державної безпеки (Візараті амнійятэ доулаті).

1989 рр.), слід зазначити, що хоча ця колекція й невелика за кількістю, проте досить різноманітна. У фондозбірні зберігаються чотири ордени (п'ять нагородних знаків): два – Червоного Прапора, один – Дружби народів, «Зірка» II і III ст.; 44 медалі – по одній «За відвагу», «За хорошу службу», «За хорошу охорону кордону», «10 років Саурської революції», решта – «Воїну-інтернаціоналісту від вдячного афганського народу».

Значну кількість музейної колекції становлять відзнаки та членські знаки ЦК ДОМА – Центрального Комітету Демократичної Організації Молоді Афганістану; знаки НДПА (Хальк), «Лойя-Джирга», кілька знаків ісламської опозиції. Їх дослідження дозволить відтворити ще одну сторінку радянсько-афганських відносин наприкінці XX ст.

Додаток

Опис нагород
Демократичної Республіки Афганістан і Республіки Афганістан
(з колекції музею)

1. Орден Червоного Прапора

Овальної форми з фігурним контуром із срібла або томпака. У центрі на білому емальованому фоні в обрамленні вінка з колосся пшениці зображено червоний прапор. У верхній частині ордена на фоні кола, вкритого білою емаллю, зображено червону зірку з променями, що розходяться від кола.

Зображення та їхні контури на лицевому боці ордена золотисті, зворотний бік – сріблястий. Орден за допомогою вушка та кільця з'єднується з п'ятикутною колодкою, що обтягнута шовковою муаровою стрічкою червоного кольору із вузькою смужкою білого кольору ліворуч. Висота ордена – 42 мм, ширина – 38 мм.

2. Орден Дружби народів

Виготовлений із срібла, має вигляд випуклої п'ятикутної зірки. У проміжках між променями зірки містяться п'ять випуклих позолочених променів. У центрі ордена зображено земну кулю, ділянки суші, які позолочені, і моря, вкриті блакитною емаллю. Над земною кулею зображено зірку. Кулю та зірку оповито білою емалевою стрічкою, по боках якої зображено колосся. У верхній частині стрічки напис: «Демократична Республіка Афганістан», внизу – «Дружба народів». За допомогою вушка та кільця орден з'єднується з прямокутною колодкою, яка має зверху та знизу подовжні прорізи, завдяки яким внутрішня частина колодки оповита шовковою муаровою стрічкою червоного кольору.

3. Орден «Зірка» II та III ст.

П'ятикутна зірка, поверхня променів якої дещо випукла. На лицевому боці посередині зірки – коло діаметром 22 мм з рельєфним зображенням герба Демократичної Республіки Афганістан. Орден за допомогою вушка та кільця

з'єднується з п'ятикутною колодкою, вкритою шовковою муаровою стрічкою. На стрічці три подовжні рівні за шириною смуги чорного, червоного та зеленого кольорів.

4. Знак ордена «Зірка» II та III ст. посріблений

Коло із зображенням герба ДРА ордена «Зірка» II ст. – позолочене, а III ст. – посріблене. Розмір: відстань між протилежними кутами зірки – 35 мм.

5. Медаль «За хорошу охорону кордону»

Форма кругла, на аверсі зображено фігуру воїна, озброєного автоматом, який стоїть біля прикордонного стовпа. По контуру аверса знаходиться випуклий обідок шириною 2 мм із національним орнаментом. На зворотному боці медалі, внизу, рельєфний напис: «За сумлінну охорону кордону».

За допомогою вушка та кільця медаль з'єднується з п'ятикутною колодкою, яка обтягнута шовковою муаровою стрічкою зеленого кольору з двома подовжніми червоними смужками посередині і по одній подовжній смужці білого кольору по краю стрічки. Для прикріплення медалі до одягу на зворотному боці є шпилька. Розмір: діаметр – 32 мм.

6. Медаль «За хорошу службу»

Форма кругла, у верхній частині аверса зображена рельєфна п'ятикутна зірка, під якою півколом розміщено напис: «Демократична Республіка Афганістан», а по горизонталі – «За сумлінну службу». Під горизонтальним написом зображені схрещені автомат і шабля. По краю аверса знаходиться випуклий обідок шириною 2 мм з національним орнаментом.

За допомогою вушка та кільця медаль з'єднується з п'ятикутною колодкою, яка обтягнута шовковою муаровою стрічкою блакитного кольору з двома подовжніми червоними смужками по краях. Для прикріплення медалі до одягу на зворотному боці є шпилька. Розмір: діаметр – 32 мм.

7. Медаль ювілейна «10 років Саурської революції»

Форма кругла, у центрі медалі знаходиться коло з факелом, що палає. Від факела на три боки розходяться промені, які складаються із трьох смужок. На реверсі напис: «10 років Саурської революції». За допомогою вушка та кільця медаль з'єднується з п'ятикутною колодкою, яка обтягнута шовковою муаровою стрічкою зеленого кольору. Для прикріплення медалі до одягу на зворотному боці колодки є шпилька. Розмір: діаметр – 32 мм.

8. Медаль «Від вдячного афганського народу»

Форма кругла, на аверсі зображено сонце, що виглядає із-за гір. Над сонцем – два прапори: Радянського Союзу та Республіки Афганістан. Ліворуч від прапора – зображення лаврової гілки. На реверсі напис на двох мовах – російській та фарсі-дарі: «Від вдячного афганського народу». Медаль за допомогою вушка та кільця з'єднується з прямокутною колодкою, яка має зверху та знизу прямокутні прорізи, крізь які внутрішня частина колодки обтягнута шовковою муаровою стрічкою блакитного кольору. Для прикріплення медалі до одягу на зворотному боці є шпилька. Розмір: діаметр – 32 мм.

Джерела та література:

1. *Локальні війни та збройні конфлікти другої половини XX століття (історико-філософський аспект).* – К.: Товариство «Знання» України, 2006. – С. 196.
2. Червонопиский С.В., Костыря А.А., Сироштан В.Г. Военно-политическая спецоперация СССР в Афганистане (25 декабря 1979 – 15 февраля 1989 гг.) Словарь-справочник. – К.: МИЦ «Мединформ», 2007. – 450 с.
3. Тисов Г.Г., Шишов В.В. Государственные награды Афганистана. – М.: «ЗелО», 1999. – 72 с.
4. Войны и вооруженные конфликты второй половины XX века. Под общ. ред. Б.В. Громова. – М.: «Святигор», 2003. – 248 с.
5. Ляховский А. Трагедия и доблесть Афгана. – М.: ГПИ ИСКОНА, 1995. – 650 с. Додатки №1 – 14.
6. Електронний ресурс: <http://nagrada-info.narod.ru/afganistan.html>.
7. Електронний ресурс: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Афганская_война_\(1979-1989\)#cite_note-74](https://ru.wikipedia.org/wiki/Афганская_война_(1979-1989)#cite_note-74)
8. Електронний ресурс: <http://www.uaco.in.info/index.php?sid2=st7>
9. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (Далі НМІУДСВ) – Генеральний каталог. – Довідкова картка Гаврилюка С.В.
10. Там само. – Довідкова картка Євсєєва Є.О.
11. Там само. – Довідкова картка Дідейчука В.Н.
12. Там само. – Довідкова картка Кривоноста Г.М.
13. Там само. – Довідкова картка Альмяшова Р.Х.
14. Там само. – Довідкова картка Скакуна М.О.
15. Там само. – Довідкова картка Стівби О.І.
16. Там само. – Довідкова картка Мухи С.В.
17. Фонди НМІУДСВ. – КН-105836. – НН-7286.
18. Там само. – КН-105834. – Д-17774.
19. Там само. – ТЗ-2607.
20. Там само. – КВ-198075. – НН-12070.
21. Там само. – КВ-198077. – НН-12072.
22. Там само. – КВ-198076. – НН-12071.
23. Там само. – КВ-260075. – НН-13902.
24. Там само. – КВ-260076. – Д-63807.
25. Там само. – КВ-204541. – НН-12406.
26. Там само. – КВ-244629. – НН-13522.
27. Там само. – КВ-244630. – НН-13523.
28. Там само. – КВ-198033. – НН-12067.
29. Там само. – КВ-167532. – НН-11603.
30. Там само. – КВ-241088. – НН-13483.

© **Ирина КОЦАБЮК**

АФГАНСКИЕ НАГРАДЫ В ФОНДАХ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

Исследованы афганские награды и документы, хранящиеся в фондах Мемориального комплекса. Они проанализированы как предметы афганской наградной системы 80-х гг. XX в., которые были созданы к конкретному событию, а именно для награждения участников военно-политической спецоперации СССР в Афганистане.

Ключевые слова: афганские награды, ордена, медали, военно-политическая спецоперация СССР в Афганистане, реликвийная экспозиция «Трагедия и доблесть Афгана».

© **Iryna KOTSABIUK**

AFGHAN AWARDS IN IN THE FUNDS OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE IN SECOND WORLD WAR

Was investigated Afghan awards and documents stored in fonds of the Memorial. Analyzed them as objects Afghan reward system of the 80's. XX c., which were created to a specific event, namely to honor members of military-political raid the USSR in Afghanistan.

At Award legislation, names and appearance Afghan awards observed significant influence of reward system of USSR and other socialist countries. Award of the DRA and RA signs minted on the Soviet Mint and developed with the participation of Soviet artists in the Soviet patterns, but the national essence and traditions of Afghanistan was taken into account.

In Memorial collection for permanent storage are four medals (five award marks): two – Red Banner, one – Friendship of Peoples, “Star” II and III.; 44 medals – one “For courage”, “For good service”, “For a good border security”, “10 years Saur Revolution”, the rest – “soldiers-internationalists from a grateful Afghan people.”

Keywords: Afghan award, awards, medals, political and military special operation USSR in Afghanistan, relic exposition “Tragedy and valor Afghan.”

ІЗ ПРАКТИКИ МУЗЕЙНОЇ РЕСТАВРАЦІЇ

УДК 069.444(477-25)

© Ірина РУДЕНКО

ЗБЕРІГАННЯ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ РЕСТАВРАЦІЇ МУЗЕЙНИХ ПРЕДМЕТІВ

Розглядаються основні принципи реставрації документів у реставраційному відділі Національного музею історії України у Другій світовій війні. Представлено кілька складних прикладів реставрації документів співробітниками музею.

Ключові слова: документ, реставрація, збереженість, основні принципи реставрації документів, клімато-температурний режим, Національний музей історії України у Другій світовій війні.

Збереження документальної спадщини минулого – справа державної ваги й ознака цивілізованості, тому перед музеями та архівами стоїть складна проблема – зберегти масив найрізноманітніших культурно-історичних надбань, створених людством.

Зібрання Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс – близько 470 тис. музейних предметів – невід’ємна частина Державного музейного фонду України.

Особливе місце в музейній колекції посідають експонати на паперовій основі, яких у фондах музею налічується близько 210 тис. одиниць.

Музейник, який бере на себе відповідальність за зберігання предметів, повинен знати історію еволюції документів, характерні особливості створених у різні епохи наративних джерел, їхню «поведінку» в умовах навколишнього середовища, а також враховувати фактори, які забезпечують тривале використання документальних пам’яток у музейній практиці.

Збереженість фондів музею значною мірою залежить від своєчасного «лікування» документів, які потребують реставрації та вміння зберігачів об’єктивно оцінити стан кожної конкретної одиниці на паперовій основі. Оптимального результату можна досягнути, поєднавши спільні зусилля реставраторів та зберігачів документів.

У Меморіальному комплексі відділ наукової реставрації створений у 2007 р. Його головне завдання – збереження музейної колекції, поліпшення її

стану, проведення технічної та науково обґрунтованої практичної реставрації з використанням сучасних і перспективних розробок, технологій та наукових досліджень.

Основні принципи реставрації документів. Вимоги до реставрації документів визначають реставратори та зберігачі. Вони залежать від таких факторів:

- ступеня пошкодження документа;
- його унікальності;
- історичної цінності;
- складників матеріальної основи документа;
- результатів попередніх досліджень, аналізів.

Основні загальні принципи реставрації документів:

1) реставрація жодним чином не повинна зашкодити документові, зокрема історичній чи художній цінності та тривалості його збереження;

2) перед реставрацією необхідно провести ретельне дослідження стану збереження документа, визначити ступінь його пошкодження. Результати аналізів, загальний вигляд документа, а також способи реставрації мають бути детально описані в реставраційному паспорті й супроводжуватися фотографіями документа або його фрагментів до і після реставрації;

3) реставраційні матеріали повинні легко видалятися з документів у процесі повторної реставрації;

4) бажано, щоб реставраційні матеріали за своєю природою, а також зовнішнім виглядом та основними технічними показниками були близькими до матеріалів документа, що реставрується.

Під час практичної реставрації необхідно враховувати конкретні особливості документа, який буде реставруватися, зокрема:

- оформлення документа (переплетений / непереплетений);
- характер і ступінь руйнування – загальне пошкодження паперу або розриви, обриви, втрати тексту;
- якість паперу (товщина, щільність, колір) і напрям у ньому паперових волокон;
- характер тексту – друкований (друкарський або машинописний), рукописний (олівцевий або чорнильний);
- водостійкість тексту і т.д.

Залежно від цих особливостей реставратор підбирає прийоми і методи реставрації.

Складність реставрації документів воєнного періоду полягає в тому, що вони, як правило, виконані на папері низької якості, текучим чорнилом або копіювальними олівцями. Понад 1 100 музейних предметів на паперовій основі презентуються в експозиціях музею, тисячі щорічно виставляються на численних виставках. Це, звичайно, не сприяє їхньому надійному збереженню.

У музеї накопичений власний досвід відновлення документів на паперовій основі. Зважаючи на той факт, що фонди постійно поповнюються, реставраційному відділу доводиться щорічно відновлювати сотні документів.

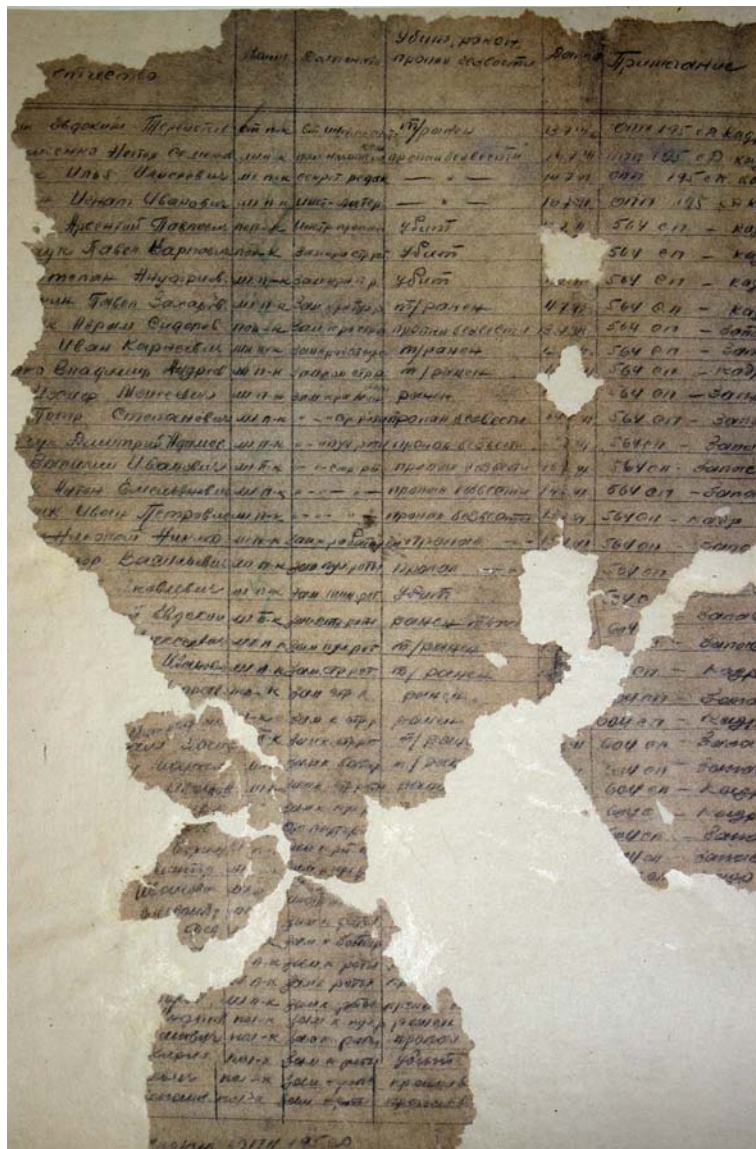
Серйозні проблеми виникають з реставрацією документів, які в професійному середовищі називають археологічними документами. До таких артефактів потрібен особливий підхід, тому сучасні існуючі реставраційні методики не завжди можна застосовувати.

У Меморіалі відпрацьована найприйнятніша методика реставрації археологічних знахідок на паперовій основі. Сутність цієї методики – у використанні модифікованого спиртом желатину – вихідної сировини вітчизняного виробництва, для якої характерні стабільність, природність, доступність та широке застосування під час реставрації музейних предметів на паперовій основі [1].

Наприкінці травня 2009 р. до Меморіального комплексу за консультацією звернулися колеги з Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського. Пошуковці громадської організації «Патріот» передали обласному музею металевий сейф із документами, знайдений на місці оборонних боїв за Чернігів у 1941 р.

При візуальному огляді матеріали представляли собою суцільну масу паперу з обгорілими краями. Документи були покриті річковим мулом та іржею (див. *фото*).

68 років пролежала знахідка у воді, у результаті чого документи перетворилися на однорідну субстанцію. Товщина блоків документів становила приблизно 30 – 50 мм, розміри аркушів 210 – 280 мм. У зв'язку з цим було ухвалено рішення випробувати методику з використанням електричного струму й модифікованого водно-спиртового розчину желатину.

Складність цієї роботи полягала в розшаруванні документів, які були складені в хаотичному порядку й мали численні злами, перегини. У результаті висихання документи перетворилися на ламку, крихку від найменшого дотику паперову масу.

Завдяки тривалій і копіткій роботі реставратора із застосуванням методики з фракційним желатином удалося врятувати понад 100 документальних пам'яток.

Пропонована методика була застосована також для розкриття та збереження іменних медальйонів, які належали солдатам Другої світової війни. При багаторазовій обробці желатином удалося розкрити і прочитати значну кількість медальйонів, установити місця загибелі багатьох зниклих безвісти воїнів (див. фото).

Досить часто по допомогу в музей звертаються пересічні громадяни. Так, мешканці с. Вороньків І.В. Кудря та В.А. Лісовський знайшли флягу поблизу с. Жовтневе Бориспільського району. Коли її відкрили, то побачили документи А.В. Чернецького і М.К. Музи – партійний, комсомольський і кандидатський квитки. Під час першого огляду стан документів можна було визначити як задовільний. Однак розгорнути сторінки документів не вдалося, оскільки вони моментально руйнувалися. Через те, що документи зберігалися у флязі без доступу повітря, папір став ламким і ветхим, проклейки не було, документи перетворилися в суцільну масу.

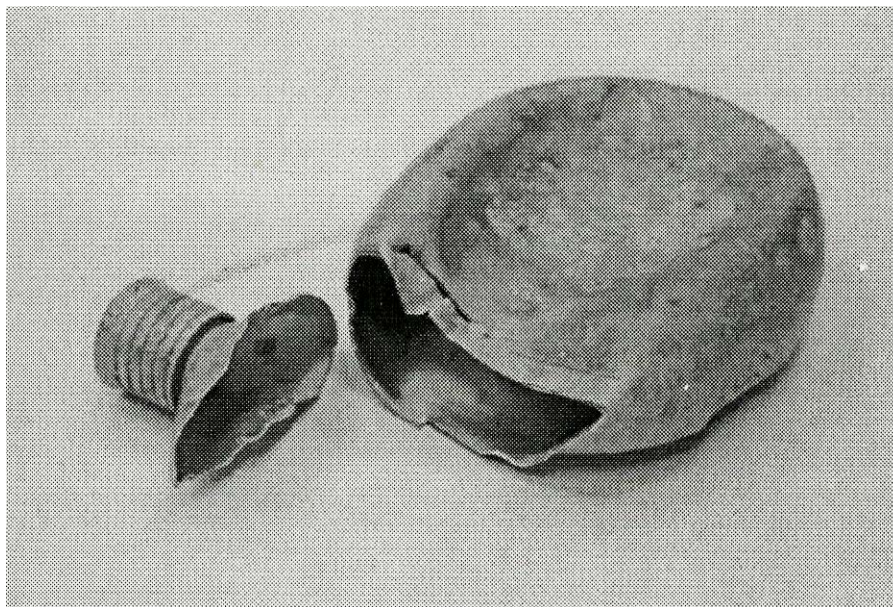

На початку реставраційного процесу необхідно було закріпити всі аркуші документів. І це вдалося зробити завдяки фракційному желатину. Аркуші просочували приготуваним розчином, просушували й повторно обробляли. Процес повторювали до того часу, поки не з'являлася можливість відділити аркуші один від одного. Залежно від ступеня пошкодження документів їх обробляли понад 10 разів (див. фото).

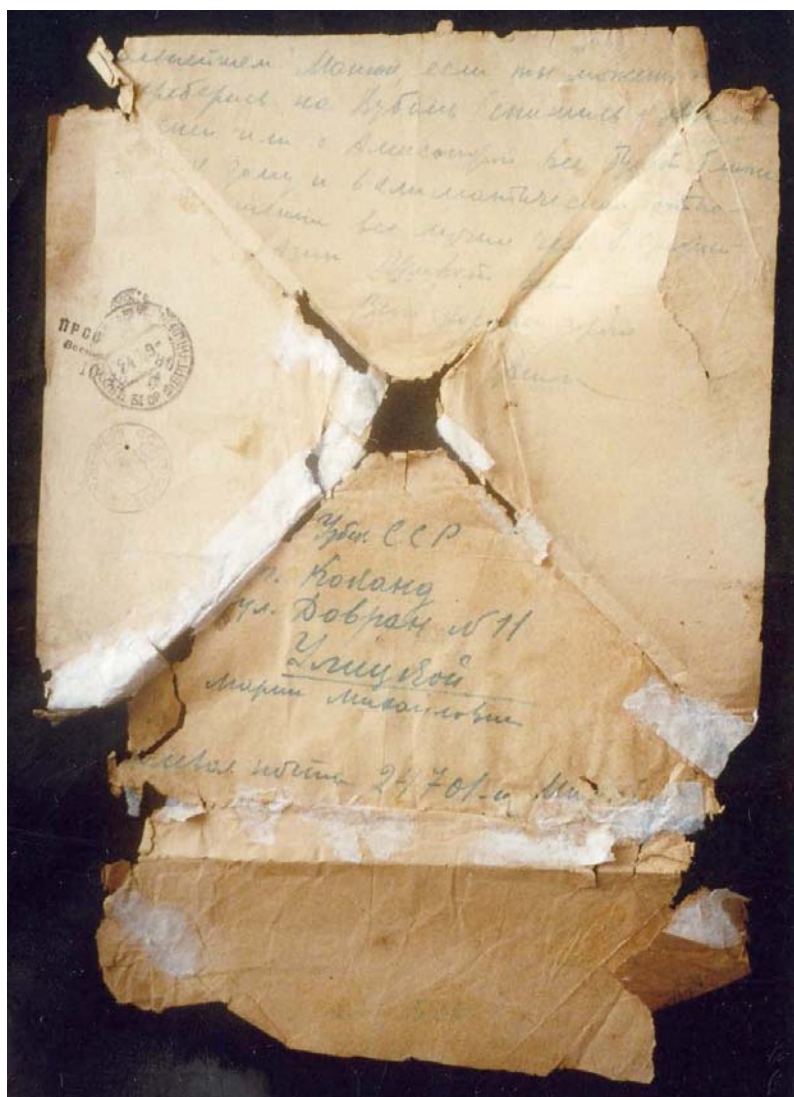
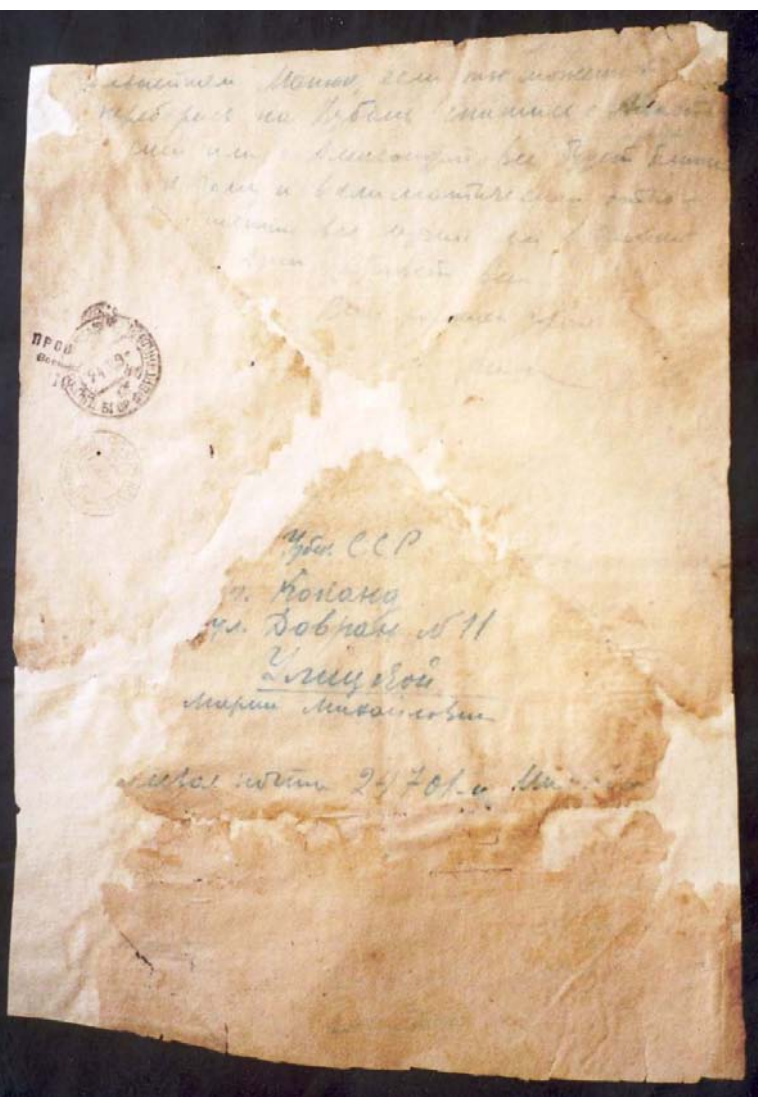

Можна припустити, що у відділі під час реставраційних робіт застосовують лише фракційний желатин. Однак на власному досвіді переконалися, що для реставрації археологічних документів цей розчин є найбільш оптимальним і незамінним. Крім того, процес реставрації не вимагає значних зусиль. Завдяки цьому розчину вдалося врятувати сотні документів, які могли бути назавжди втрачені.

Досить часто ветерани та їхні родичі намагаються зберегти сімейні реліквії, власноруч реставрують їх, підклеюючи клейкою стрічкою. Папір, заклеєний

у такий спосіб, з плином часу стає жорстким, прожирюється, частинки пилу приклеюються до місця склеювання, як наслідок – аркуш паперу стає бруднуватого сірого кольору. Видалити клейку стрічку можна лише за допомогою органічного розчинника (див. фото).

Особлива увага в музеї приділяється збереженню документальних пам'яток.

Вирішення цих питань має комплексний характер, який поєднує зусилля спеціалістів різних професій.

Одне з головних завдань музейного зберігання – створення нормативного режиму температури та відносної вологості повітря в експозиційних залах та у фондосховищах музею. Режим температури та вологості музею має бути не тільки оптимальним, а й максимально стабільним. Якщо стабільний режим підтримувати неможливо, то треба докласти максимум зусиль, щоб зміни були мінімально уповільнені.

Для цього відділ музею з питань забезпечення клімато-температурного режиму постійно проводить контроль за температурою та відотною вологістю як у експозиційних залах, так і у фондосховищах.

Низька вологість особливо згубно впливає на предмети при високій температурі. Дія високої вологості може посилюватися при низьких температурах. Волога, що осідає в порах паперу, при замерзанні завдає предмету значної шкоди.

Серед факторів, що негативно впливають на збереження музейних колекцій, головне місце посідає вологість. Через надмірну вологість (понад 65%) її кількість збільшується в матеріалах органічного походження (папір, шкіра та ін.), що призводить до розширення волокон, покороблення, розчинення солей тощо.

При зниженні відносної вологості (менш ніж 50%) гігроскопічні матеріали (шкіра, папір, тканини та ін.) втрачають еластичність, починаються процеси тріщиноутворення та розшарування.

Постійний огляд музейних предметів (документів) в експозиції музею допомагає виявити початок руйнівного процесу. Пошкоджені предмети вилучаються з вітрин, проходять реабілітаційні процедури (консервацію, повторну реставрацію тощо).

Найуразливішими до змін температури та відносної вологості є археологічні предмети.

Узагальнення результатів вітчизняних і зарубіжних досліджень з визначення допустимих меж зони безпечного режиму температури та вологості для більшості органічних матеріалів дає змогу дійти висновку, що нижня межа допустимого діапазону відносної вологості дорівнює 40 %. Нижче за цю межу відбувається зневоднення матеріалу, що спричиняє його деструкцію. Верхня межа відносної вологості повітря (65%) – значення, вище якого відбувається розвиток мікроорганізмів через надлишкову вологість матеріалів. Нижня межа допустимих матеріалів становить 15 °С, верхня – 24 °С.

Окрім підтримання у фондосховищах музеїв необхідного температурно-вологісного режиму, важливе значення має освітленість приміщення, адже основні фактори мікроклімату (температура, вологість, освітленість, склад повітря) тісно взаємопов'язані. Термічний вплив дії світла на експонати призводить до зменшення відносної вологості в межевому шарі повітря на поверхні об'єкта, а зниження рівня вологості та підвищення температури поверхні

експоната призводить до прискорення процесів його старіння. Підвищені вологість та температура повітря прискорюють протікання фотохімічних реакцій.

Для освітлення експозиційних залів у музеї використовуються електричні лампи загального призначення та дзеркальні, оскільки вони є найменш шкідливими за фотохімічною дією.

Для успішного збереження фондової колекції необхідний комплексний підхід усіх співробітників музею: науковців, реставраторів та зберігачів. Значна кількість джерел має величезну історичну цінність. За кожним словом на папері стоїть історична правда про особистість чи подію. Зберегти ці слова на багато десятиліть можна, якщо використовувати науково-дослідні надбання новітніх реставраційних методик і технологій.

Джерела та література:

1. Добрусина С.А., Чернина Е.С. Научные основы консервации документов // Российская национальная библиотека. – Санкт-Петербург, 1993. – С. 11 – 12.
2. Добрусина С.А., Чернина Е.С. Научные основы консервации документов // Российская национальная библиотека. – Санкт-Петербург, 1993. – С. 19 – 20.
3. Привалов В.Ф. Обеспечение сохранности архивных документов на бумажной основе: Метод. Пособие / ВНИИДАД. – М., 2005. – С. 24 – 26.
4. Брилл Т. Свет. Воздействие на произведения искусств. – М., 1983. – 304 с.
5. Лансберг Г.Е. Климат города. – Л., 1983. – 248 с.
6. Фляте Д.М. Свойства бумаги. – М., 1986. – 680 с.
7. Привалов В.Ф., Тарасова В.В. Определение влажности документов с помощью датчиков // Советские архивы. – 1966. – № 4. – С. 82.
8. Привалов В.Ф. Обеспечение сохранности архивных документов на бумажной основе. Вопросы архивной климатологии: Метод. Руководство / ВНИИДАД. – М., 1976. – 91 с.
9. Труды Лаборатории консервации и реставрации документов Санкт-Петербургского филиала Архива РАН. Выпуск I. Хранение и реставрация документов: методические рекомендации. Под ред. К.И. Андреевой и Н.П. Копаневой. – СПб.: Изд-во «Реликвия», 2008. – С. 146.
10. Фармаковский М.В. Акварель. – Л., 1950. – 263 с.
11. Азимов А. Краткая история химии. – М., 1983. – 189 с.
12. Руггли П. Практикум по крашению и анализу красителей. – Л., 1929. – 268 с.
13. Клинге А. Производство чернил и красок для письма. – Л., 1927. – 120 с.
14. Труды Лаборатории консервации и реставрации документов Санкт-Петербургского филиала Архива РАН. Средства для нанесения текста // Л.Г. Левашов – СПб.: Изд-во «Реликвия», 2008. – С. 17.
15. Пишущие машины // БСЭ. – Т. 45. – М., 1940. – 500 с.
16. Привалов В.Ф., Потапова М.Г. Вопросы сохранности документов с черным электрографическим, ротаторным и машинописным текстом: Методические рекомендации / ВНИИДАД. – М., 1979. – 39 с.
17. Добрусина С.А., Чернина Е.С. Научные основы консервации документов // Российская национальная библиотека. – Санкт-Петербург, 1993. – С. 81.
18. Положення про умови зберігання архівних документів. – Наказ Держкомархіву України від 15.01.2003 р. №6. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Provisions>

19. Методичні рекомендації «Консерваційно-профілактичне і реставраційне оброблення документів Національного архівного фонду, пошкоджених під час надзвичайних ситуацій», 2006. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/Metod_rekom.php

© **Ірина Руденко**

ХРАНЕНИЕ И ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ РЕСТАВРАЦИИ МУЗЕЙНЫХ ПРЕДМЕТОВ

Рассматриваются основные принципы реставрации документов в реставрационном отделе Национального музея истории Украины во Второй мировой войне. Представлено несколько сложных примеров реставрации документов сотрудниками музея.

Ключевые слова: документ, реставрация, сохранность, основные принципы реставрации документов, климато-температурный режим, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне.

© **Iryna RUDENKO**

PRESERVATION AND RESTORATION OF MUSEUM EXHIBITS

Showed the basic principles of restoration of documents in the restoration department of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Presents several examples of complex restoration of museum staff document.

Preservation of documentary heritage of the past – is the national importance and a sign of civilization, so to museums and archives is a complex problem – the array preserve a variety of cultural and historical heritage created by mankind.

Collection of the National Museum of History of Ukraine in the Second World War of about 470 thousand museum objects are an integral part of the State Museum Fund of Ukraine.

A special place in the museum collection exhibits occupy on paper, of which the museum has about 210 thousand units.

Special attention is paid to the preservation of documentary museum attractions. Addressing these issues is complex, combining the efforts of specialists from different professions.

Key words: document, restoration, preservation, basic principles of restoration of document, climatic temperature, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War.

НАШІ АВТОРИ

Барсток Владислав Анатолійович – здобувач наукового ступеня кандидата історичних наук кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ)

Гамарник Наталія Анатоліївна – старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Гедз Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-експозиційного відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Калініченко Олександр Олександрович – науковий співробітник лабораторії факультету ВМС Одеської національної морської академії, капітан 1 рангу ВМС України у відставці (м. Одеса)

Кириченко Олександр Анатолійович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри правознавства Навчально-наукового інституту історії політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв)

Коцаб'юк Ірина Миколаївна – завідувач науково-експозиційного відділу історії збройних конфліктів XX – початку XXI століть Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Куцаєва Тамара Олександрівна – кандидат історичних наук, завідувач сектору відділу науково-освітньої роботи Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Кузьменко Андрій Володимирович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу «Музей історії Української Православної Церкви» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (м. Переяслав-Хмельницький)

Пантьо Дмитро (Dmitriy Panto) – спеціаліст наукового відділу Музею Другої світової війни (м. Гданськ)

Рибченко Людмила Вікторівна – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті про героїв війни Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Руденко Ірина Іванівна – завідувач науково-реставраційного відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Руккас Андрій Олегович – кандидат історичних наук, доцент, заступник декана з наукової роботи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Скрипниченко Юрій Федорович – вчитель історії; магістр «Управління навчальним закладом»; здобувач кафедри «Історія України» Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди (м. Харків)

Тунтула Олександра Сергіївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного та кримінального права та процесу юридичного факультету Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв)

Шляхтич Роман Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет» (м. Кривий Ріг)

Яхнівський Володимир Петрович – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),

С.В. Нікітіна (верстка), А.Ф. Малород (комп'ютерний набір)

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 3 (9) /
Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії
України НАН України. – К., 2015. – 176 с.**